

५.५
५२

अथर्ववेदस्य सायणभाष्यम्

37/5

37/5

अथर्ववेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितेन भाष्येण सहिता.

भाग ४.

पण्डितोपाभिधेन पाण्डुरङ्गसूनुना शंकरेण

संशोधिता.

सा च

मुंबय्यां

जावजी दादाजी

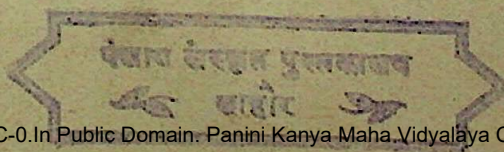
इत्येतेषां "निर्णयसागराख्य" मुद्रणयन्त्रालये मुद्रिता.

गवर्नमेन्ट सेन्ट्रल बुक डिपो.

अस्य च ग्रन्थस्य स्वामित्वं (१८६७) सप्तषष्ठ्युत्तराष्टादशशतस्य पञ्चविंशं स्वनियममनुसृत्य संगृहीतम् ।

१८९८.

मूल्यं १० रुप्यकाः

S'ivarâma S'âstrî Tâṭke and his services.

The work of carrying through the press, after the death of Mr. S. P. Pandit, the remainder of the text of Atharvaveda, and of preparing the Index of words, is mainly due to the exertions of Paṇḍit S'ivarâma S'âstrî Tâṭke. The help which this learned and hard working S'âstrî rendered to Mr. Paṇḍit, ever since he undertook this important work was so great that he would not have failed to acknowledge the same in appropriate words as he did in the case of his edition of *Gauḍa vaho*. As unfortunately Mr. Paṇḍit is not spared to make this return to the S'âstrî, it is only due to mention here that but for the close and exclusive attention of this many-sided S'âstrî, this work could not have been completed; and that he is, therefore, entitled to the best thanks of the Sanskrit reading public for placing before them, with more than half its Bhâshya, this one of the most ancient sections of Indian literature.

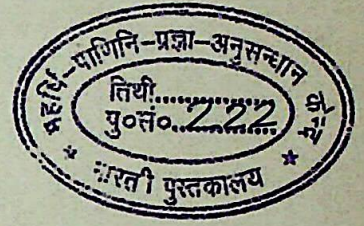
Slight defects in the pada text of Kâṇḍa XX.

The pada text of the Sûktas and parts of Sûktas of Kâṇḍa XX mentioned in the following table will not be found in this edition, as none of the Manuscripts collated contain it; nor are the padas of that portion recited by the Vaidika Brâhmaṇas of the present schools. And consequently the padas are not noticed in the Index given at the end of volume III.

Sûktas.	Riks.	REMARKS.
34	12, 16, 17	
48	1, 2, 3	
49	1, 2, 3	
127 136	Complete.	These are called Kuntâpa Sûktas.

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत् ।

निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

सप्तदशे काण्डे एकोऽनुवाकः । तत्र त्रीणि सूक्तानि । अयं “विषा-
सहिम्” इत्यनुवाकः सलिलगणमध्ये पठितः । अतः “सलिलैः क्षीरौ-
दनम् अश्नाति । मन्थान्तानि” इति [कौ० ३. १] “सलिलैः सर्वकामः”
[कौ० ३. ७] इत्यादौ चास्य विनियोगः ॥

उपनयनकर्मणि आचार्यः ब्रह्मचारिणो नाभिदेशं संस्पृश्य अमुम् अनु-
वाकं जपेत् । तद् उक्तं कौशिकेन । “दक्षिणेन पाणिना नाभिदेशं संस्त-
भ्य जपति अस्मिन् वसु वसवो धारयन्तु” [१. ९] इत्यादि “प्राणाय नमः
[११. ६] विषासहिम् [१७. १] इत्यनुमन्त्रयते” इत्यन्तम् [कौ० ७. ६] ॥

उपनयनकर्मण्येव ऋषिहस्ते “कर्मणे वाम” इति हस्तप्रक्षालनानन्त-
रम् आचार्यो माणवकम् अनेनानुवाकेन अभिमन्त्रयते । “ऋषिहस्तस्य
कर्मणे वां वेशाय वाम” इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । “आ रभस्व [८. २]
प्राणाय नमः [११. ६] विषासहिम् [१७. १] इत्यभिमन्त्रयते” इति [कौ०
७. ९] ॥

उपनयन एव आयुरभिवृद्ध्यर्थम् अनेनानुवाकेन माणवकस्त्रिकालम्
आदित्यम् उपतिष्ठेत् । सूत्रितं हि । “उदस्य केतवः [१३. २] मूर्धाहम्
“[१६. ३] विषासहिम् [१७. १] इत्युद्यन्तम् उपतिष्ठेत् मध्यन्दिने अस्तं
“यन्तम्” इति [कौ० ७. ९] ॥

तथा आदित्यग्रहरूपारुते तच्छान्त्यर्थम् अनेनानुवाकेन आज्यं जुहु-
यात् । “अथ यत्रैतद् आदित्यं तमो गृह्णाति तत्र जुहुयात्” इति प्रक्रम्य

1 S' ँगणे. 2 S' om. च. 3 S' इति for इत्यन्तम्. 4 So S'. Kausika: ऋषिहस्तश्च.
5 Kausika: वेषाय.

सूत्रितम् । “विषासहिं सहमानम् इत्येतेन सूक्तेन जुहुयात् । सा तत्र प्रायश्चित्तिः” इति [कौ० १३. ७] । सूक्तेन । अर्थसूक्तेनेत्यर्थः । अतः कृत्स्नस्याप्यनुवाकस्य ग्रहणशान्तौ विनियोग इत्यवसीयते ॥

तथा चन्द्रग्रहणरूपाद्भुते तच्छान्त्यर्थम् अनेनानुवाकेन उपस्थानं कुर्यात् । “अथ यदेतच्चन्द्रमसम् उपस्रवति” इति [कौ० १३. ८] प्रक्रम्य सूत्रितम् । “रोहितैरुपतिष्ठते” इति ॥

अस्यानुवाकस्य आयुष्यगणे पाठाद् उपाकर्मणि अनेनानुवाकेन आज्यं जुहुयात् । “अभिजिति शिष्यान् उपनीय” इति प्रक्रम्य कौशिकेन सूत्रितम् । “विश्वकर्मभिरायुष्यैः स्वस्त्ययनैराज्यं जुहुयात्” इति [कौ० १४. ३] ॥

अस्य सूक्तस्य सलिलगणे पाठात् “आदित्यां श्रुततेजोधनायुष्कामस्य” इति [न० क० १७] विहितायाम् आदित्याख्यायां महाशान्तौ अस्यानुवाकस्य विनियोगः । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । “सलिलगण आदित्यायाम्” इति [न० क० १८] ॥

तथा कोटिहोमे अस्यानुवाकस्य विनियोगः । कोटिहोमं प्रक्रम्य उक्तम् अथर्वपरिशिष्टे ।

जुहुयुः शान्तवृक्षस्य समिधो घृतसंयुताः ।

स्वयं चापि यजेद् ब्रह्मा सवितारं दिनेदिने ॥

पाकयज्ञविधानेन मन्त्राश्च स्युर्विषासहिः ।

शान्तिकामो यवैः कुर्यात् तिलैः पापापनुत्तये । इत्यादि [प० ३१. ६] ॥

तथा भास्करप्रीत्यर्थं क्रियमाणे आदित्यमण्डलदाने अस्यानुवाकस्य मण्डलाकारापूपाभिमन्त्रणे विनियोगः । तद् उक्तम् अथर्वपरिशिष्टे । “अथ यः कामयेत सर्वेषां नृणाम् उत्तमः स्याम इति स भास्करायपूपं द-

1 S' The *Kausika* sūtra does not correspond with the quotation. रोहितैरुपतिष्ठते is not in *Kausika* 13. 8, but in 13. 7, so that part of 13. 7 is quoted by Sāyana as part of 13. 8. Sāyana, however, who quotes from the *Kes'avi* rather than from *Kausika*, is misled by the directions given in the former. 2 S' जपेद्ब्रह्मा. We with the *Atharvaparishishta*. 3 S' कामाय वै for कामो यवैः which we take from the *Atharvaparishishta*.

[अ० १. सू० १.] ५४०

सप्तदशं काण्डम् ।

३

“द्यात् । तस्य कल्पः ।” इत्यादि “सुवर्णशकलं चोपरिष्ठान्निधायार्चयेद् रक्तकुसुमैर्विषासहिम् इत्यभिमन्त्र्य ब्राह्मणाय निवेदयेत्” इति [पं० १२. १] ।

अत्र “त्वमिन्द्रस्त्वं महेन्द्रः” इत्यनेन मन्त्रेण दर्शेष्टौ माहेन्द्रं हविरनुमन्त्रयेत् । तद् उक्तं वैताने । “सांनाय्यस्यैन्द्रं माहेन्द्रं वा इन्द्रेमम् [६. ५. २] त्वमिन्द्रस्त्वं महेन्द्रः [१७. १८]” इति [वै० १. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

विषासहिं सहमानं सासहानं सहीयांसम् ।

सहमानं सहोजितं स्वर्जितं गोजितं संधनजितम् ।

ईज्यं नाम ह्व इन्द्रमायुष्मान् भूयासम् ॥ १ ॥

विऽससहिम् । सहमानम् । ससहानम् । सहीयांसम् ।

सहमानम् । सहऽजितम् । स्वऽजितम् । गोऽजितम् । संधनऽजितम् ।

ईज्यम् । नाम । ह्वे

अत्र सूर्यादित्यादिपदं विना इन्द्रस्याप्यनुवाकस्य उक्तप्रकारेण कृत्स्नेषु सौर्येषु वृष्टिद्वारा सूर्यपरतया मन्त्रा व्याख्येयाः । अथ वा परमैष्ययागात् “इन्द्र इरां दृणातीति वा इरां दारयतीति वा इरां धारयतीति वा” [नि० १०. ८] इत्यादिनिरुक्तकारोक्तानाम् अवयवार्थानां वृष्टिद्वारा सर्वेषां भूतानाम् आत्मत्वात् सूर्ये संभवाच्च ईज्यं नाम ह्व इन्द्रम् इति इन्द्रशब्द आदित्यम् अभिधत्ते । अथ वा “विवस्वदिन्द्रयुताः” इति “इन्द्रश्च विवस्वांश्चेत्येते” इति [तै० आ० १. १३. ३] च द्वादशादित्यमध्ये इन्द्रस्यापि श्रुतत्वात् स्मृतत्वाच्च इन्द्रः साक्षाद् आदित्य एव । तथा तैत्तिरीयश्रुतिः । “ऐन्द्रीम् आवृतम् अन्वावर्ते । असौ वा आदित्य इन्द्रः । तस्यैवावृतम् अनु पर्यावर्तते” इति [तै० सं० १. ७. ६. ३] । अतः उक्तरीत्या आदित्येन्द्रयोरेकत्वेन “सपत्नानां वि-

१ P °जितम् ।

1 S' °यार्चयेत् दिशुकुसुमैः. 2 S' °पादलिङ्गानाम्. 3 S' omits °त्सेषु. 4 S' विवस्वांश्चेते.

षासहिम्" [ऋ० १०. १६६. १] "अषाढम् उग्रं सहमानम्" [तै० ब्रा० २. ८. ५. ८] इत्यादिषु इन्द्रविशेषणतया प्रसिद्धानि विषासहिम् इत्यादीनि सूर्येऽपि अविरुद्धानि । ईड्यम् स्तुत्यम् आरोग्याद्यर्थिभिः सर्वैः प्राणिभिः सर्वदा स्तोतव्यं नाम सर्वेषां नामकम् । अथ वा नामेति प्रसिद्धौ । ईड्यत्वेन प्रसिद्धम् इन्द्रम् आदित्यं ह्ये हुवे इति संग्रहार्थः । ॥ ह-की-यतेर्लटि "बहुलं छन्दसि" इति संप्रसारणम् । छान्दसो यण् ॥ ह-की-दृशम् इन्द्रम् इति तं विशिनष्टि विषासहिम् इत्यादिना । विषासहिम् विशेषेण सोढारम् । यथा शत्रवो न पुनरुद्भवन्ति तथा नाशयितारम् इत्यर्थः । ॥ षह अभिभवे । अस्माद् यङन्तात् "सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ" इति किप्रत्ययः ॥ तदेव उपपादयति सहमानम् इति । सहनशीलम् । "इन्द्रो यातूनाम् अभवत् पराशरः" [८. ४. २१] इत्यादिश्रुतिभ्य इन्द्रस्य सहनशीलं प्रसिद्धम् । यस्य यादृक् स्वभावः स तादृशं करोतीति प्रसिद्धम् । अतः शत्रुह-इत्यर्थः । ॥ सहेर्लट-श्रानश् ॥ ॥ ॥ शीलत्वं प्रागपि तथेत्या-ह । सासहानम् पूर्वमपि आ-शत्रुहननस्वभावता सिद्धा । ॥ लिटः कानच् । एत्वाभ्यासला-वश्छान्दसः ॥ ननु सन्त्यन्ये सोढारः कोस्यातिशय इति तत्राह सहीयांसम् इति । सोढूणां मध्ये अतिशयेन सोढारम् । ॥ सोढूशब्दात् "तुश्छन्दसि" इति ई-यसुन् । "तुरिष्ठेमेयःसु" इति तृलोपः ॥ उक्तविशेषणचतुष्टयसिद्धम् अर्थं पुनरनुवदति क्रियासंबन्धाय सहमानम् इति । उक्तोस्या-र्थः । ॥ सहेश्श्रानश् ॥ । एवंमहानुभावम् इन्द्रशब्दाभिधेयम् आदित्यं हुवे । इत्थं शत्रुसहनद्वारेण इन्द्रं प्रशस्य अथ तेषां सहआदि-जेतृत्वद्वारेणापि प्रशंसति । सहोजितम् सहः परेषाम् अभिभावुकं तेजः । तस्य जेतारं शत्रुबलापहर्तारम् । स्वर्जितम् । स्वर इति सुखनाम । शत्रूणां यत् सुखं तस्य जेतारं नाशयितारम् स्वर्गस्य वा जेतारम् । तथा गोजितम् गोशब्दो महिष्यजाविकरितुरगोष्ट्रादेरुपलक्षकः । शत्रूणां ये ग-

1 ऽ' सासहानमिति. 2 ऽ' सहेः शानन्.

[अ० १. सू० १.] ५४० सप्तदशं काण्डम् ।

५

वाद्याः सन्ति तेषां जेतारम् । यद्वा गावः उदकानि तेषां जेतारम् ।
 तथा संधनजितम् सम्यग्धनस्य सुवर्णरजतमणिमुक्तादिलक्षणस्य जेतारम् ।
 यद्वा सहआदिजयः स्वोपासकार्यो द्रष्टव्यः । स्वभक्तेभ्यः सहःस्वर्गगोध-
 नानां लम्भकम् इत्यर्थः । “अर्वाञ्चम् इन्द्रम् अमुतो हवामहे यो गो-
 जिद् धनजिद् अश्वजिद् यः” [५. ३. ११] इत्यादिमन्त्रान्तरेषु इन्द्र-
 स्य गवादिजेतृत्वं प्रसिद्धम् । ॥ संधनाजितम् इति । सांहितिको
 दीर्घः ॥ । उक्तगुणविशिष्टस्येन्द्रस्य आह्वाने प्रयोजनम् आह । आयु-
 ष्मान् भूयासम् इति । आह्वानोपलक्षितैस्त्रैकालिकोपस्थानादिलक्षणैः कर्म-
 भिः परितुष्टस्य इन्द्रशब्दवाच्यस्य भगवतः सूर्यस्य प्रसादाद् अहम् आ-
 युष्मान् शतसंवत्सरलक्षणेन आयुष्येण उपेतो भवेयम् । अत एव आयु-
 ष्मत्प्रार्थनालिङ्गाद् अस्यानुवाकस्य आयुरभिवृद्ध्यर्थं माणवकस्य त्रिकालम्
 आदित्योपस्थाने विनियोग उक्तः ॥

द्वितीया ॥

विषासहिं सहमानं सासहानं सहीयांसम् ।

सहमानं सहोजितं स्वर्जितं गोजितं संधनाजितम् ।

ईज्यं नाम ह्व इन्द्रं प्रियो देवानां भूयासम् ॥ २ ॥

विऽससहिम् । सहमानम् । ससहानम् । सहीयांसम् ।

सहमानम् । सहऽजितम् । स्वऽजितम् । गोऽजितम् । संधनऽजितम् ।

ईज्यम् । नाम । ह्वे । इन्द्रम् । प्रियः । देवानाम् । भूयासम् ॥ २ ॥

पूर्ववद् व्याख्येयम् । आयुष्मान् इत्यस्य स्थाने [प्रियो] देवानाम् इति
 विशेषः । इन्द्रस्य सर्वदेवाधिपतित्वात् तदात्मकस्य सूर्यस्यापि “एकैव वा
 महान् आत्मा देवता । स सूर्य इत्याचक्षते सर्वभूतात्मा” इति प्रतिज्ञाय
 अनुक्रमणिकाकारेण स्वोक्तेर्ये “सूर्य आत्मा जगतस्तस्युषश्च” इति [ऋ०
 १. ११५. १] उदाहृतत्वात् तथा “तद्विभूतयोऽन्या देवताः” इति प्र-
 तिज्ञाय “तदप्येतद् ऋषिणोक्तम् । इन्द्रं मित्रं वरुणम् अग्निम् आहु-
 रथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं

“यमं मातरिश्वा नम आहुः” [ऋ० १. १६४. ४६] इति [स० अ० परि० २]
 प्रदर्शितत्वाच्च एकस्यैव भगवतः सूर्यस्य सर्वदेवतामयत्वात् तस्मिन् एकस्मिन्
 प्रीते इतरेषां देवानां प्रियो भवतीत्यभिप्रायः । इतरथा येषां प्रियभावः
 प्रार्थनीयस्त एव पृथक्पृथग् उपास्याः स्युः । न च वाच्यम् एकेनैव
 प्रीतेनादित्येनालम् किम् इतरदेवानां प्रियभावप्रार्थनयेति । फलानभि-
 घाताय इतरेषां स्वाधीनीकरणस्यापि अपेक्षितत्वात् । यथा लोके प्रीतेपि
 राजनि तत्परतन्त्राणामपि अमात्यादीनां प्रीत्यर्थम् उपाधावनदर्शनात् ॥

तृतीया ॥

विषासहिं सहमानं सासहानं सहीयांसम् ।

सहमानं सहोजितं स्वर्जितं गोजितं संधनाजितम् ।

ईज्यं नाम ह्व इन्द्रं प्रियः प्रजानां भूयासम् ॥ ३ ॥

विऽससहिम् । सहमानम् । ससहानम् । सहीयांसम् ।

सहमानम् । सहऽजितम् । स्वऽजितम् । गोऽजितम् । संधनऽ-
 जितम् ।

ईज्यम् । नाम । ह्वे । इन्द्रम् । प्रियः । प्रऽजानाम् । भूयासम् ॥ ३ ॥

प्रकर्षेण जायन्त इति प्रजाः पुत्राद्या भृत्यादयश्च । तासां प्रियो भू-
 यासम् । ता यथा विधेयाः सत्यः स्वात्मानं पूजयन्ति तथाविधो भूया-
 सम् इति आशास्ते ॥

चतुर्थी ॥

विषासहिं सहमानं सासहानं सहीयांसम् ।

सहमानं सहोजितं स्वर्जितं गोजितं संधनाजितम् ।

ईज्यं नाम ह्व इन्द्रं प्रियः पशूनां भूयासम् ॥ ४ ॥

विऽससहिम् । सहमानम् । ससहानम् । सहीयांसम् ।

सहमानम् । सहऽजितम् । स्वऽजितम् । गोऽजितम् । संधनऽजितम् ।

1 S' एकस्यैव.

[अ० १. सू० १.] ५४० सप्तदशं काण्डम् ।

७

ई॒ज्य॑म् । ना॒म॑ । ह्वे । इन्द्र॑म् । प्रि॒यः । प॒शूना॑म् । भू॒यास॑म् ॥ ४ ॥

पशवो गोमहिषजाविकाद्याः करितुरगोष्ट्रादयश्च । “चतुष्पादाः पशवः” इति श्रुतेः [ऐ० ब्रा० ५. १९] । सत्सु तेषु तेषां प्रियभावप्रार्थनौचित्यात् तल्लाभं तदानुकूल्यं चाशास्ते ॥

इत्थम् आयुष्याभावे कृत्स्नस्यापि लाभस्य वैयर्थ्यात् प्रथमम् आयुष्यम् आशास्य तत्सिद्धये देवतानुकूल्यमपि आशास्य पुत्राद्यभावे स्वात्मन एव अकात्स्न्यात् प्रजासमृद्धिम् आशास्य तदनन्तरं पशुलाभं प्रार्थ्य अथ तैः सर्वैः संपन्नः स्वसमानेषु श्रेष्ठभावम् आशास्ते ॥

पञ्चमी ॥

वि॒षास॑हिं स॒ह॒मानं॑ सास॒हानं॑ स॒हीयांस॑म् ।

स॒ह॒मानं॑ स॒हो॒जितं॑ स्व॒र्जितं॑ गो॒जितं॑ स॒ध॒न॒जितं॑म् ।

ई॒ज्यं॑ ना॒म॑ ह्वे इन्द्र॑ प्रि॒यः स॒मा॒नानां॑ भू॒यास॑म् ॥ ५ ॥

वि॒ऽस॑स॒हिम् । स॒ह॒मान॑म् । स॒स॒हान॑म् । स॒हीयांस॑म् ।

स॒ह॒मान॑म् । स॒हो॒ऽजितं॑म् । स्व॒ऽजितं॑म् । गो॒ऽजितं॑म् । स॒ध॒न॒ऽजितं॑म् ।

ई॒ज्य॑म् । ना॒म॑ । ह्वे । इन्द्र॑म् । प्रि॒यः । स॒मा॒नानां॑म् । भू॒यास॑म् ॥ ५ ॥

कुलजातिवयोधनविद्याकर्मादिभिः स्वसदृशाः समानाः । तेषां प्रियो भूयासम् । तेषामपि श्रेष्ठत्वेन उपजीव्यो भूयासम् इत्यर्थः । सत्सु स्वसदृशेषु अन्येषु स्वस्य श्रेष्ठ्याभावाद् “अहं भूयासम् उत्तमः समानानाम्” [तै० सं० ३. ५. ५. १] । “समानानाम् उत्तमश्चोको अस्तु” [तै० सं० ५. ७. ४. ३] इत्यादिश्रुतिषु तेषामपि श्रेष्ठ्यप्रार्थनादर्शनात् । इत्थम् आयुष्यादिसर्वकामप्रार्थनालिङ्गाद् अस्यानुवाकस्य च सलिलगणे पाठात् “सलिलैः सर्वकामः” इत्यादिको गणप्रयुक्तो विनियोग उक्त इति द्रष्टव्यम् । अत एव प्रियः प्रजानां भूयासम् प्रियः समानानां भूयासम् इति लिङ्गाद् भास्करप्रीतिकरापूपदाने “अथ यः कामयेत सर्वेषां नृणाम् उत्तमः

१ P पशूनाम् । We with P J Cp.

1 S' प्रार्थयित्वा. 2 S' उपजीवको.

स्याम्” इति प्रक्रम्य “विषासहिम् इति अभिमन्त्र्य ब्राह्मणाय निवेद-
येत्” इति अस्यानुवाकस्य विनियोग उक्त इति ज्ञातव्यम् ॥

षष्ठी ॥

उदिह्युदिहि सूर्यं वर्चसा माभ्युदिहि ।

द्विषंश्च मह्यं रध्यतु मा चाहं द्विषते रधं तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायाम् मा धेहि परमे व्योमिन् ॥ ६ ॥

उत् । इहि । उत् । इहि । सूर्य । वर्चसा । मा । अभिऽउदिहि ।

द्विषन् । च । मह्यम् । रध्यतु । मा । च । अहम् । द्विषते । रधम् । तव । इत् ।

विष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि ।

परमे । विऽओमन् ॥ ६ ॥

सरति गच्छति संततम् इति वा [सुवति] प्रेरयति स्वोदयेन सर्वं
प्राणिजातं स्वस्वव्यापारे इति वा सूर्यः । ॥ सतेः सुवतेर्वा क्यपि
“राजसूर्यसूर्य०” इत्यादिना निपातितः । तस्य संबोधनम् ॥ हे
सूर्य त्वम् उदिहि उदिहि । वीप्सया उदयविषया त्वरा द्योत्यते । स्वय-
मेव उदेष्यतः सूर्यस्य उदयविषयप्रार्थनं मन्देहाद्यसुरकृतोदयप्रतिबन्धम्
अन्तरेण उदयाशंसनार्थम् । तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः सूर्यस्य राक्षसकृतम्
उदयप्रतिबन्धं तत्परिहारं च दर्शयति । “तस्माद् उत्तिष्ठन्तं हवा तानि
“रक्षांस्यादित्यं योधयन्ति यावद् अस्तम् अन्वगात् । तानि हवा एता-
“नि रक्षांसि गायत्र्याभिमन्त्रितेनाम्भसा शाम्यन्ति । तदु हवा एते ब्र-
“ह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः संध्यायां गायत्र्याभिमन्त्रिता अप ऊर्ध्वं विक्षि-
“पन्ति । ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षांसि मन्देहारुणे द्वीपे प्रक्षि-
“पन्ति” इति [तै० आ० २. २. १.] । उदिह्येव तव राक्षसकृत उदयप्र-
तिबन्धो मा भूद् इत्यभिप्रायः । उदयं विशिनष्टि । वर्चसा सर्वस्य आ-

१ So we with A B B̄ C D K K̄ R S̄ V C P Dc, and so throughout this Kāṇḍa.
See R.w. In this Kāṇḍa E is wanting in the first seven verses and commences
from मा त्वा दमन्. २ P पशुऽभिः ।

[अ० १. सू० १.] ५४०

सप्तदशं काण्डम् ।

९

वर्जकेन तेजसा सह मा मां प्रति अभ्युदिहि । अनेन नीहारादितिरोधानाभावः प्रार्थितः । अथ वा वर्चसा हेतुना मम वर्चोलाभाय अभ्युदिहि । सूर्ये उदिते सर्वस्यापि पदार्थस्य वर्चःप्राप्तिः सुप्रसिद्धैव । यद्यपि सर्वं भूतजातं प्रति उदेति तथापि उपासकस्य स्वस्य अभिमतप्राप्तिलक्षणप्रयोजनसद्भावात् माभ्युदिहि इति प्रार्थयते । श्रुतिश्च भवति । “तस्मात् सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगाद् इति” इति [तै० सं० ६. ५. ४. २] । उदयप्रार्थनायाः प्रयोजनम् आह द्विषंश्चेत्यादिना । हे सूर्य अप्रतिबन्धेन उदितस्य तव अनुग्रहात् द्विषन् मयि द्वेषं कुर्वन् शत्रुः । ॥ “द्विषोऽमित्रे” इति शत्रुप्रत्ययः ॥ । मह्यं रन्ध्रं मम वशं प्राप्नोतु । मम पादाक्रान्तो भवतु । ॥ रध हिंसासंराद्धयोः । दिवादित्वात् श्यन् ॥ । यथा मद्द्वेषी स्वाधीनो भविष्यति एवं स्वयमपि तदाधीनः कदाचिदपि स्याम् इत्याशङ्क्य व्यतिरेकाभावम् आशास्ते मां चाहं द्विषते रधम् । अहं त्वदुपासकस्त्वत्प्रसादाद् द्विषते मयि द्वेषं कुर्वते शत्रवे रधम् वशो मा भूवम् । अयम् अर्थो मन्त्रान्तरेपि स्पष्टम् उक्तः ।

उदगाद् अयम् आदित्यो विश्वेन सहसा सह ।

द्विषन्तं मम रन्ध्रयन् मो अहं द्विषतो रधम् । [तै० ब्रा० ३. ७. ६. २३] इति । द्विषंश्च मा चाहम् इति चकारौ परस्परसमुच्चयार्थौ । सत्यपि भोग्ये शत्रुसद्भावे भोगासंभवात् तत्स्वाधीनीकरणलक्षणं फलम् आशास्य इदानीम् ऐहिकामुष्मिकलोकसाधनलक्षणं फलम् आशास्ते तवेद् विष्णो बहुधेत्यादिना । आदौ भोगप्रदानसामर्थ्यसद्भावं दर्शयति तवेद् इति । हे विष्णो व्याप्नोति स्वरश्मिभिः सर्वं ब्रह्माण्डान्तरालम् इति विष्णुरादित्यः । अथ वा द्वादशादित्यमध्ये “दिवाकरो मित्रो विष्णुश्च” इति श्रुतौ स्मृतौ च विष्णोरपि परिगणनाद् विष्णुरादित्यः । तादृशविष्णुशब्दाभिधेयादित्य तवेत् तवैव वीर्याणि बहुधा बहुप्रकाराणि नान्यस्य देवतान्तरस्य । यतस्त्वं विष्णुः अतस्तव वीर्याणि अनन्तानीत्यभिप्रायः । विष्णुत्वोपाधौ तु

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।

यो अस्कभायद् उत्तरं सधस्यं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ।

[ऋ० १. १५४. १] इत्यादिमन्त्रश्रुतिषु पुराणेतिहासागमादिषु [च] प्र-
सिद्धानि । साक्षात् सूर्यस्य भगवतो वीर्याण्यपि जगदन्धकारनिर्हरणस-
कलपदार्थप्रकाशननिखिललौकिकवैदिककर्मनिर्वर्तनसमयवृष्टिप्रदानारोग्यकर-
णमोक्षप्रदानादीनि लोकप्रसिद्धान्येव । यतस्तव सर्वप्राण्युपकारकाणि ब-
हुविधानि वीर्याणि सन्ति अतस्त्वं नः अस्मान् विश्वरूपैः गोमहिष्यजा-
विकरितुरगोष्ट्रादिलक्षणैः पशुभिः पृणीहि पूरय । ॥ त्र्यादित्वात् आ ।
“त्वादीनां ह्रस्वः” इति ह्रस्वत्वम् ॥ । तथा मा माम् एतद्देहा-
वसाने परमे निरतिशये व्योमन् व्योमनि विशेषेण अवतीति व्योम त-
स्मिन् ब्रह्मस्य विष्टपे स्थाने ।

यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिँल्लोके स्वरहितम् ।

तस्मिन् मां धेहि पवमानामृते लोके अक्षिते ।

इति [ऋ० १. ११३. ७] मन्त्रोक्तलक्षण इत्यर्थः । तथाविधे लोके स्व-
धायाम् । अन्ननामैतत् । यत्सेवया क्षुत्तृष्णाशोकमोहजरामरणादयो न भ-
वन्ति तथाविधे अन्ने अमृते मा मां धेहि स्थापय । तद्भोगार्हं कुर्वि-
त्यर्थः । उक्तलक्षणे स्थाने स्वधासद्भावो मन्त्रान्तरे । “स्वधा च यत्र
वृमिश्च तत्र माम् अमृतं कृधि” इति [ऋ० १. ११३. १०] । ॥ धे-
हीति । दधातेलौटि “ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च” इति एच्चाभ्यासलोपौ ॥ ।

सप्तमी ॥

उद्दिह्युदिहि सूर्यं वर्चसा माभ्युदिहि ।

यांश्च पश्यामि यांश्च न तेषु मा सुमतिं कृधि तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमिन् ॥ ७ ॥

उत् । इद्दिहि । उत् । इद्दिहि । सूर्यं । वर्चसा । मा । अभिउद्दिहि ।

यान् । च । पश्यामि । यान् । च । न । तेषु । मा । सुमतिम् । कृधि । तव ।

इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।

१ P P इद्दिहि । We with J Gr.

1 S' Sāyana's text too is स्वधायाम्. 2 S' तथाविधेन्नमृते.

[अ० १. सू० १.] ५४० सप्तदशं काण्डम् ।

११

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायाम् । मा । धेहि ।
परमे । विओमन् ॥ ७ ॥

उदिद्युदिहीति मन्त्रभागः पूर्ववद् व्याख्येयः । यान् प्राणिनः पश्या-
मि चक्षुषा विषयीकरोमि देशादिभिरव्यवहितान् यांश्च प्राणिनः देशा-
दिव्यवधानवतो न पश्यामि तेषु द्विविधेषु प्राणिषु विषयभूतेषु मा मां
सुमतिम् शोभनबुद्धियुक्तं कृधि कुरु । तेषु द्रोहरहितचित्तं कुर्वित्य-
र्थः । ॥ “बहुलं छन्दसि” इति विकरणस्य लुक् । “श्रुशृणुपृकृवृ-
भ्यश्छन्दसि” इति हेर्धिरादेशः ॥ । तादृशी बुद्धिः स्वात्मशत्रुमि-
त्रेषु समदर्शिन एव जायते । तथाविधा दृष्टिः परमेश्वरप्रीतये भवति ।

समत्वम् आराधनम् अच्युतस्य ॥

सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ।

न हरति न च हन्ति किञ्चिद् उच्चैः । [वि० ३. ७. २०] ॥

इति स्मरणात् । किं च अद्रोह एव पुरुषार्थसाधनेषु प्रथमतो निर्दिष्टः
“अहिंसा सत्यम् अस्तेयम्” [भा० ११. १७. २०] इति । ईदृशीं बुद्धिं
मन्त्रान्तरे महर्षिर्विष्णुं प्रार्थयामास । “त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्याम् अ-
प्रयुताम् एवयावो मतिं दाः” इति [ऋ० ७. १००. २] । हे विष्णो त-
वेद् इत्यादि गतम् । यतस्तव वीर्याणि बहुधा अतो मां सुमतिं कुरु ॥

अष्टमी ॥

मा त्वा दभन्तसलिले अप्सवन्तये पाशिन उपतिष्ठन्त्यत्र ।

हित्वाशस्ति दिवमारुक्ष एतां स नो मृड सुमतौ ते स्याम तवेद् विष्णो
बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायाम् मा धेहि परमे व्योमन् ॥ ८ ॥

मा । त्वा । दभन् । सलिले । अप्सु । अन्तः । ये । पाशिनः । उपति-
ष्ठन्ति । अत्र ।

हित्वा । अशस्तिम् । दिवम् । आ । अरुक्षः । एताम् । सः । नः । मृड ।

1 S' व्याख्येयम्. 2 See Bhāgavata V. 10. 23. 3 S' यत अद for यतस्तव.

सु॒ऽम॒तौ । ते । स्या॒म । तव । इत् । वि॒ष्णो इति । बहु॒ऽधा । वी॒र्यो॒णि ।
त्वम । नः । पृ॒णीहि । प॒शु॒ऽभिः । वि॒श्व॒ऽरूपैः । सु॒ऽधाया॑म । मा । धेहि ।
पर॒मे । वि॒ऽओमन् ॥ ८ ॥

सलिले सलिलम् अन्तरिक्षम् तस्मिन् अप्सवन्तः अन्तरिक्षस्थानाम अ-
पां मध्ये हे सूर्य त्वा त्वां मा दभन् दम्भनं हिंसां मा कार्षुः प्रच्छन्न-
चारिणो राक्षसाः । ॥ दन्भु दम्भे । माडि लुडि “दम्भेश्चेति वक्त-
व्यम्” इति छेः अङ् ॥ अप्सु सूर्यस्य हिंसकानां कः प्रसङ्ग इति
तत्राह ये पाशिन इति । अत्र अप्सु ये पाशिनः पाशहस्ता गतिनिरो-
धसाधनवन्त उपतिष्ठन्ति मायाविनो राक्षसाः । “उत्तिष्ठन्तं हवा तानि
रक्षांस्यादित्यं योधयन्ति यावद् अस्तम् अन्वगात्” [तै० आ० २. २. १]
इत्यादिना गतिप्रतिबन्धकसद्भावः प्रदर्शितः प्राक् ॥ इत्थं गतिप्रत्यूहाभा-
वम् आशास्य सुखेन द्याम् आरूढं दृष्ट्वा आह हित्वेति । हे सूर्य एताम्
अशस्तिम् । अशस्तिर्निन्दा । पराख्यब्रह्मणः सगुणमूर्तिभूतस्य भगवतः
सूर्यस्य राक्षसा गतिं प्रत्यबध्नन् किल इत्येवंरूपा निन्दां हित्वा तैरप्रतिब-
द्धो भूत्वा दिवम् द्याम् अन्तरिक्षम् आरुक्षः आरूढवान् असि । ॥ “श-
ल इगुपधाद् अनिटः कसः” इति कसप्रत्ययः ॥ स तादृशस्त्यक्ताश-
स्तिस्त्वं नः अस्मान् मृड सुखय । ते सुमतौ शोभनायाम् अनुग्रहबुद्धौ
स्याम भवेम । देवताया अनुग्रहबुद्धौ सत्यां यद् अभीष्टं प्रार्थयते तत्
सुलभं भवतीत्यभिप्रायेण आदौ सैव प्रार्थयते ॥ तवेद् इत्यादि पूर्ववत् ॥

नवमी ॥

त्वं न इन्द्र मह॒ते सौ॒भगा॒याद॑ब्धेभिः परि पा॒ह्य॒क्तुभि॒स्तवे॒द् वि॒ष्णो बहु॒-
धा वी॒र्यो॒णि ।

त्वं नः पृ॒णीहि प॒शुभिर्वि॒श्वरूपैः सु॒धायां॑ मा धेहि पर॒मे व्यो॒मन् ॥ ९ ॥
त्वम । नः । इन्द्र । मह॒ते । सौ॒भगा॒य । अ॒द॒ब्धेभिः । परि । पा॒हि । अ॒-
क्तु॒ऽभिः । तव । इत् । वि॒ष्णो इति । बहु॒ऽधा । वी॒र्यो॒णि ।

1 S' हिंससहानां ऋ for हिंसकानां कः. 2 S' प्रतिदर्शितः. 3 S' 'र्निदि for 'र्निन्दा.

[अ० १. सू० १.] ५४० सप्तदशं काण्डम् ।

१३

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायाम् । मा । धेहि ।
परमे । विओमन् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र परमेश्वर सूर्य त्वं नः अस्माकं महते निरतिशयाय सौभगाय
शोभनो भगो यस्य स सुभगः सुभगस्य भावः सौभगं सौभगाय सौभाग्याय ।
ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा । [वि० ६. ५. ७०] ॥

इत्युक्तलक्षणाख्यप्रभूतस्य ऐश्वर्यादेः सिद्ध्यर्थम् इत्यर्थः । तदर्थम् । अदब्धे-
भिः अदब्धैः अहिंस्यैर्व्याधिसर्पान्नितस्करादिजनितहिंसारहितैः अक्षुभिः ।
रात्रिनामैतत् । रात्र्युपलक्षितैर्बहुभिर्दिवसैर्निमित्तभूतैः परि पाहि सर्वतो
रक्ष । अथ वा प्रायेण रात्रावेव व्याधितस्करभूतरक्षः पिशाचादिपीडासंभ-
वाद् विशेषेण रात्रिषु रक्षा प्रार्थ्यते ॥ तवेद् इत्यादि गतम् ॥

दशमी ॥

त्वं न इन्द्रोतिभिः शिवाभिः शंतमो भव ।

आरोहंस्त्रिदिवं दिवो गृणानः सोमपीतये प्रियधामा स्वस्तये तवेद् वि-
ष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायाम् मा धेहि परमे व्योमन् ॥ १० ॥ (१)

त्वम् । नः । इन्द्र । ऊतिभिः । शिवाभिः । शमः शंतमः । भवं ।

आरोहन् । त्रिदिवम् । दिवः । गृणानः । सोमः पीतये । प्रियः धामा ।

स्वस्तये । तव । इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायाम् । मा । धेहि ।

परमे । विओमन् ॥ १० ॥ (१)

हे इन्द्र त्वं नः अस्माकं शंतमो भव । शम इति सुखनाम । सु-
खतमो भव । सुखयितृ तमो भवेत्यर्थः । न हि असुखस्य सुखयितृत्वम्

१ P भवं । We with P J Cp.

1 S' शोभनं. 2 S' साभूत for सौभगाय. 3 S' omits त in 'भूतरक्षः'.

अस्ति । कैः साधनैरित्युच्यते । शिवाभिः मङ्गलाभिः ऊतिभी रक्षाभिः ।
याभी रक्षाभी रक्षितः पुनःपुनर्जननमरणादिक्लेशभाङ् न भवति तादृ-
श्यो रक्षाः शिवा इत्युच्यन्ते । किं कुर्वन् । दिवः अन्तरिक्षस्य संबन्धि-
नं त्रिदिवम् । तिसृणां द्यावां समाहारस्त्रिदिवः । “तिस्रो द्यावो नि-
हिता अन्तरस्मिन्” [ऋ० ७. ८७. ५] “तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीरुत
द्यून” [ऋ० २. २७. ८] “त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः” [ऐ० ब्रा०
२. १७] इत्यादिश्रुतिभ्यो द्युलोकस्य त्रैविध्यम् । अथ वा भूलोकापेक्ष-
या तृतीया द्यौर्द्युलोकस्त्रिदिवः । तम् आरोहन् । तथा सोमपीतये सो-
मपानाय । सोमपानं तु सोमयागम् अन्तरेण न संभवति तं देवेभ्यो
हुत्वा शेषभक्षणविधानात् अग्नौ हुतस्य सोमस्य पानाय वा अतो या-
गादिकर्मसिद्धये गृणानः अस्माभिः स्तूयमानः । ॥ कर्मणि कर्तृप्र-
त्ययः ॥ । आरोहणं किमर्थम् इति उच्यते । स्वस्तये जगतः क्षे-
माय । उदयति सवितरि अन्धकारापगमेन सकलव्यवहारसिद्धेः सर्वप्रा-
णिनां क्षेमं भवतीति सुप्रसिद्धम् । कीदृशस्त्वम् । प्रियधामा प्रियस्थानः ।
द्युस्थाने प्रीतिमान् इत्यर्थः । न हि सूर्यस्य इतरदेववद् यदृच्छया स्था-
नान्तरसंक्रमणम् अस्ति । अथ वा धाम तेजः । प्रियतेजा इत्यर्थः ।
न हि स्वतेजः स्वस्याप्रियम् अतः सद्यमेव । अथ वा यस्य धाम लो-
कस्य प्रियं स प्रियधामा । एवं कुर्वन् स्वस्तये भवेति शेषम् अध्याह-
त्य वा योज्यम् । तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

इति प्रथमं सूक्तम् ।

द्वितीये सूक्ते प्रथमा ॥

त्वमिन्द्रासि विश्वजित् सर्ववित् पुरुहूतस्त्वमिन्द्र ।

त्वमिन्द्रेमं सुहवं स्तोममेरयस्व स नो मृड सुमतौ ते स्याम तवेद् वि-
णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायीं मा धेहि परमे व्योमिन् ॥ ११ ॥

त्वम् । इन्द्र । असि । विश्वजित् । सर्ववित् । पुरुहूतः । त्वम् । इन्द्र ।

1 8' क्षेम.

[अ० १. सू० १.] ५४० सप्तदश काण्डम् ।

१५

त्वम् । इन्द्र । इमम् । सुहवम् । स्तोमम् । आ । ईरयस्व । सः । नः । मृडु ।
सुडमत्तौ । ते । स्याम् । तव । इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायाम् । मा । धेहि ।
परमे । विओमन् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्यविशिष्ट सूर्य । इन्द्र एव वा संबोध्यते सूर्यमूर्त्यन्तर-
भूतः । पुरुहूत इत्यसाधारणविशेषणात् । त्वं विश्वजित् विश्वस्य जेता व-
शीकर्ता अधिपतिरसीत्यर्थः । तथा सर्ववित् सर्वप्रेरकत्वात् सर्वात्मकत्वा-
च्च । तथात्वं च “असावादित्यो ब्रह्म” [तै० आ० २. २. २] “स त्रेधा-
त्मानं व्यकुरुत । अग्निं तृतीयं वायुं तृतीयम् आदित्यं तृतीयम्” [बृ०
आ० १. २. ३] इत्यादिश्रुतेः परमेश्वराद् अभिन्नत्वात् सिद्धम् । तथा हे
इन्द्र त्वं पुरुहूतोऽसि पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैः स्वस्वयागसिद्धये आहूतोसि ।
यत एवरूपमहिमासि अतो हे इन्द्र [त्वम्] इमम् इदानीं क्रियमाणप्र-
कारं सुहवम् शोभनाह्वानसाधनं स्तोमम् स्तवम् आ सर्वतः ईरयस्व
प्रेरय । स्तोमेन तुष्टः सन् एवमेव स्तुहीति प्रेरयेत्यर्थः । अथ वा ईरय-
तिरत्र प्रेरणापूर्वके स्वीकारे वर्तते प्रेर्य स्वीकुर्वित्यर्थः । स नो मृळेति
पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

द्वितीया ॥

अदब्धो दिवि पृथिव्यामुतासि न तं आपुर्महिमानमन्तरिक्षे ।

अदब्धेन ब्रह्मणा वावृधानः स त्वं न इन्द्र दिवि षंछेमीं यच्छ तवेद् वि-
ष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायाम् मा धेहि परमे व्योमिन् ॥१२॥

अदब्धः । दिवि । पृथिव्याम् । उत । अस्मि । न । ते । आपुः । महिमा-
नम् । अन्तरिक्षे ।

१ Śāyana's text as well as commentary omits षं altogether, and reads दिवि शर्म &c. All our Saṁhitā and pada authorities give the word, though the metre abhors it.

1 S' ईरयति तत्र for ईरयतिरत्र. 2 S' प्रेरयेत्यर्थः for प्रेर्य स्वीकुर्वित्यर्थः.

अदब्धेन । ब्रह्मणा । वावृधानः । सः । त्वम् । नः । इन्द्र । दिवि । सन् ।
 शर्म । यच्छ । तव । इत् । विष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।
 त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि ।
 परमे । विऽओमन् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र त्वं दिवि द्युलोके अदब्धः केनापि राक्षसादिना अहिंसितो-
 सि । उत अपि च पृथिव्याम् भुवि भूचरैः कैश्चिदपि अदब्धः अ-
 हिंसितोसि । तथा अन्तरिक्षेऽपि ते तव महिमानं नापुः सोढुं शक्ता
 नाभवन् । अतिकठोरतेजस्वात् लोकत्रयेऽपि तव संतापलक्षणं महिमा-
 नम् आप्तुमपि अशक्ताः किल किमु वक्तव्यं तव हिंसां कर्तुम् अश-
 क्ता [इति] इत्यभिप्रायः । ईदृशो महिम्नः प्राप्तौ कारणम् आह अ-
 दब्धेनेति । यतस्त्वम् अदब्धेन अहिंस्येन अकुण्ठितसामर्थ्येन ब्रह्मणा म-
 न्तेण गायत्रीलक्षणेन वावृधानः भृशं वर्धमानः । हिंसकानां रक्षसां गा-
 यत्र्यभिमन्त्रितेनोदकेन निरस्तावेन संकोचाभावाद् इति भावः । निर-
 सनप्रकारः “तस्माद् उत्तिष्ठन्तं हवा तानि रक्षांस्यादित्यं योधयन्ति”
 [तै० आ० २, २, १] इत्यादिना प्रदर्शितः । यद्वा ब्रह्मणा “विषासहिं
 सहमानम्” इत्यादिकेन कृत्स्नेनानुवाकेन स्तुतिरूपेणेत्यर्थः । “भुवस्त्वम्
 इन्द्र ब्रह्मणा महान्” [ऋ० १०, ५०, ४] “एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृ-
 धस्व” [ऋ० १, ३१, १८] इत्यादिश्रुतेर्देवताया ब्रह्मणा महत्त्वप्राप्तिरभि-
 वृद्धिश्च प्रसिद्धे । अथवा ब्रह्मणा परिवृढेन कर्मणा उपस्थानादिरूपेण
 वावृधानः । यतस्त्वं ब्रह्मणा वर्धसे अतस्त्वं सर्वत्र अदब्धः अन्यैरप्राप्त-
 माहात्म्यश्च भवसीत्यर्थः । स तादृशस्त्वम् हे इन्द्र नः अस्माकं दि-
 वि द्युलोके शर्म सुखं यच्छ देहि । स्वधायां मा धेहि परमे व्योम-
 न्निति ह्युक्तम् । तवेद् इत्यादि पूर्ववत् ॥

तृतीया ॥

या तं इन्द्र तनूरप्सु या पृथिव्यां यान्तराग्नौ या तं इन्द्र पर्वमाने स्व-
 विदि ।

येन्द्र तन्वा३न्तरिक्षं व्यापिथं तया न इन्द्र तन्वा३ शर्म यच्छ तवेद् वि-
ष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायामा मा धेहि परमे व्योमिन् ॥१३॥

या । ते । इन्द्र । तनूः । अप्सु । या । पृथिव्याम् । या । अन्तः । अग्नौ ।

या । ते । इन्द्र । पवमाने । स्वऽविदि ।

यया । इन्द्र । तन्वा । अन्तरिक्षम् । विऽआपिथं । तया । नः । इन्द्र । त-
न्वा । शर्म । यच्छ । तव । इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायाम् । मा । धेहि ।

परमे । विऽओमन् ॥ १३ ॥

इत्थं मण्डलाभिमानिनः सूर्यस्य माहात्म्यम् उपवर्ण्य बहुविधं स्वाभी-
ष्टमपि अर्थयित्वा इदानीं पञ्चसु महाभूतेषु सूर्यस्य या मूर्तयः सन्ति त-
न्मुखादपि स्वाभीष्टम् अर्थयते । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त सूर्य प्रसिद्धेन्द्र
वा या [ते] तव तनूः मूर्तिः अप्सु उदकेषु अस्ति तया तन्वा मूर्त्या
अबधिष्ठितदेवतोपाधिनापि शर्म सुखम् अप्सु विद्यमानं तत्सारभूतामृतभै-
षज्यादिजन्यं सुखं यच्छ देहि । अप्सु अमृतभैषज्यादिसञ्जावो मन्त्रान्तरेषु
श्रूयते । “अप्स्वन्तरमृतम् अप्सु भेषजम्” [ऋ० १. २३. १९] “यो
वः शिवतमो रसः” [ऋ० १०. ९. २] “अप्सु मे सोमो अब्रवीद्
अन्तर्विश्वानि भेषजा” [ऋ० १०. ९. ६] इत्यादिना । तथा पृथिव्याम्
हे इन्द्र या तव तनूरस्ति पृथिव्यभिमानिदेवतामूर्तिर्विद्यते तयापि तन्वा
नः अस्माकं शर्म सुखं पृथिवीविकारभूतान्नादिसंभवं यच्छ । एवम् अ-
न्तरग्नौ तेजसि या तव तनूः । “चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादाः”
[ऋ० ४. ५६. ३] इत्याद्युक्तलक्षणा तया तन्वा मूर्त्यापि नः शर्म य-
च्छ । दाहपाकप्रकाशादिजन्यं सुखं प्रयच्छेत्यर्थः । तथा स्वविदि स्वर्गस्य

१ A B C D E R S Cs °न्तरिक्षं व्यापिथ्. We with K K J H P V. २ P J C P °आ-
पिथ् । We with P K.

1 S' सुखेन्द्रे for सुखम्.

३

सुखस्य वा लम्भके ज्ञातरि वा पवमाने । ॐ पवतिर्गतिकर्मा ॐ । स-
र्वदा अनुपरतगते वायौ हे इन्द्र या [ते] तव तनूः मूर्तिरस्ति तयापि
नः शर्म यच्छ । बहिरनुकूलस्पर्शजन्यम् अन्तःप्राणादिवायूनां चिरकाल-
संचारजन्यं च सुखं प्रयच्छेत्यर्थः । किं च हे इन्द्र यया तन्वा मूर्त्या
अन्तरिक्षं व्यापिष्य व्याप्नवान् असि तथा अन्तरिक्षव्यापिन्या मूर्त्या शर्म
सुखम् अन्तरिक्षजन्यं वृष्ट्यादिसाध्यं यच्छ । अनेन पञ्चभूतव्यतिरेकेण सु-
खसाधनवस्त्वन्तराभावात् सर्वविषयं सुखं प्रार्थितं भवति । तथा पञ्चम-
हाभूतव्यतिरेकेण अन्यस्य कस्यचिदपि पदार्थान्तरस्याभावात् तेषु व्याप्त्यभि-
धानेन इन्द्रशब्दाभिधेयस्य सूर्यस्य भगवतः सर्वात्मकत्वम् उक्तं भवति ।
अनेनैवाभिप्रायेण “सूर्य आत्मा जगतस्तस्युषश्च” [ऋ० १. ११५. १] इ-
त्यादिका श्रुतिः सूर्यस्य सर्वात्मकताम् आह ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ।

चतुर्थी ॥

त्वामिन्द्र ब्रह्मणा वर्धयन्तः सत्त्वं नि षेदुः ऋषयो नाधमानास्तवेद् विष्णो
बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमिन् ॥१४॥
त्वाम् । इन्द्र । ब्रह्मणा । वर्धयन्तः । सत्त्वं । नि । षेदुः । ऋषयः । नाध-
मानाः । तव । इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।
त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायाम् । मा । धेहि ।
परमे । विओमन् ॥ १४ ॥

हे इन्द्र सूर्य त्वाम् ऋषयः पूर्वे अङ्गिरःप्रभृतयो नाधमानाः अभिमतं
फलं याचमानाः ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तोत्रशस्त्रादिरूपेण अथ वा परिवृढेन
सोमपञ्चादिरूपेण हविषा वर्धयन्तः अभिवृद्धं कुर्वन्तः सन्तः सत्त्वं गवा-
मयनादिरूपं [निषेदुः] निषण्णाः निष्पादयितुं नियमेन अवस्थिता आ-
सन् । अन्वतिष्ठन्नित्यर्थः ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

१ P इन्द्र । We with P J Cp.

1 S' omits अनु°, and reads सर्वदापरतमते (sic). 2 S' तनूरस्तिमूर्तिस्तया°. 3 S' पृ-
र्व-धांगिरः° for पूर्वे अङ्गिरः°.

पञ्चमी ॥

त्वं तृ॒तं त्वं पर्ये॒ष्यु॒त्सं स॒हस्र॑धा॒रं वि॒दथं॑ स्व॒र्वि॒दं तवे॒द् वि॒ष्णो बहु॑धा वी॒र्या॑णि ।
 त्वं नः॑ पृ॒णीहि॑ प॒शुभिर्वि॒श्वरू॑पैः सु॒धायां॑ मा धेहि॒ पर॒मे व्यो॑मिन् ॥ १५ ॥
 त्वम् । तृ॒तम् । त्वम् । परि॑ । ए॒षि । उत्त॑म् । स॒हस्र॑ऽधा॒रम् । वि॒दथ॑म् ।
 स्वः॑ऽवि॒दम् । तव॑ । इत् । वि॒ष्णो इति॑ । बहु॑ऽधा । वी॒र्या॑णि ।
 त्वम् । नः॑ । पृ॒णीहि॑ । प॒शुभिः॑ । वि॒श्वरू॑पैः । सु॒धाया॑म् । मा । धे॒हि ।
 पर॒मे । वि॑ऽओ॒मिन् ॥ १५ ॥

हे इन्द्र त्वं तृ॒तम् वि॒स्तीर्ण॑म् अन्तरि॒क्षं पर्ये॑षि व्या॒प्नोषि॑ । अथ वा
 तृ॒तम् आच्छ॑न्नं मे॒घैरावृ॑तम् उ॒दकं॑ पर्ये॑षि । तत्रापि॒ त्वम् उत्त॑म् उत्स्य॒-
 न्दतीति॑ उत्तः॑ उ॒दकनि॑ष्यन्दस्तं पर्ये॑षि । उत्तो॑ विशेष्यते । सहस्र॑धा॒रम्
 अपरि॑मिताभि॒र्धारा॑भिरु॒पेत॑म् [वि॒दथ॑म्] । वि॒दथो॑ यज्ञः । ओष॑धिवनस्प॒-
 त्यभि॑वृद्धिद्वारा यज्ञसाधनत्वाद् उत्तो॑ वि॒दथ॑ इत्युच्यते । अथ वा वि॒दथं॑
 ज्ञानम् “वि॒दथा॑नि प्र॒चोद॑यन्” इत्यादिदर्शनात् [ऋ० ३. २७. ७] ।
 सर्वे॑षां प्र॒ज्ञाप॑यितारम् इत्यर्थः । सत्यां॑ वृ॒ष्टौ सर्वे॑षां प॒दार्थाना॑म् अभि॒-
 व्यक्तेः॑ । तथा स्व॒र्वि॒दम् स्वर्ग॑स्य सु॒खस्य॑ वा ल॒म्भयि॑तारम् ॥ तवे॒त् इ॒-
 त्यादि॑ पूर्ववत् ॥

षष्ठी ॥

त्वं र॒क्ष॒से प्र॒दिश॑श्च॒तस्र॑स्त्वं शो॒चिषा॑ नभ॒सी वि॒ भा॑सि ।
 त्वमि॒मा वि॒श्वा भुव॑नानु॒ तिष्ठ॑स ऋ॒तस्य॑ प॒न्थाम॑न्वे॒षि वि॒द्वांस्त॑वे॒द् वि॒-
 णो बहु॑धा वी॒र्या॑णि ।
 त्वं नः॑ पृ॒णीहि॑ प॒शुभिर्वि॒श्वरू॑पैः सु॒धायां॑ मा धेहि॒ पर॒मे व्यो॑मिन् ॥ १६ ॥
 त्वम् । र॒क्ष॒से । प्र॒दिशः॑ । च॒तस्रः॑ । त्वम् । शो॒चिषा॑ । नभ॒सी इति॑ ।
 वि । भा॒सि ।

१ So P P J Cp.

1 S' त्रितं here and in its text. 2 S' अतृतं. 3 S' विदधानि.

त्वम् । इमा । विश्वा । भुवना । अनु । तिष्ठसे । ऋतस्य । पन्थाम् । अनु ।
 एषि । विद्वान् । तव । इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।
 त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायाम् । मा । धेहि ।
 परमे । विओमन् ॥ १६ ॥

हे सूर्य त्वं प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः प्रागाद्याश्चतस्रः रक्षसे रक्षसि पालयसि । विभजस इत्यर्थः । यत्रोदेति सा प्राची इत्येवं दिग्विभागकल्पनाहेतुत्वात् । अथ वा दिक्षु अवस्थितानां प्राणिनां रक्षैव दिशां रक्षेत्यभिप्रायेण एवम् उक्तम् । तथा त्वं शोचिषा रोचिषा प्रकाशेन नभसी अन्तरिक्षं दिवं च अथ वा द्यावापृथिव्यौ वि भासि प्रकाशयसि । अल्पम् इदम् उच्यते । त्वम् इमा इमानि विश्वा विश्वानि भुवना भुवनानि अनुलक्ष्य तिष्ठसे प्रकाशसे । समस्तानां लोकानां भूतानां वा एक एव प्रकाशसे । एवम् ऋतस्य यज्ञस्य उदकस्य वा पन्थाम् पन्थानं मार्गम् अन्वेषि अनुक्रमेण व्याप्नोषि । कीदृशः सन् । विद्वान् ऋतस्य अवस्थितिं जानन् । न हि कश्चित् कंचित् पदार्थम् अजानन् तम् अन्वेतुम् अर्हति ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

सप्तमी ॥

पञ्चभिः पराङ् तपस्येकयार्वाङ्शस्तिमेषि सुदिने बाधमानस्तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमिन् ॥ १७ ॥
 पञ्चभिः । पराङ् । तपसि । एकया । अर्वाङ् । अशस्तिम् । एषि । सुदिने । बाधमानः । तव । इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।
 त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायाम् । मा । धेहि ।
 परमे । विओमन् ॥ १७ ॥

हे सूर्य त्वं पञ्चभिः दीधितिभिर्मरीचिभिः पराङ् ऊर्ध्वमुखः सन् तपसि प्रकाशसे उपरितनान् लोकान् । तथा एकया दीधित्या अर्वाङ् अधोमुखः । P पथाम् ।

[अ० १. सू० १.] ५४०

सप्तदशं काण्डम् ।

२१

खः सन् तपसि । अन्तरिक्षस्य सूर्यस्य उपरि प्रकाश्याना स्वर्महर्जनस्तपः-
सत्याख्यानां लोकानां पञ्चसंख्याकत्वात् पञ्चभिरित्युक्तम् । तथा अन्तरिक्ष-
स्थितस्य [सूर्यस्य] अधः प्रकाशस्य भूलोकस्य एकत्वात् एकयार्वाङ् इत्यु-
क्तम् । एवं कुर्वन् सुदिने शोभनदिवसे नीहारमेघाद्युपद्रवरहिते दिवसे
निमित्तभूते सति नाधमानः तदर्थं याच्यमानः सन् अशस्तिम् एकयैवार्वाङ्
तपसीत्येवंरूपां निन्दाम् एषि प्राप्नोषि ॥ अथ वा पञ्चभिरंशैः पराङ् त-
पसि एकेनैवांशेन अर्वाङ् तपसि । चक्षुर्गम्यं तेजः एकदेश एव उपरितनं
तेजः निरवधिकम् इत्येवं स्तुतिं प्राप्नोषीत्यर्थः ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

अष्टमी ॥

त्वमिन्द्रस्त्वं महेन्द्रस्त्वं लोकस्त्वं प्रजापतिः ।

तुभ्यं यज्ञो वि तायते तुभ्यं जुहति जुह्वतस्तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ १८ ॥

त्वम् । इन्द्रः । त्वम् । महाऽइन्द्रः । त्वम् । लोकः । त्वम् । प्रजाऽपतिः ।

तुभ्यम् । यज्ञः । वि । तायते । तुभ्यम् । जुहति । जुह्वतः । त्वं । इत् । वि-

ष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायां । मा । धेहि ।

परमे । विऽओमन् ॥ १८ ॥

हे सूर्य त्वम् इन्द्रः स्वर्गाधिपतिः “सहस्राक्षो गोत्रभिद् वज्रबाहुः” [तै०
सं० २. ३. १४. ४] इत्यादिमन्त्रोक्तस्वरूप इन्द्रस्त्वमेव । तथा महेन्द्रस्त्वमेव
महत्त्वगुणविशिष्ट इन्द्रोपि त्वमेव । वस्तुतो देवतैक्येपि विशेषणभेदाद् दे-
वताभेदम् इच्छन्ति तान्त्रिकाः । “यद् अग्नये पवमानाय * * * ।
यद् अग्नये पावकाय * * * । यद् अग्नये शुचये * * * ।”
[तै० ब्रा० १. १. ५. १०] इत्यत्र यथा अग्नेरेकत्वेपि पवमानादिगुणभेदेन भे-
दः एवम् अत्रापि द्रष्टव्यम् । इन्द्रस्य महत्त्वगुणयोगः “इन्द्रो वै वृत्रं
हत्वा महान् अभवत्” [ऐ० आ० १. १] इत्यादिश्रुतेर्वृत्रवधाद्यसाधारणप-

1 S' एकदेशमेव for एकदेश एव. 2 S' omits च in निरवधिकम्.

राक्रमजन्यः । तथा त्वमेव लोकः सुकृतिभिः प्राप्यो लोकः स्वर्गादिलक्षणस्त्वमेव । अथ वा परब्रह्मस्वरूपत्वात् सर्वलोकात्मकस्त्वमेव । एवं प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा देवस्त्वमेव । यत एवम् अतस्तुभ्यं तव प्रीतये यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः वि तायते विस्तार्यते यजमानैः । तथा जुह्वतः होमं कुर्वन्तः सर्वेपि तुभ्यं त्वदर्थमेव जुह्वति होमं कुर्वन्ति । याज्यापुरोनुवाक्यापुरःसरं हूयमाना यागाः तद्रहिता होमाः इति तयोर्विवेकः ॥ तवेत इत्यादि पूर्ववत् ॥

नवमी ॥

असति सत् प्रतिष्ठितं सति भूतं प्रतिष्ठितम् ।

भूतं ह भव्य आहितं भव्यं भूते प्रतिष्ठितं तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ १९ ॥

असति । सत् । प्रतिष्ठितम् । सति । भूतम् । प्रतिष्ठितम् ।

भूतम् । ह । भव्यम् । आहितम् । भव्यम् । भूते । प्रतिष्ठितम् । तव ।

इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायाम् । मा । धेहि ।

परमे । विओमन् ॥ १९ ॥

असति । अत्र असच्छब्देन नामरूपादिराहित्यात् असत्प्रायं निरस्त-
समस्तोपाधिकं सन्मात्रं ब्रह्म अभिधीयते । यथा दृश्यपदार्था नामरूपा-
दिघटितत्वेन सत्त्ववहारम् अर्हन्ति एवं नामरूपाद्यभावेन चक्षुराद्यविषय-
त्वेन द्रष्टुम् अनर्हत्वाद् ब्रह्म असद् इत्युच्यते । सच्छब्देन च असतः
प्रपञ्चस्य सत्त्वेनावभासकत्वात् स्वयं च तद्रूपेण सत्त्वेनावभासात् अनृत-
नीहारमायाद्यपरपर्यायम् अज्ञानम् अभिधीयते । यद्यपि वस्तुतः सच्छ-
ब्देन ब्रह्म अभिधातव्यम् “सदेव सोम्येदम् अग्र आसीत्” [छा० उ०
६. २. १] “सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म” [तै० आ० ८. १] इत्यादिश्रुतेः

१ P मध्ये । We with P J Cp.

1 So S'.

तथा असच्छब्देन अब्रह्म [अज्ञानम्] अभिधातव्यम् सद्विलक्षणत्वात् भ्रान्तिबाधयोर्विषयत्वाच्च “अतोऽन्यद् आर्तम्” इति [बृ० आ० ३. ५. १] श्रुतेः तथापि प्रतीत्यनुसारेण एवम् उक्तम् । तस्मिन्नसति ब्रह्मणि सत् अज्ञानं प्रतिष्ठितम् आश्रितम् अध्यस्तम् । यथा इदमंशे शुक्तौ रजतम् रज्ज्वां सर्पधारादि एवं ब्रह्मणि अज्ञानं प्रतिष्ठितम् । सति उक्तलक्षणे अज्ञाने चैतन्याप्रतिबिम्बवति अज्ञाने भूतम् भूतकालावच्छिन्नं पृथिव्यादिभूतपञ्चकं सकलसृष्ट्युपादानभूतं प्रतिष्ठितम् तद् आश्रित्य वर्तते । तत् उत्पद्यत इत्यर्थः । यद्यपि “आत्मन आकाशः संभूतः” [तै० आ० ८. १] इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मतो भूतानाम् उत्पत्तिर्न मायातः तथापि अविक्रियस्य केवलस्य सन्मात्रस्य अकार्यत्वात् अकारणत्वात् मायात एव तेषाम् उत्पत्तिः । तदधिष्ठानत्वाद् ब्रह्मत उत्पत्त्यभिधानश्रुतिः ।

भ्रमाधिष्ठानतास्माभिः प्रकृतित्वम् उपेयते ।

इति हि स्मरन्ति । अथ वा असच्छब्देन सांख्यशास्त्रप्रसिद्धम् अनुद्भूतोद्भवाभिभवं गुणत्रयसाम्यावस्थालक्षणं प्रधानम् उच्यते । तस्य विकृतिरूपताऽभावात् असच्छब्दव्यवहारः । तस्मिन्नसति सत् उद्भूतोद्भवाभिभवम् अन्तरुदितत्रिभेदं महत्तत्त्वं प्रतिष्ठितम् । महत्तत्त्वस्य प्रधानविकारत्वात् सच्छब्देन व्यवहारः । तस्मिन् सति महत्तत्त्वे भूतम् भूतपञ्चकं प्रतिष्ठितम् । तच्च भूतम् भूतपञ्चकं सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्य उपादानभूतं भव्ये कार्यजाते आहितम् अनुगतम् । तच्च भव्यम् कार्यजातं भूते स्वकारणभूते भूतपञ्चके प्रतिष्ठितम् नियतं वर्तते । कारणव्यतिरेकेण पृथगवस्थानाभावात् । एवमात्मनः प्रपञ्चावस्थानस्य परमेश्वरमहिमायत्तत्वात् तवेदं विष्णो बहुधा वीर्याणीत्युच्यते ॥ गतम् अन्यत् ॥

दशमी ॥

शुक्रोऽसि भ्राजोऽसि ।

स यथा त्वं भ्राजता भ्राजोऽस्येवाहं भ्राजता भ्राज्यासम् ॥ २० ॥ (२)

शुक्रः । अ॒सि । भ्राजः । अ॒सि ।

1 S' omits अ. 2 S' त्रितेदं. 3 S' एवमात्मना. 4 S' महिमायतत्वात्.

सः । यथा । त्वम् । भ्राजता । भ्राजः । अ॒सि॒ । ए॒व । अ॒हम् । भ्राज॑ता ।

भ्राज्या॒सम् ॥ २० ॥ (२)

हे सूर्य त्वं शुक्रोसि शुक्रः अतिविशदः स्वच्छः प्रकाशः तद्रूपस्त्वम् असि । यद्वा शुक्रशब्दोत्र धर्मिपरः । शुक्रगुणयुक्तोसि । अत्यन्तनिर्मलस्वरूपोसीत्यर्थः । अनेन कलुषलेशेनापि असंस्पृष्टस्वरूपता उक्ता । तथा भ्राजोसि भ्राजते दीप्यत इति भ्राजः । ॐ पचाद्यच् ॐ । दीप्नोसि सकललौकिकप्रकाशकेन तेजसा युक्त इत्यर्थः । अस्तु किं तत् इत्यत आह स यथा त्वम् इति । हे सूर्य स तादृशस्त्वं [यथा] भ्राजता सकललोकप्रकाशकेन तेजोमयेन रूपेण भ्राजोसि भ्राजनस्वभावो भवसि । “विश्वभ्राड् भ्राजो महि सूर्यो दृशे” इति [ऋ० १०. १७०. ३] मन्त्रान्तरम् । एव एवम् अहम् उक्तस्वरूपोपासकः भ्राजता दीप्तेन रूपेण शरीरकान्त्या भ्राज्यासम् दीप्नो भूयासम् । तेजोगुणकस्य सूर्यस्य उपासनया उपासकस्यापि तेजोगुणयुक्तत्वं युक्तमेव ॥

इति सप्तदशकाण्डे द्वितीयं सूक्तम् ॥

अथ तृतीयसूक्ते प्रथमा ॥

रुचि॑रसि रोचो॑सि ।

स यथा त्वं रुच्या रोचोस्येवाहं पशुभिश्च ब्राह्मणवर्चसेन च रुचिषीय ॥ २१ ॥

रुचिः । अ॒सि॒ । रोचः । अ॒सि॒ ।

सः । यथा । त्वम् । रुच्या । रोचः । अ॒सि॒ । ए॒व । अ॒हम् । प॒शु॒ऽभिः ।

च । ब्रा॒ह्म॒ण॒ऽव॒र्च॒सेन॑ । च । रुचि॑षीय ॥ २१ ॥

हे सूर्य त्वं रुचिरसि रुचिर्दीप्तिस्तद्रूपस्त्वम् असि । यद्वा रुचिशब्देन रुचिमान् अभिधीयते । प्रकृष्टरुचिरसि । तथा रोचोसि रोचयति दीपयतीति रोचः । तादृशस्त्वम् असि । अत्र रुचिरसीत्यनेन दीप्तिमत्त्वमात्रम् उक्तम् । रोचोसीत्यनेन तु सकललोकदीपकत्वम् इति विवेकः । इत्थं स्वापेक्षितगुणविशिष्टत्वेन स्तुत्वा स्वाभिमतम् आशास्ते स यथा

१ P अ॒सि॒ । We with P J Cp.

त्वम् इति । स तादृशस्त्वं रुच्या विश्वप्रकाशिकया दीप्त्या रोचोसि भव-
सि रोचको भवसि । ॥ पचाद्यच् ॥ । एव एवं भवानिव अ-
हमपि पशुभिश्च । चशब्दो वक्ष्यमाणब्रह्मवर्चसेन समुच्चयार्थः । पशवो
गोमहिषाश्चादयः तैश्च ब्राह्मणवर्चसेन च । अत्र चशब्दः पशुभिः समु-
च्चयार्थः । ब्राह्मणानाम् उचितं श्रुताध्ययनतपआदिजन्यं तेजः ब्राह्मणवर्च-
सम् । उभाभ्यां रुचिषीय दीप्तो भवेयम् । यथा ब्रह्मवर्चसलक्षणेन तेज-
सा दीप्यते लोके एवं बहुभिः पश्वादिधनैरपि आढ्यः सन् दीप्यते इति
पशूनां दीप्तिसाधनत्वाभिधानम् । लोके धनाढ्यः प्रकाशत इति प्रसिद्ध-
मेव । ॥ अत्र “ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः” इति विहितः समासान्तः अच्
प्रत्ययो ब्राह्मणशब्दात् परस्यापि वर्चसो भवति ॥ । अत्र ब्राह्मणव-
र्चसेन रुचिषीयेति ब्रह्मवर्चसप्रार्थनालिङ्गात् माणवकस्य ब्रह्मवर्चसापेक्षत्वाद्
उपनयनकर्मणि माणवकस्य नाभिदेशं संस्पृश्य जपेत् । तस्मिन्नेव कर्मणि
माणवकाभिमन्त्रणे च अस्यानुवाकस्य विनियोग उक्त इति मन्तव्यम् ॥

द्वितीया ॥

उद्यते नमः उदायते नमः उदिताय नमः ।

विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥ २२ ॥

उत्तऽयते । नमः । उत्तऽआयते । नमः । उत्तऽइताय । नमः ।

विऽराजे । नमः । स्वऽराजे । नमः । समऽराजे । नमः ॥ २२ ॥

हे सूर्य उद्यते उदयैकदेशं गच्छते तुभ्यं नमः नमस्कारोस्तु । तथा
उदायते ऊर्ध्वम् ईषज्जच्छते । अधोदितायेत्यर्थः । तादृशाय तस्मै नमः ।
एवम् उदिताय ऊर्ध्वं सम्यक् प्राप्ताय संपूर्णोदयाय नमः । ॥ अत्र
उद्यते उदायत इत्युभयत्र उत्पूर्वात् उदाङ्पूर्वाच्च इण् गतौ इत्यस्माह्लटः श-
त्रादेशे “इणो यण्” इति यण् आदेशः ॥ । अथ यथोक्तावस्थात्रय-
निबन्धनास्तिस्रो मूर्तीः पृथक्पृथग् नमस्करोति विराजे नम इत्यादिना ।
उद्यते विराजे नमः विविधं राजत इति विराट् तस्मै एकदेशोदिताय
विराडात्मकाय नमः । स्वराजे नमः स्वयं राजत इति स्वराट् स्वाधीन-

1 S' °सादि° for °आदि°.

प्रकाशाय उदायदवस्थाय अधोदिताय स्वराणमूर्तये नमः । सम्राजे नमः ।
सम्यक् अतिशयेन राजमानाय उदितावस्थाय नमः ॥ अथ वा अवस्था-
नमः अन्तरेणैव विराट्स्वराट्स्म्राजः परमेश्वरस्य सोपाधिकास्तिस्रो मूर्तयः ।
तासु विराड् नाम परमेश्वरस्य यत् सकललोकात्मकं स्थूलशरीरं तद-
भिमानी पुरुषशब्दवाच्यो देवः । तथा स्मर्यते ।

भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन् ।

स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानम् अवाप नारायण आदिदेवः ॥ [भा० ११.४.३]

विराजम् असृजत् प्रभुः ।

इति च । स्वराड् नाम भूतपञ्चकसारात्मकं परमेश्वरस्य सर्वसमष्टिरूपं यत्
सूक्ष्मशरीरं तदभिमानी “स ब्रह्मा । स शिवः । स हरिः । सोक्षरः प-
रमः स्वराट्” [तै० आ० १०.११.२] इत्यादिश्रुत्युक्तो हिरण्यगर्भः । स-
म्राड् नाम परमेश्वरः कारणशरीराभिमानी सकलभूतभौतिकप्रपञ्चस्रष्टा मा-
योपाधिक ईश्वरः ॥ “ब्रह्म प्रपद्ये । ब्रह्मकोशं प्रपद्ये” [तै० आ० २.१९.
१] “य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते” [छा० १.६.६] “हि-
रण्मये परे कोशे विराजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः”
[मु० २.२.९] इत्यादिश्रुतेः सूर्यमण्डलाभिमानिनो देवस्य परमेश्वरत्वाद्
विराडादयः [सूर्यात्मकस्य देवस्य मूर्तयः] एव । अतस्ताभ्यः पृथक्पृथग्
नमस्करोति ॥ यद्वा विराट्स्वराट्स्म्राजः अग्निवाय्वादित्याख्याः परमेश्वरस्य
तिस्रो मूर्तयः ताभ्यः पृथक्पृथग् नमस्कारं करोति ॥

तृतीया ॥

अस्तंयते नमोस्तमेष्यते नमोस्तमिताय नमः ।

विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥ २३ ॥

अस्तमऽयते । नमः । अस्तमऽएष्यते । नमः । अस्तमऽइताय । नमः ।

विऽराजे । नमः । स्वऽराजे । नमः । समऽराजे । नमः ॥ २३ ॥

अस्तंयते अस्तम् अस्ताचलं गच्छते । ईषदस्तमितायेत्यर्थः । एवम् अ-

1 S' तस्मात् and विष्णुः for तस्मिन् and विष्टः respectively. 2 S' परमेश्वरस्य. 3 S' मानिनोपदेवस्य.

स्तमेष्यते गमिष्यते अर्धमस्तमिताय नमः । अस्तमिताय अस्तं संपूर्णं
प्राप्ताय नमः । विराजे नम इत्याद्याः पूर्ववद् व्याख्येयाः । अस्तं गच्छ-
तोपि सूर्यस्य उक्तलक्षणावस्थात्रयनिबन्धना विराडादिसंज्ञाः सन्ति । अ-
स्त्यदवस्थायां किञ्चिदूनकृत्स्नप्रकाशसंभवाद् विराङ्गवति । अर्धमस्तमितस्या-
पि अर्धोदितवत् स्वराट्त्वम् अस्येव । अस्तमितस्यापि “अग्निं वावादि-
“त्यः सायं प्रविशति” । तस्माद् अग्निर्दूरान्तकं ददृशे । उभे हि तेजसी
“संपद्ये” [तै० ब्रा० २. १. २. ९] इति श्रुतेः अद्यात्मनावस्थानात् स-
म्राट्त्वं न हीयते ॥ अथ वा सर्वदा मेरुं परिभ्रमतः सूर्यस्य स्वत उद-
यास्तमयाभावाद् अस्मदादिदर्शनतिरोधानतारतम्याद् उदयास्तमयव्यपदेशः ।
अतः उदयास्तमययोस्त्रैविध्येन विराडादिमूर्तयः उपासनार्थं शास्त्रे निर्दि-
ष्टाः ॥ मध्यन्दिनस्यापि उदितावस्थायाम् अन्तर्भावात् उक्तलिङ्गेन माण-
वकस्य आयुरभिवृद्ध्यर्थं त्रिकालम् आदित्योपस्थाने अस्यानुवाकस्य विनि-
योग उक्तः ॥

चतुर्थी ॥

उदगाद्यमादित्यो विश्वेन तपसा सह ।

सपत्नान् मर्ह्यं रन्धयन् मा चाहं द्विषते रधं तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायाम् मा धेहि परमे व्योमन् ॥ २४ ॥

उत् । अगात् । अयम् । आदित्यः । विश्वेन । तपसा । सह ।

सपत्नान् । मर्ह्यम् । रन्धयन् । मा । च । अहम् । द्विषते । रधम् । तव ।

इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायाम् । मा । धेहि ।

परमे । विओमन् ॥ २४ ॥

अयं सर्वैः परिदृश्यमान आदित्यः उदगात् उदितवान् । कीदृशः सन् ।
विश्वेन कृत्स्नेन तपसा सकललोकसंतापकेन रश्मिनिचयेन सह । अप्र-
तिबद्धम् उदयतः सूर्यस्य रश्मीनां राक्षसादिकृतन्यूनताकरणाभावाद् विश्वे-

1 S' प्रविशतीति. 2 S' °कारणाभावात्.

नेति विशेषितम् ॥ उद्यन्तम् आदित्यम् उपतिष्ठमान आह । मह्यं मद-
र्थं सपत्नान् शत्रून् रन्धयन् वशं प्रापयन् । उदयन्नेव सपत्नान् मम
वशं गमयत्वित्यर्थः । अहं च द्विषते अप्रियं कुर्वते द्वेष्टे मा रधम् त-
स्य वशो मा भूवम् । हे सूर्य उदयतस्तवानुग्रहाद् इति शेषः ॥ तवेद्
विष्णो बहुधा इत्यादेर्मन्त्रशेषस्य व्याख्या पूर्ववद् द्रष्टव्या ॥

पञ्चमी ॥

आदित्यं नावमारुहः शतारित्रां स्वस्तये ।

अहरत्यापीपरो रात्रिं सत्राति पारय ॥ २५ ॥

आदित्य । नावम् । आ । अरुहः । शतऽअरित्राम् । स्वस्तये ।

अहः । मा । अति । अपीपरः । रात्रिम । सत्रा । अति । पारय ॥ २५ ॥

हे आदित्य त्वं नावम् रथलक्षणम् आरुहः आरूढोसि आकाशा-
ख्यस्य समुद्रस्य तरणाय । नौर्विशेष्यते । शतारित्राम् उदकाकर्षणसाध-
नानि काष्ठानि अरित्राणीत्युच्यन्ते । अनेकैर्नौंगतिसाधनैरुपेताम् । अत्र
ग्रहमण्डलाकर्षका वायव एव अरित्राणि । आरोहणप्रयोजनम् आह ।
स्वस्तये सर्वेषां प्राणिनां क्षेमाय । अथ स्वाभिमतम् आशास्ते । एवंप्रा-
नावम् आरूढस्त्वं मा माम् अहरत्यपीपरः अत्यपारयः । आध्यात्मि-
काधिदैविकाधिभौतिकलक्षणत्रिविधापार्यपरिहारेण अहः पारं प्रापितवान्
असि । एवमेव रात्रिमपि सत्रा सहैव अह्ना सह मध्ये व्यवधानम् अ-
कृत्वा माम् अति पारय रात्रेः पारं गमय । अहोरात्रयोः संधौ मर-
णादिभयशङ्कया आह सत्रेति । अनेन ज्वरशिरोव्यथादिपरिहारेण आयु-
रभिवृद्धिः प्रार्थिता भवति ॥ अथ वा एवं व्याख्येयम् । हे आदित्य
नावम् त्वामेव नौरूपम् आरुहः आरुक्षम् आरोहम् आरूढश्च त्वया
अहः पारं प्रापितवान् अस्मीति व्याख्येयम् । यथा नौः स्वस्मिन्नधिष्ठितं
यथाभिमतदेशं गमयति एवं नयसीति [त्वं] नौः ।

॥ आरूहेर्लुङि

1 S' अहरत्यपीपरः. 2 S' °त्रिविधाद्युःपाय°. 3 S' य एवमेव. 4 S' आरुक्षमापित-
वानसि for आरुहः आरुक्षम् आरोहम् आरूढश्च त्वया अहः पारं प्रापितवान् असि which is
conjectural. 5 S' यथादित्य for यथा. 6 S' inserts मवि before यथाभि°. 7 S' नय-
मिति नौस for नयसीति [त्वं] नौः आ°. The emendation is conjectural.

“शल इगुपधाद् अनिटः क्सः” इति क्सः ॥ तस्मिन् पक्षे श-
तारित्राम् इति शतशब्दः अपरिमितवचनः । अपरिमितरश्मिरूपारित्रोपे-
ताम् इत्यर्थः । किमर्थम् आरोहणम् इति । स्वस्तये क्षेमाय सर्वोपद्रव-
राहित्येन चिरकालजीवनाय । स्वस्तिशब्दार्थं विशिनष्टि । अहर्मात्यपीपर
इत्यादिना । अहनि रात्रौ च सुखेन अवस्थानमेव क्षेमः । ॥ अपी-
पर इति । पारयतेर्लुङि चङि रूपम् ॥

षष्ठी ॥

सूर्यं नावमारुक्षः शतारित्रां स्वस्तये ।

रात्रिं मात्यपीपरोहः सत्राति पारय ॥ २६ ॥

सूर्यं । नावम् । आ । अरुक्षः । शतऽअरित्राम् । स्वस्तये ।

रात्रिम् । मा । अति । अपीपरः । अहः । सत्रा । अति । पारय ॥ २६ ॥

पूर्ववदेव व्याख्या । अहरित्यस्य स्थाने रात्रिम् इति रात्रिम् इत्यस्य
स्थाने अहरिति व्यत्ययमात्रं विशेषः । पूर्वमन्ते अहनि सूर्यानुग्रहेण सु-
खेन जीवनं सिद्धवत्कृत्य रात्रौ तद्विषये संदिहानो रात्रिं सत्राति पारये-
ति प्रार्थितवान् । अस्मिन्स्तु मन्ते रात्रौ सूर्यानुग्रहेण रात्रेः पारं प्राप्य
प्रबुद्धः सन् आह । हे सूर्य रात्रिं मा अत्यपीपरः रात्रिपारं प्रापित-
वान् असि । एवमेव अहः अहरपि सत्रा रात्र्या सह तयोर्मध्ये व्यव-
धानराहित्येन अति पारय । एवं मन्तद्वयेन दिनद्वयेपि सांतत्येन सुखेन
जीवनं प्रार्थितं भवति ॥ एवं प्रतिदिनं त्रिषु कालेषु अनेनानुवाकेन सू-
र्योपस्थानं कुर्वतो माणवकादेः शतसंवात्सरलक्षणं दीर्घम् आयुर्भवति । अ-
तः एवमादिलिङ्गाद् आयुष्कामस्य कालत्रये सूर्योपस्थाने अस्यानुवाकस्य
विनियोग उक्तः ॥ आदित्यसूर्ययोः पर्यायत्वं गमयितुम् उत्तरमन्ते सूर्यं
नावम् इति निर्दिष्टम् ॥

सप्तमी ॥

प्रजापतेरावृतो ब्रह्मणा वर्मणाहं कश्यपस्य ज्योतिषा वर्चसा च ।

1 S' स्थानेन for स्थाने. 2 S' रात्रिपारं. 3 S' यनिर्दिष्टम् for निर्दिष्टम्.

ज॒रद॑ष्टिः कृ॒तवी॑र्यो विहा॒याः स॒हस्रा॑युः सु॒कृत॑श्चरे॒यम् ॥ २७ ॥
 प्र॒जाऽप॑तेः । आ॒ऽवृ॒तः । ब्र॒ह्म॑णा । वर्म॑णा । अ॒हम् । क॒श्यप॑स्य । ज्योति॑षा ।
 वर्च॑सा । च ।
 ज॒रत॑ऽअ॒ष्टिः । कृ॒तऽवी॑र्यः । वि॒हा॒याः । स॒हस्र॑ऽआयुः । सु॒कृतः । च॒रे॒॒यम् ॥ २७ ॥

प्रकाशवृष्ट्यादिना प्रजानां पालनात् प्रजापतिः आदित्यः । अथ वा संवत्सरकालनिर्वाहकत्वात् तस्य च प्रजापतिरूपत्वात् सूर्यः प्रजापतिः । तस्य ब्रह्मणा परिवृढेन रूपेण । कीदृशेन । वर्मणा । वर्म तनुत्रम तद्रूपेण सूर्यस्य तेजोमयेन स्वरूपेण आवृतः वेष्टितः । अथ वा प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा हिरण्यगर्भः । “स त्रेधात्मानं व्यकुरुत । अग्निं तृतीयं वायुं तृतीयम् आदित्यं तृतीयम्” इति [बृ० आ० १. २. ३] श्रुत्या प्रजापतेर्मूर्त्यन्तरभूत आदित्यः । स एव ब्रह्म “असावादित्यो ब्रह्म” इति [तै० आ० २. २. २] श्रुतेः । तदेवं ब्रह्म स्वोपासकस्य वर्मवद् आच्छादकत्वाद् वर्म इत्युच्यते । तेन आवृतो वेष्टितोहम् । अथ वा प्रजापतेः आदित्यस्य ब्रह्मणा मन्त्रमयेन वर्मणा । तत्स्वरूपनिरूपकत्वेन संबन्धाद् ब्रह्मणो मन्त्रस्य तदीयत्वम् । तेन परिवृतः । रक्षित इत्यर्थः । किं च कश्यपस्य । “कश्यपः पश्यको भवति यत् सर्वं परिपश्यति” इति [तै० आ० १. ८. ८] श्रुतेः कश्यपः सूर्यस्य मूर्त्यन्तरभूतः । तथा च श्रुत्यन्तरम् । “आरोगो भ्राजः पटरः पतङ्गः । स्वर्णरो ज्योतिषीमान् विभा-
 “सः । ते अस्मै सर्वे दिवम् आतपन्ति । ते सर्वे कश्यपाज्ज्योतिर्लभ-
 “न्ते” इति [तै० आ० १. ७. २] । “कश्यपोष्टमः । स महामेरुं न जहाति” इति च [तै० आ० १. ७. १] । तादृशस्य कश्यपस्य प्रकाशमयस्य ज्योतिषा । द्योतत इति ज्योतिः । तेन प्रकाशेन । ॥ द्युत दीप्तौ इत्यस्माद् द्युतेरिसिन् आदेश्च जः [उ० २. १०९] इति इसिन् आदेर्जभावश्च ॥ । तथा तस्य वर्चसा च ज्योतिरित्यस्य व्याख्यानम् वर्चसेति । वर्चः तमस आवर्जकं तेजः । ॥ वर्च दीप्तौ इति धातुः ॥ च-

1 S' तेजोमयेन स्वरूपेण वर्मणा आवृतः for तेजोमयेन स्वरूपेण आवृतः. 2 S' स्वर्णरो.

कारो ब्रह्मणा सह समुच्चयार्थः । अथ वा ज्योतिः स्वरूपप्रकाशः । वर्चो रश्मिप्रकाशः । चशब्दो ज्योतिषा समुच्चयार्थः । ज्योतिषा आवृतो वर्चसा च आवृतोहम इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम् । “परीवृतो वरीवृतो ब्रह्मणा वर्मणाहं तेजसा कश्यपस्य” [तै० आ० २. १९] इति ॥ अथ वा एवं व्याख्येयम् कश्यपाद् उदिताः सूर्याः “कश्यपाज्ज्योतिर्लभन्ते” इत्यादिश्रुतेः । कश्यपः इतरेषां सूर्याणां मुख्यः । स एवात्र प्रजापतिशब्देनोच्यते । तस्य ब्रह्मणा वर्मणा आवृतः इत्यस्य व्याख्यानं कश्यपस्य ज्योतिषा वर्चसा चेति । अस्मिन् पक्षेपि चशब्दः अस्य ज्योतिषा सह समुच्चयार्थः ॥ बाह्यापायपरिहाराय वर्मणा आवरणम् आशास्य अथ भोगम् आशास्ते जरदष्टिरित्यादिना । जरदष्टिः । ॥ जरत् इति । जीर्यते भूतकालावच्छिन्नेत्यर्थे अतृन् ॥ । जीनः सन्नपि अष्टिः अशनं भोजनं यस्य स जरदष्टिः । अनेन अरोगदृढगात्रः सन् बहुविधान् भोगांश्चिरकालं भुञ्जानो भवेयम् इति प्रार्थना कृता भवति । तथा शतवीर्यः अपरिमितैर्वीर्यैः शारीरैर्बलैर्युक्तः अनेकपुत्राद्युत्पादनसामर्थ्योपेतो वा । विहायाः विविधगमनः । सर्वत्र अग्रतिबद्धगतिरित्यर्थः । ॥ ओहाङ्गतौ । वहिहाधाज्भ्यश्छन्दसि [उ० ४. २२०] इति असुन् । तत्र णिदित्यनुवृत्तेर्णिङ्झावाद् “आतो युक् चिण्” इति युगागमः ॥ । तथा सहस्रायुः अपरिमितायुषः । सुकृतः सुष्ठु संस्कृतः सर्वसंपूर्णः सन् । अथ वा लौकिकं वैदिकं च यत् कर्तव्यजातम् अस्ति तद् येन सुष्ठु कृतं स सुकृतः । कृतकृत्य इत्यर्थः । तादृशः सन् । यद्वा सुकृतः सुकृतवान् सुकृतं धर्मस्तद्वा चरेयम् सर्वत्र पृथिव्यां गच्छेयम् । एतत् सर्वम् हे सूर्य तवानुग्रहात् संपादयामीति आशास्ते ॥

अष्टमी ॥

परीवृतो ब्रह्मणा वर्मणाहं कश्यपस्य ज्योतिषा वर्चसा च ।

मा मा प्रापन्निषवो दैव्या या मा मानुषीरवसृष्टा वधाय ॥ २८ ॥

परिवृतः । ब्रह्मणा । वर्मणा । अहम् । कश्यपस्य । ज्योतिषा । वर्चसा । च ।

1 S' om. आ०. 2 S' छन्दसीति for चिण् इति. 3 S' संपादयामीति.

मा । मा । प्र । आप॒न् । इ॒षवः । दै॒व्याः । यैः । मा । मानु॑षीः । अव॑ऽसृ-
ष्टैः । व॒धाय ॥ २८ ॥

परीवृत इत्यादि वर्चसा च इत्यन्तं पूर्ववद् व्याख्येयम् । यतोहं ब्र-
ह्मणा वर्मणा ज्योतिषा वर्चसा च परीवृतः [अतो] दैव्याः देवप्रेरि-
ताः । ॥ “देवाद् यज्ञौ” [इति] प्राग्दीव्यतीयो यञ् प्रत्ययः ॥ या
इषवः बाणाः सन्ति ता मा मां [मा] प्रापन् । इषवो विशेष्यन्ते । व-
धाय मम हननाय अवसृष्टाः प्रेरिताः मा प्रापन् । मा प्राप्नुयुः । ए-
वं मानुषीः मानुष्यः मनुष्यैर्वधाय प्रेषिता अपि इषवो मा मां प्रापन् ॥

नवमी ॥

ऋ॒तेन॑ गु॒प्त ऋ॒तुभिश्च॒ सवैर्भू॑तेन॑ गु॒प्तो भव्ये॑न चा॒हम् ।

मा मा प्रा॒पत् पा॒प्मा मो॒त मृ॒त्युरन्तर्द॑धेहं स॒लिले॑न वा॒चः ॥ २९ ॥

ऋ॒तेन॑ । गु॒प्तः । ऋ॒तुभिः । च । सवैः । भू॒तेन॑ । गु॒प्तः । भव्ये॑न । च ।
अ॒हम् ।

मा । मा । प्र । आप॒त् । पा॒प्मा । मा । उ॒त । मृ॒त्युः । अ॒न्तः । द॒धे । अ॒-
हम् । स॒लिले॑न । वा॒चः ॥ २९ ॥

अहम् ऋतेन । ऋतम् यथार्थम् । सत्यम् इत्यर्थः । तेन गुप्तः रक्षितः ।
अथ वा ऋतं ब्रह्म आदित्याख्यम् तेन गुप्तः । तथा [सवैः] ऋतुभिः
वसन्ताद्यैश्च गुप्तो रक्षितः । तथा भूतेन पूर्वकालम् उत्पन्नेन पदार्थजा-
तेन गुप्तः । एवं भव्येन उत्पत्स्यमानेन च पदार्थजातेन गुप्तो रक्षितः ।
यत एवम् अतो हेतोः पाप्मा पापं नरकहेतुभूतं मा मां मा प्रापत्
मा प्राप्नुयात् । उत अपि च मृत्युः मरणकर्ता देवोपि मा प्रापत् । अहं
तु वाचो मन्त्रात्मिकायाः सलिलेन उदकेन रक्षाकामः अन्तर्दधे अन्तर्धा-
नं करोमि । यथा लोके सलिलेनान्तर्हितः प्राणी न केनापि दृश्यते

१ P देव्याः ।। We with P J Cp. २ P P J Cp omit the visarga in याः. We with
Sāyana. ३ P P J Cp omit the visarga in °सृष्टाः. We with Sāyana.

1 S' अहं after उदकेन.

एवम् अहं मन्त्रमयेन सलिलेन पापादिबाधराहित्याय आत्मानं गोपयामीत्यर्थः ॥

दशमी ॥

अग्निर्मा गोप्ता परि पातु विश्वत उद्यन्तसूर्यो नुदतां मृत्युपाशान् ।

व्युच्छन्तीरुषसः पर्वता ध्रुवाः सहस्रं प्राणा मय्या यतन्ताम् ॥ ३० ॥ (३)

अग्निः । मा । गोप्ता । परि । पातु । विश्वतः । उत्ऽयन् । सूर्यः । नुदताम् ।

मृत्युऽपाशान् ।

विऽउच्छन्तीः । उषसः । पर्वताः । ध्रुवाः । सहस्रम् । प्राणाः । मयि । आ ।

यतन्ताम् ॥ ३० ॥ (३)

अग्निः अङ्गनादिविशिष्टो देवो गोप्ता स्वाश्रितरक्षकः अथ वा मम भयेभ्यो गोप्ता सन् विश्वतः सर्वतः यतोयतो भयं भवति तेभ्यः सर्वेभ्योपि [मा] परि पातु परितो रक्षतु । तथा सूर्यो देवः उद्यन् उदयसमय एव मृत्युपाशान् मृत्योर्मारकस्य देवस्य ये पाशाः सर्पाग्निव्याघ्रकण्टकादिरूपा वितताः सन्ति तान् सर्वान् नुदताम् अपसारयतु । यथा ते मां न स्पृशन्ति तथा करोतु । अत्र उद्यन्तसूर्यो नुदताम् इत्यभिधानात् अग्निर्मा गोप्ता परि पात्विति अग्निविषयपरिपालनप्रार्थना उदयात्पूर्वकालीनरात्रिविषया वेदितव्या । तथा व्युच्छन्तीः व्युच्छन्त्यः । ॥ उद्धी विवासे । विवासो वर्जनम् ॥ । नैशस्य तमसो निवारयिष्य उषसः उषोदेवता उदयात्पूर्वकालाभिमानिन्यः । ॥ दिवसानां बाहुल्यम् अपेक्ष्य उषस इति बहुवचननिर्देशः ॥ । तथा ध्रुवाः निश्चलाः स्थिराः पर्वताः पर्ववन्तः शैला हिमवदादयश्च । मृत्युपाशान् नुदन्ताम् इति योज्यम् । माम् अनुगृह्णन्त्विति वा शेषोऽध्याहर्तव्यः । तेषाम् अग्न्यादीनाम् अनुग्रहात् सहस्रं प्राणाः । सहस्रम् इति अपरिमितनाम् । प्राणस्य व्यापारभेदेन आनन्त्याद् अपरिमितत्वम् । ते मयि आयुष्कामे आसर्वतो यतन्ताम् चेष्टां कुर्वन्तु । अथ वा प्राणसंवादश्रुतिषु इन्द्रियाणा-

मपि प्राणशब्दव्यवहार्यत्वश्रवणात् “सप्त प्राणाः प्रभवन्ति” [तै० आ० १०.१०.१] “नव वै प्राणा नाभिर्दशमी” [तै० ब्रा० १.३.७.४] इत्यादौ [च] चक्षुरादीन्द्रियाणामपि प्राणशब्दव्यवहारात् तेषामपि स्थैर्यस्य मुख्यप्राणवदेव आशास्यत्वात् तद्व्यापारबाहुल्यमपि अपेक्ष्य सहस्रं प्राणा मय्या यतन्ताम् इत्युक्तम् ॥

श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्य-

धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे

सप्तदशकाण्डं समाप्तम् ॥

---

1 S' °व्यवहारार्थत्व°.

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत् ।

निर्ममे तम अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

“ओ चित् सखायम्” इति अष्टादशकाण्डे चत्वारोऽनुवाकाः । तत् काण्डं सकलं पितृमेधे शवदाहे अग्निप्रदानानन्तरं सप्तनवैकादशादिविषम-संख्याका ब्राह्मणाः पूर्वाभिर्मुखोपविष्टा जपेयुः ॥

तत्रैव कर्मणि सारस्वतहोमानन्तरं सर्वे बान्धवा अनेन काण्डेन सक-लेन प्रेतम् उपतिष्ठेरन् । तथा च कौशिकेन सूत्रितम् । [“सर्वैरुपतिष्ठ-न्ति” इति । कौ० ११. २] ॥

तत्र प्रथमेऽनुवाके षट् सूक्तानि । आदितश्चतुर्णां सूक्तानां काण्डप्रयुक्त एव विनियोगः । तेषु प्रथमेन सूक्तेन द्वितीये च सूक्ते “अधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम्” इत्यन्तेन च वैवस्वतयोर्यमयम्योः संभोगार्थः संवादः प्रतिपादितः । तत्र यमी मिथुनार्थं स्वभ्रातरं यमं बहुप्रकारं प्रार्थितव-ती । स च स्वभगिनीगमनस्य अत्यन्तम् अनुचितत्वाद् नानाविधाभिर्यु-क्तिभिस्तां प्रत्याचख्यौ । तयोर्यमयम्योः सरण्यां विवस्वतः सकाशाद् यु-गलभावेनोत्पत्तिः उपरिष्ठात् “त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोति” [५३] इत्या-ख्यायिकया प्रपञ्चयिष्यते ॥

तत्र प्रथमसूक्ते प्रथमा ॥

ओ चित् सखायं सखा ववृत्त्यां तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान् ।

पितुर्नपातमा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥ १ ॥

१ C B R A K V जगन्वान्.

1 S' ०देहे. 2 S' is corrupt here and reads पूर्वाभिजपासुखयुगाद्यात् for पूर्वाभिमुखोप-विष्टा जपेयुः । The restoration is in the words of the *Kes'ari*. 3 S' inserts तत्र प्रथ-मेऽनुवाके षट् सूक्तानि here again. 4 S' स्वभर्तारः. 5 S' सरण्यां. 6 S' ०भावेनोत्पत्तिः.

ओ इति । चित् । सखायम् । सख्या । ववृत्याम् । तिरः । पुरुः । चित् । अ-
र्णवम् । जगन्वान् ।
पितुः । नपातम् । आ । दधीत । वेधाः । अधि । क्षमि । प्रऽतरम् । दी-
ध्यानः ॥ १ ॥

इदं यस्या वचनम् । अहं सखायम् समानख्यानं यमम् । यैव विव-
स्वत्पुत्रलक्षणा ख्यातिर्यमस्य सैव यस्या अपीति ख्यातेः समानत्वात् स-
खित्वं यमस्य । अथ वा गर्भवासप्रभृति युगलत्वेन अवस्थानात् सखि-
त्वम् । तादृशं यमं सख्या सखित्वेन संभोगविषयैकमनस्कत्वलक्षणेन नि-
मित्तेन ओ चित् । चिदिति पूरणः । आ उ इति निपातद्वयसमुदाया-
त्मकम् ओ इत्येकं पदम् । आ ववृत्याम् आवर्तयामि । अस्मदनुकूलं
करोमीत्यर्थः । अथ वा स्वमनीषितस्य अविहितरूपत्वात् लज्जया स्वयं
तम् आवर्तयितुम् अशक्नुवाना ब्रूते सख्या आह्वानोपायभूतया आ व-
वृत्याम् इति । इदानीं संभोगोचितान्तर्हितप्रदेशप्रदर्शनपूर्वकं तत्संभोगम्
आशास्ते तिरः पुरु चिद् इत्यादिना । तिरस्तिरोहितं पुरु विस्तीर्णम् अ-
र्णवम् मेघं समुद्रं वा जगन्वान् गच्छन् । अत्र समुद्रशब्देन तन्मध्यव-
र्ती द्वीपो वा लक्षयितव्यः । संभोगस्य अन्तर्हितदेशाभावेन यमः प्रति-
षेत्स्यतीति बुद्ध्या एवम् आह । एवं लब्धाभिमतप्रदेशो यमः पितुर्विव-
स्वतो नपातम् नप्तारं पौत्रं यस्याम् उत्पन्नः पुत्रस्तत्पितुर्विवस्वतो नप्ता भ-
वति । अथ वा नपातम् न पातयितारं कुलस्य प्रवर्तकम् इत्यर्थः ।
तादृशं पुत्रं वेधाः विधाता पुत्रस्य उत्पादको यमो मयि आ दधीत ग-
र्भं किम् आदध्यात् । गर्भम् आधातुं भ्रात्रैव भाव्यम् इति को निर्ब-
न्ध इत्याशङ्क्य तस्यातिशयम् आह अधि क्षमीति । ॥ अधिः सप्त-
मर्थानुवादी ॥ । क्षमायाम् इत्यर्थः । प्रतरम् प्रकृष्टतरं दीध्यानः
दीप्यमानः । न केवलं स्वकीय एव लोके तस्य प्रकाशः किं तु भूमा-

१ P पुर । We with P Cp.

1 S' °विषयेरक° for °विषयैक°. 2 S' रामात्यर्थः for करोमीत्यर्थः. 3 S' आधातुं किं
भ्रात्रैवाभाव्यम्.

[अ० १. सू० १.] ५४१

अष्टादशं काण्डम् ।

३७

वपि अतिशयितप्रकाश इत्यर्थः । सर्वप्राणिसंहाराधिकारावस्थितत्वाद् भू-
लोके तस्य ख्यातिः सर्वप्राणिप्रसिद्धा । यद्वा दीध्यानः मयि गर्भम् आ-
धातुम् उपायं ध्यायन्निति व्याख्येयम् । ॥ ववृत्याम् इति । वृतु व-
र्तने । अस्मात् लिङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । “बहुलं छन्दसि” इति
शपः श्रुः । यद्वा अस्माद् यङुगन्तात् लिङि “चर्करीतं पदम् अदादि-
वच्च द्रष्टव्यम्” इति परस्मैपदम् । जगन्वान् । गमेर्लिटः क्सुः । “वि-
भाषा गमहनविदविशाम्” इति इटो विकल्पितत्वाद् अत्र इडभावः ।
“म्बोश्च” इति मकारस्य नत्वम् ॥

द्वितीया ॥

न ते सखा सख्यं वष्ट्येतत् सलक्ष्मा यद् विषुरूपा भवति ।
महस्युत्रासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तार उर्विया परि ख्यन् ॥ २ ॥
न । ते । सखा । सख्यम् । वष्टि । एतत् । सलक्ष्मा । यत् । विषुरूपा ।
भवति ।
महः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः । दिवः । धर्तारः । उर्विया । परि ।
ख्यन् ॥ २ ॥

इदं यमस्य वाक्यम् । ते सखा त्वया सह समानोदरोत्पन्नत्वेन स-
खिभूतो यमः एतत् उक्तलक्षणं भ्रातृस्वस्रोः संभोगात्मकं सख्यं न वष्टि
न कामयते । सख्यं कुतो वा न कामयत इति तत्र कारणम् आह ।
यत् यस्मात् सलक्ष्मा समानम् एकमेव लक्ष्म एकोदरत्वलक्षणं यस्याः
सा तथोक्ता सहजा सती विषुरूपा स्वसूरूपं परित्यज्य भार्यात्वलक्षणरू-
पवती भवति भवेत् अतो न वष्टीति संबन्धः । यद्वा वाक्यद्वयम् । यत्
यतः सलक्ष्मा अतो न सख्यं वष्टि । लोके विषुरूपैव भवति भवति ।
भार्येति शेषः । यत् एवम् अत इति पूर्वत्र संबन्धः । न केवलं मम

१ B °विषुरूपा. We with A R K C V Dc. २ Cp ते । We with P.

1 S' inserts स before भूलोके. 2 S' °सिद्धा for °प्रसिद्धा. 3 S' has अ---सिद्धो-
त्पन्न° in place of ते सखा त्वया सह समानोदरो°, the lacuna being long enough to con-
tain about twenty letters. The restoration is conjectural. 4 S' भ्रातुःस्वस्रोः. 5 S'
कोवा. 6 S' सहजा. 7 S' भार्याभवतीति for भार्येति.

कामनाभावः किं तु देवा अपि निराकरिष्यन्तीत्याह महस्पुत्रास इत्या-
दिना । महः महतो महत्त्वोपेतस्य असुरस्य प्रकृष्टासोर्बलवतो रुद्रस्य पु-
त्रासः पुत्रा मरुतः । ते विशेष्यन्ते । वीराः विविधम् ईरयन्ति प्रेरयन्ति
शत्रून् इति वीराः विक्रमवन्तः । दिवः द्युलोकस्य धर्तारः धारकाः पा-
लकाः उर्विंया उरवो महान्तो व्याप्ताः ते परि ख्यन् परिवदन्ति । नि-
राकरिष्यन्तीत्यर्थः । ॥ ख्या प्रकथने । “अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङ्”
इति हेः अङ् आदेशः ॥

तृतीया ॥

उ॒श॒न्ति॒ घा॒ ते॒ अ॒मृ॒ता॒स ए॒तदे॒कस्य॑ चि॒त् त्य॒जसं॑ म॒र्त्यस्य॑ ।

नि॒ ते॒ मनो॑ मन॒सि धा॒य्य॒स्मे ज॒न्युः प॒तिस्त॒न्व॒मा वि॒विश्याः॑ ॥ ३ ॥

उ॒श॒न्ति । घ । ते । अ॒मृ॒ता॒सः । ए॒तत् । ए॒कस्य॑ । चि॒त् । त्य॒जस॑म् । म॒र्त्यस्य॑ ।

नि । ते । मनः॑ । मन॒सि । धा॒यि । अ॒स्मे इति॑ । ज॒न्युः । प॒तिः । त॒न्व॒मि ।

आ । वि॒वि॒श्याः॑ ॥ ३ ॥

इदं यमीवचनम् । हे यम रुद्रपुत्रा निराकरिष्यन्तीति मा वादीः ।
किं तु ते अमृतासः अमृता देवा मरुतः एतत् मया प्रार्थ्यमानं कर्म
उशन्ति घ । घेति प्रसिद्धौ । कामयन्त एव । एतच्छब्दार्थम् आह ।
एकस्य असाधारणस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य पुत्रस्य त्यजसम् त्यागं गर्भान्नि-
र्गमनम् उत्पत्तिम् उशन्तीति संबन्धः । यत एवम् अतस्ते मनः अस्मे
अस्माकं मनसि नि धायि निधीयताम् । आवयोर्मनः एकमेवास्त्वित्यर्थः ।
अनन्तरं जन्युः अपत्यस्य जनयिता त्वं पतिः । भूत्वेति शेषः । भ्रातृभावं
परित्यज्य पतिः सन् तन्वम् तनूं मामकीनाम् आ विविश्याः आविश
प्रविश । यद्वा तव तनूं मयि आवेशय । संभोगं कुर्वित्यर्थः । ॥ वि-
श प्रवेशने । लिङि “बहुलं छन्दसि” इति शपः श्रुः ॥

चतुर्थी ॥

न यत् पुरा चकृमा कङ्घ नूनमृतं वदन्तो अनृतं रपेम ।

१ ऽ' विलेप्यन्ते.

२ ऽ' उर्वा.

३ ऽ' नमः.

४ ऽ' जन्युपरइत्यस्य.

गन्धर्वो अप्स्वया च योषा सा नौ नाभिः परमं जामि तन्नौ ॥ ४ ॥

न । यत् । पुरा । चकृम । कत् । ह । नूनम् । ऋतम् । वदन्तः । अनृतम् ।
रपेम ।

गन्धर्वः । अप्सु । अप्या । च । योषा । सा । नौ । नाभिः । परमम् ।
जामि । तत् । नौ ॥ ४ ॥

इदं यमस्य वाक्यम् । यत् यस्मात् कारणात् पुरा इतः पूर्वस्मिन् काले न चकृम एतादृशं कर्म भगिनीसंभोगलक्षणं न चकृम न कृतवन्तः स्मः अतः कच्च कस्मात् खलु कारणात् नूनं निश्चयम् । किमर्थं करिष्याम इति शेषः । तदेव प्रकारान्तरेणाह । ऋतम् सत्यं यथार्थं वदन्तः ब्रुवाणा वयम् अनृतम् असत्यम् अयथार्थं कथं रपेम स्पष्टं ब्रूमः । “यद्धि मनसा ध्यायति तद् वाचा वदति तत् कर्मणा करोति” इति [तै० सं० ६. १. ७. ४] श्रुतेः असत्याभिधाने अङ्गीकृते पश्चात् तदाचरणमपि भवेदेवेति बुद्ध्या असत्यवदनमपि न कुर्म इति प्रतिज्ञाया अभिप्रायः । अथ वा संभोगो मास्तु तद्विषयं शृङ्गारकवचनं वा कर्तव्यम् इत्याशङ्क्य तदपि निराक्रियते ऋतम् इत्यादिना ॥ उक्तनिषेधसिद्धये निषिध्यमानस्यार्थस्य प्रतिकूलताम् आह गन्धर्व इत्यादिना । गाम् उदकं धारयतीति गन्धर्वः आदित्यः अप्सु । अन्तरिक्षनामैतत् । अनाश्रये स्थाने अस्य शब्दस्य व्यवहारः । अन्तरिक्षे । साक्षित्वेन वर्तत इति शेषः । तथा अप्या [अन्तरिक्षस्था सा प्रसिद्धा योषा] च आदित्यभार्या च अन्तरिक्षे वर्तते । सा भार्या नौ आवयोः नाभिः उत्पत्तिस्थानम् उभयोरपि तत् एवोत्पत्तेः । तत् मिथुनं परमं निरतिशयं [नौ आवयोः] जामि बन्धुभूतम् । अत्र भार्याया नाभित्वेऽभिहिते तत्पतिर्विवस्वानपि उक्त एव अतस्तस्य पुनरभिधानं न । यद्वा मातुरुदरादेव गर्भनिर्गमात् सा नौ नाभिरिति तस्या एवाभिधानम् । इतरेषां बन्धुत्वस्य मातापितृसंबन्धस्यपे-

१ CP जामि ।

1 S' भवेदेवेतिपबुद्ध्या for भवेदेवेति बुद्ध्या. 2 S' तद्विषयंगारकवचनं. 3 S' निषेध्यं.
4 S' अन्तरिक्षसाक्षि°. 5 S' omits this portion, which we have restored from the
Rigveda. S' has a blank space for about eight letters between अप्या and च.

क्षत्वात् तयोर्बन्धुत्वस्य परमात्मम् । यतः पितरावभिन्नौ तौ च संनिहि-
तौ अतस्त्वदभीष्टं न कार्यम् इति तात्पर्यम् ॥

पञ्चमी ॥

गर्भे नु नौ जनिता दंपती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।

नकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेद नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

गर्भे । नु । नौ । जनिता । दंपती इति दम्पती । कः । देवः । त्वष्टा ।

सविता । विश्वरूपः ।

नकिः । अस्य । प्र । मिनन्ति । व्रतानि । वेद^१ । नौ । अस्य । पृथिवी ।

उत । द्यौः ॥ ५ ॥

यस्या वचनम् इदम् । एवम् एकयोनिजत्वेन दांपत्ये निराकृतेषु तत्
पूर्वमेव सिद्धम् इत्याह । नौ आवां गर्भे नु गर्भ एव जनिता जनयि-
ता अपत्यस्य स्रष्टा देवः दंपती दांपत्यवन्तौ कः अकः कृतवान् । ॥ क-
रोतेर्लुङि “मन्त्रे घस०” इत्यादिना हेलुक् ॥ । क इति आकाङ्क्षा-
याम् आह । त्वष्टा मातुरुदरस्थितस्य रेतसः अवयवसंनिवेशकर्ता विश्व-
कर्मा देवः सविता प्रसविता सर्वस्य अनुज्ञाता विश्वरूपः विश्वं रूप्यते
येन सः विश्वस्रष्टा विश्वात्मको वा । एवंमहानुभावो देवः । दंपती करिति
पूर्वत्र संबन्धः । यस्माद् उक्तमहिमोपेतः अतः अस्य त्वष्टुः सवितुः व्रता-
नि तत्कृतानि कर्माणि नकिः प्र मिनन्ति न हिंसन्ति न केपि अति-
क्रामन्ति । ॥ मीञ् हिंसायाम् । “ष्वादीनां ह्रस्वः” इति ह्रस्वः ।
“आभ्यस्तयोरातः” इति आकारलोपः ॥ । एतत् सर्वं स्वकार्यार्थं
कल्पितम् इति आशङ्कायाम् आह वेद नौ इति । नौ आवयोः अ-
स्य । ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ । इदं कर्म गर्भ एव दंपतित्वलक्षणम् ।
यद्वा अस्य त्वष्टुर्देवस्य कर्म दंपतिकरणलक्षणं कर्म । पृथिवी देवी उत अपि
च द्यौर्देवता वेद उभे अपि जानीतः । तस्मात् एतद् यथार्थम् इत्यर्थः ॥

१ P तु । We with P Cp.

२ Cp वेदनौ । P P वेद । नौ ।

१ S' omits °पि in निराकृतेषु.

omits द्यौर् in द्यौर्देवता.

२ S' दंपत्यौ for दांपत्यवन्तौ.

३ S' दंपती°.

४ S'

षष्ठी ॥

को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणायून ।

आसन्निषून हृत्स्वसो मयोभून् य एषां भृत्यामृणधत् स जीवात् ॥ ६ ॥

कः । अद्य । युङ्क्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीवतः । भामिनः । दुःहृ-
णायून ।आसन्ऽईषून । हृत्सुऽअसः । मयःऽभून् । यः । एषाम् । भृत्याम् । ऋण-
धत् । सः । जीवात् ॥ ६ ॥

इदं यमस्य वाक्यम् । यस्या असत्यमेवोक्तम् इत्यभिप्रेत्य सत्याभिधा-
नस्य दुर्लभताम् आह । अद्य इदानीम् अस्मिन् काले ऋतस्य सत्यस्य
धुरि वहनव्यापारे गांः बलीवर्दस्थानीया वाचः स्वीयाः को युङ्क्ते को यो-
जयति । न कोपीत्यर्थः । गोशब्दस्य लिङ्गद्वयसाधारणत्वाद् उत्तरत्र गोवि-
शेषणानि सर्वाण्यपि पुंलिङ्गतया निर्दिष्टानि । शिमीवतः । [शमीति]
कर्मनाम् । छान्दसम् इत्वम् । कर्मवतः कार्यपर्यवसायिनः । केवलायाः
सत्योक्तेः सुलभत्वात् । भामिनः तेजस्विनः लोके सत्यवादा एव जयन्ति
“सत्यमेव जयति” नानृतम्” इत्यादिश्रुतेः [मु० ३. १. ६] । दुर्हणा-
यून । ॥ हृणीयतिः क्रोधकर्मा ॥ क्रोधरहितान् इत्यर्थः । यद्वा
लज्जारहितान् न हि सत्यवदनविषये क्रोधलज्जे स्तः । ॥ हृणीङ्
लज्जायाम् । कण्ठादित्वाद् यक् । अस्माद् उण् प्रत्ययः । अतो लोपे
सति वर्णव्यापत्त्या आकारः । मृगखादिर्वा द्रष्टव्यः ॥ आसन्नि-
षून आसन् आस्ये इष्यमाणान् तस्मात् प्रेर्यमाणान् सर्वदा सत्यविषय-
संकल्पवतोपि मुखतः सत्यं वक्तुम् अशक्यम् इत्यभिप्रायेण एवम् उ-
च्यते । ॥ “पहन्” इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन् आदेशः ।
ईष गतौ इत्यस्मात् ईषेः किञ्च [उ० १. १३] इति [उप्रत्ययः । स च
कित्] ॥ हृत्स्वसः हृदयेषु हृदयेभ्यः अस्यमानान् श्रोतॄणां हृद-

१ Cp शमी०. P P शिमी०.

1 S' ०भिधानंसे for ०भिधानस्य. 2 S' पाः वाः for गाः. 3 S' यजति. 4 S' नि० for
शमीति. 5 So S' and not जयते. 6 So S'.

येषु क्षिप्यमाणान् वा कण्ठाद् उपरि निर्गच्छन्तः शब्दाः संमता लोके
हृदयपूर्वकास्तु दुर्लभा इत्यभिप्रायेण ह्रस्वस इत्युक्तम् । ॥ असे-
र्व्यत्ययेन कर्मणि क्तिप् “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इति सप्तम्या अ-
लुक् ॥ मयोभून् । मय इति सुखनाम । सुखस्य भावयितृन् स-
त्याभिर्वाग्भिः सुखं सर्वेषां भवति असत्याभिस्तु असुखं भवतीति लोके
सुप्रसिद्धम् एतत् । यः पुरुषो महान् एषाम् उक्तविशेषणयुक्तानां गवां
भृत्याम् भृतिं भरणम् । ॥ “भृजोऽसंज्ञायाम्” इति क्यप् । तुगा-
गमः ॥ ऋणधत् वर्धयेत् । सत्यवचनम् अभिवृद्धं कुर्यात् । ॥ ऋधु
वृद्धौ । अस्मात् लेटि अडागमः ॥ स जीवात् चिरकालं जीवति
सत्याभिधानस्य माहात्म्यात् । ॥ जीवात् । लेटि आडागमः ॥ ॥

सप्तमी ॥

को अस्य वेदं प्रथमस्याहः क इह ददर्श क इह प्र वोचत् ।

बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कदु ब्रव आहनो वीच्या नृन् ॥ ७ ॥

कः । अस्य । वेद् । प्रथमस्य । अहः । कः । ईम् । ददर्श । कः । इह ।
प्र । वोचत् ।

बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । कत् । ऊं इति । ब्रवः । आहनः । वी-
च्या । नृन् ॥ ७ ॥

इदं यस्या वचनम् । [अस्य] प्रथमस्य अहः । ॥ कर्मणि ष-
ष्ठ्यौ ॥ प्रथमम् अहः । आवयोः संगमदिवसम् इत्यर्थः । तत् को
वेद जानाति । न कोपीत्यर्थः । किं च ईम् इदं कर्म इदानीं वा को
ददर्श पश्येत् । न कश्चित् पश्यतीत्यर्थः । तथा इह एतद्विषये कः पु-
मान् दृष्टम् अर्थं प्र वोचत् प्रब्रूयात् दृष्टम् अर्थम् अन्यस्मै कथयेत् ।
सोऽपि नास्त्येव । ज्ञाता नैव किल । द्रष्टा कथयिता च दूरापास्तावि-
त्यभिप्रायः । ज्ञानदर्शनप्रवचनानाम् अविषयं कालं संभावयति बृहदि-

1 S' has a lacuna for six letters in place of °छन्तः शब्दाः 2 S' has a blank space for twenty or twenty-five letters for °त्याभिर्वाग्भिः सुखं सर्वेषां भवति असत्याभिस्तु असुखं भवतीति लोके. 3 S' इष्टम्.

[अ० १. सू० १.] ५४१

अष्टादशं काण्डम् ।

४३

त्यादिना । मित्रस्य देवस्य धाम स्थानम् । अहरित्यर्थः । तद् बृहत्
प्रभूतम् । तथा वरुणस्य तमोवारकस्य देवस्य धाम रात्र्याख्यम् तच्च
बृहत् । अहोरात्रयोर्मध्ये कतमश्चन समयः संभोगाय संपत्स्यत इत्यभि-
प्रायः । तस्मात् हे आहनः । ॥ आङ्कुर्वात् हन्तेः असुन् ॥ । आ-
हन्तः अस्मदभिमतस्य अकरणेन क्लेशकारिन् कत् कथं वीच्यः विवि-
धम् अञ्चन्तः गच्छन्तः संचरन्तो नृन् नराः । ॥ जंसः स्थाने
शस् ॥ । ते सन्तीति कथं ब्रवः ब्रूयाः ब्रवीषि ॥

अष्टमी ॥

यमस्य मा यम्यं^१ काम आगन्त्समाने योनौ सहशेय्याय ।

जायेव पत्ये तन्वम्^२ रिरिच्यां वि चिद् बृहेव रथ्येव चक्रा ॥ ८ ॥

यमस्य । मा । यम्यम् । कामः । आ । अगन् । समाने । योनौ । सह-
शेय्याय ।

जायाऽइव । पत्ये । तन्वम् । रिरिच्याम् । वि । चित् । बृहेव । रथ्याऽइव ।
चक्रा ॥ ८ ॥

इदमपि यमीवचनम् । मा मां [यम्यम्] यमीं यमस्य कामः यम-
विषयोभिलाषः आगन् आगमत् । ॥ यम्यम् इति । “वा छन्दसि”
इति पूर्वरूपत्वाभावे यण् आदेशः । “उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदा-
त्तस्य” इति यणः स्वरितत्वम् । आगन्निति । गमेर्लुङि “मन्त्रे घस”
इति हेलुक् । “हल्ङ्या” इत्यादिना तिलोपे “मो नो धातोः” इति
नत्वम् ॥ । कामं विशिनष्टि । समाने साधारणे योनौ एकस्मिन्
शयने सहशेय्याय सहशयनार्हाय । ॥ शेयं शयनम् । “अचो यत्”
इति भावे यत् । “तद् अर्हति” इति यत् ॥ । यद्वा शय्याम् अ-
र्हतीति शय्यः तस्मै । ॥ “तद् अर्हति” इति यत् । एकारोपजन-

१ ABC¹ R Dc ३ for १. We with V. २ CP सहऽराज्याय, a reading which doubtless arose from the omission of the mātṛā over शे° and then the श being mistaken for रा. ३ CP बृहेव ।

1 S' हेः for हन्तेः. 2 S' वीच्यः. 3 S' आगआगन्निति.

श्चान्दसः ॥ । तदर्थं तन्वम् तनूं मामकीनां रिरिच्याम पृथक् कुर्याम । तदधीनां कुर्याम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः जायेव पत्ये [इति] । यथा स्वकीयाय भर्त्रे जाया पत्नी स्वकीयां तनूं पत्यधीनां करोति एवम् इत्यर्थः । तस्मिन् यथा विस्त्रम्भेण कामोपभोगः एवं करोमीत्यर्थः । अनन्तरं वि वृहेव आवां संश्लेषं करवाव । इतरेतरयोः संश्लेषो विवर्हा । तत्रापि दृष्टान्तोभिधीयते । रथ्येव चक्रा रथ्यया रथयोग्यया पदव्या सह [चक्रा] चक्राणि यथा वृहन्ति तद्वत् । ॥ रथ्येति । “तद् वहति रथ्युगप्रासङ्गम्” इति यत् ॥ । अथ वा रथ्येव रथाधाराणि चक्राणि अक्षेण सह विवर्हा कुर्वन्ति तद्वद् इति व्याख्येयम् ॥

नवमी ॥

न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति ।

अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन वि वृह रथ्येव चक्रा ॥ ९ ॥

न । तिष्ठन्ति । न । नि । मिषन्ति । एते । देवानाम् । स्पशः । इह । ये । चरन्ति ।

अन्येन । मत् । आहनः । याहि । तूयम् । तेन । वि । वृह । रथ्याऽइव । चक्रा ॥ ९ ॥

इह अस्मिन् लोके ये देवानां स्पशः चराः चरन्ति भ्रमन्ति तेषां मध्ये एके केचनापि न तिष्ठन्ति एकत्र स्थितिं न कुर्वन्ति । तथा न नि मिषन्ति । पक्ष्मसंकोचनं निमेषः । तदपि न कुर्वन्ति । न निद्रान्तीत्यर्थः । सर्वदैवं स्पशा जागरूका वर्तन्त इत्यर्थः । ॥ स्पश इति । जसः सुः । किंवा द्रष्टव्यः ॥ । यत् एवम् अतः [हे आहनः] मत् मत्तः अन्येन सह । ॥ “एकवचनस्य च” इति पञ्चम्या अत आदेशः ॥ । तेन सह । रमस्वेति शेषः । तदर्थं तूयम् तूर्णं याहि

१ P तूयन् । २ Cp वृह । P वृह । We with P.

1 S' तदनां. 2 S' पत्यधानं. 3 S' om. संश्लेषो. 4 S' साह. 5 S' 'देव'. 6 S' has a lacuna for six letters, after which it reads सः सुः.

[अ० १. सू० १.] ५४१

अष्टादशं काण्डम् ।

४५

गच्छ । तेन सह वि वृह संक्षेपं कुरु । रथेव चक्रेति दृष्टान्तवचनं
व्याख्यातम् ॥

दशमी ॥

रात्रीभिरस्मा अहभिर्दशस्येत् सूर्यस्य चक्षुर्मुहुर्उन्मिमीयात् ।

दिवा पृथिव्या मिथुना सबन्धू यमीर्यमस्य विवृहादजामि ॥ १० ॥ (१)

रात्रीभिः । अस्मै । अहोभिः । दशस्येत् । सूर्यस्य । चक्षुः । मुहुः । उत ।
मिमीयात् ।

दिवा । पृथिव्या । मिथुना । सबन्धू इति सऽबन्धू । यमीः । यमस्य । विवृ-
हात् । अजामि ॥ १० ॥ (१)

इदं यमीवचनम् । अस्मै यमाय रात्रीभिः तथा अहभिः अहोभिः ।
रात्रिषु अहःसु चेत्यर्थः । सर्वदा दशस्येत् । ॥ दशस्यतिर्दानक-
र्मा ॥ प्रयच्छतु । यजमानो हविरिति शेषः । तथा सूर्यस्य देवस्य
चक्षुः प्रकाशकं तेजः मुहुः अन्वहम् उन्मिमीयात् ऊर्ध्वं गच्छेत् । अस्मा
अर्थायेति शेषः । सूर्योदयोपि अस्य भोगायास्त्वित्यभिप्रायः । ॥ दु-
मिज् प्रक्षेपणे । व्यत्ययेन श्लुः दीर्घश्च ॥ किं च दिवा पृथिव्या
च दिवा सह पृथिवी पृथिव्या सह द्यौश्च मिथुना मिथुने परस्परं मि-
थुने अविशिष्टे सबन्धू समानबन्धने यथा एकमनस्के एवं यमीः य-
मी । ॥ सोः सुः ॥ यमस्य अजामिः अबन्धुः स्वसृरूपबन्धु-
त्वरहिता सती वि वृहात् विवृहणं कुर्यात् इति परोक्षत्वेन आत्मनो व्य-
पदेशः ॥

इति अष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“आ घा ता” इति द्वितीयं सूक्तम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।

१ Cp बिभृयात् । changed to विवृहात् ।

उप बर्बहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ ११ ॥

आ । घ । ता । गच्छान् । उत्तरा । युगानि । यत्र । जामयः । कृण्वन् ।
अजामि ।

उप । बर्बहि । वृषभाय । बाहुम । अन्यम् । इच्छस्व । सुभगे । पतिम् ।
मत् ॥ ११ ॥

इदं यमवाक्यम् । घ इति पादपूरणः । ता तानि उत्तरा उत्तराणि
युगानि अहोरात्रयोर्युगलानि । आगामिनो दिवसा इत्यर्थः । आ ग-
च्छान् आगच्छेयुः । ननु दिनानि आगच्छन्त्येव किमिति आशास्यत
इत्याशङ्कायाम् उत्तराणि दिवसानि विशिनष्टि । यत्र येषु आगामिषु दि-
वसेषु जामयः बन्धवः स्वसृभूताः अजामि अबन्धुत्वं भार्यात्वं कृण्वन्
कुर्युः । ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । “धिन्विकृण्व्योर च” इति उ-
प्रत्ययः ॥ यस्माद् एवं तस्मात् हे यमि त्वं वृषभाय सेक्ते संभोगं कु-
र्वते अन्यस्मै बाहुम स्वीयं भुजम् उप बर्बहि अतिवृद्धं कुरु । ॥ वृ-
हेर्यङ्लुगन्तात् लोटि “सेह्यपिच्च” इति हिः । तस्य डिच्चाद् गुणाभा-
वः । धातोरन्त्यलोपश्चान्दसः ॥ तदर्थम् हे सुभगे कामिनि मत्
मत्तः । ॥ “एकवचनस्य च” इति पञ्चम्या अत् आदेशः ॥ अ-
न्यं पतिम् इच्छस्व कामयस्व ॥

द्वितीया ॥

किं भ्रातासद् यदनाथं भवाति किम् स्वसा यन्निर्जतिर्निगच्छात् ।
काममूता बह्वेऽतद् रपामि तन्वा मे तन्वमि सं पिपृग्धि ॥ १२ ॥
किम् । भ्राता । असत् । यत् । अनाथम् । भवाति । किम् । ऊं इति । स्वसा ।
यत् । निःऽर्जतिः । निऽगच्छात् ।
कामऽमूता । बहु । एतत् । रपामि । तन्वा । मे । तन्वमि । सम् । पि-
पृग्धि ॥ १२ ॥

१ AB ३ for १. We with K̄ Dc.

२ P °भूता । We with P̄ CP.

१ S' इच्छ. २ S' कामय.

[इदं यमीवचनम् ।] स किं भ्राता असत् भ्राता भवेत् न भवत्येव । स भ्राता क एवं निन्द्यत इति तम् आह । यत् यदि भ्रातरि विद्यमाने स्वसा अनाथं नाथरहितम् अपेक्षितकामशून्यं भवाति भवेत् । स किं भ्रातासद् इति पूर्वत्रान्वयः । एवं भ्रातरं निन्दित्वा स्वसारं निन्दति । सा किमु स्वसा असत् स्वसा भवेत् न भवत्येव । कैवं निन्द्यत इति तां विशिनष्टि । यत् यदि स्वसृभूतायां विद्यमानायां भ्रातरं निर्ऋतिः दुःखं निगच्छात् ग्रामुयात् । सा किमु स्वसेति संबन्धः । यतोहं सनाथा अतः काममूता कामेन मूर्छिता बहुविधकामोपेता बहु अधिकम् एतत् इदानीम् एतेन कारणेन वा रपामि प्रलापं करोमि । ॥ बह्वेतत् इत्यत्र संहितायां “स्वरितो वानुदात्ते पदादौ” इति उदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥ अतो मम प्रलापस्य सार्थकत्वाय मे मम तन्वा शरीरेण सह हे भ्रातः [तन्वम्] तनूं तावकं शरीरं सं पिपृग्धि संपर्चय । ॥ पृची संपर्के । व्यत्ययेन श्रुः । “बहुलं छन्दसि” इति अभ्यासस्य इत्त्वम् ॥

तृतीया ॥

न ते नाथं यम्यत्राहमस्मि न ते तनूं तन्वाऽं सं पृच्छाम ।

अन्येन मत् प्रमुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वष्ट्येतत् ॥ १३ ॥

न । ते । नाथम् । यमि । अत्र । अहम् । अस्मि । न । ते । तनूम् । तन्वा । सम् । पृच्छाम् ।

अन्येन । मत् । प्रमुदः । कल्पयस्व । न । ते । भ्राता । सुभगे । वष्टि । एतत् ॥ १३ ॥

इदं यमवाक्यम् । हे यमि अत्र अस्मिन् विषये ते तव अहं नाथम् अभिमतार्थसंपादको भ्राता नास्मि न भवामि । किं च ते तव तन्वा शरीरेण सह नूनम् निश्चयं [न] सं पृच्छाम संपर्कं न करोमि । त-

१ Cp यमि ।

1 S' एव. 2 S' ए भ्रातरं. 3 S' निन्दति. 4 S' om. from असत् to निन्द्यः. 5 S' ता. 6 S' उदात्तेणः. 7 Sāyana's text in S' has नूनं for our तनूम्.

स्मात् [मत्] मत्तः अन्येन पुरुषान्तरेण सह प्रमुदः प्रमोदान् संभोगज-
नितान् कल्पयस्व साधय । ते तव भ्राता अयं जनः हे सुभगे संभोगा-
र्थिनि एतत् जायापत्यलक्षणं कर्म न वष्टि न कामयते ॥

चतुर्थी ॥

न वा उ ते तनूं तन्वा३ सं पृच्यां पापमाहुः स्वसारं निगच्छात् ।
असंयदेतन्मनसो हृदो मे भ्राता स्वसुः शयने यच्छयीय ॥ १४ ॥
न । वै । जुं इति । ते । तनूम् । तन्वा । सम् । पृच्याम् । पापम् । आ-
हुः । यः । स्वसारम् । निगच्छात् ।
असंयद्यत् । एतत् । मनसः । हृदः । मे । भ्राता । स्वसुः । शयने । यत् ।
शयीय ॥ १४ ॥

इदमपि यमवाक्यम् । पूर्वमन्त्रोक्तमेव निषेधम् अत्यन्तपापतया पुन-
र्द्रव्यति । हे यमि ते [तव] तन्वा सह तनूम् मदीयां न वै सं पृ-
च्याम् नैव संपर्चयामि । संपर्काभावे हेतुम् आह । स्वसारम् भगिनीं
निगच्छात् भ्राता संभोगं कुर्यात् इति यत् एतत् पापं निषिद्धम् आहुः
ब्रुवते धर्मरहस्यविदः । न केवलं पारलौकिकं पापमेव अपि तु दृष्टबा-
धाप्यस्तीत्याह । एतत् वक्ष्यमाणं कर्म [मे मम] मनसः हृदः हृदयाच्च
अथवा मनसा हृदयेन च सह असुम् प्राणम् । अपहरेत् इति शेषः ।
एतच्छब्दार्थम् आह । भ्राता सन् स्वसुर्भगिन्याः शयने । शय्यते अत्रेति
शयनम् । एकस्यां शय्यायां शयीय शयनं कुर्याम् इति यद् एतद् इति
पूर्वत्रान्वयः ॥

पञ्चमी ॥

वतो वतासि यम् नैव ते मनो हृदयं चाविदाम् ।

१ C K R असंयदे°. We with B V Dc. २ So A B K R C V Dc Cp. ३ P P असंय-
यत् । Cp असंयद्यत् । changed to असंयत् । meant to be असंयत् । यत् । Sâyana: असुम्
and यत्, with which he supplies हरेत् &c. But असंयत् is a better reading as its
opposite, संयत्, means meeting, including perhaps a meeting of the sexes, so that
असंयत् should mean bad or improper sexual intercourse which suits well here.

1 The text in S', however, reads यः स्वसारं निगच्छात् and not यत्स्वसारं निगच्छात्.

अन्या किल त्वां कक्ष्ये^१वि युक्तं परि ष्जजातै लिबुजेव वृक्षम् ॥ १५ ॥
 बतः । बत । असि । यम । न । एव । ते । मनः । हृदयम् । च । अविदाम् ।
 अन्या । किल । त्वाम् । कक्ष्या^२ऽइव । युक्तम् । परि । स्वजातै । लिबुजा^३ऽइ-
 व । वृक्षम् ॥ १५ ॥

इदं यमीवाक्यम् । हे यम त्वं बतोसि बलाद् अतीतो भवसि दुर्ब-
 लो जातोसि बत । खेदानुकम्पयोर्वतशब्दः अत्र खेदे वर्तते । यमस्य प-
 राधीनतया दौर्बल्यं यस्याः खेदाय संपद्यते । स्वाभिमतकार्यस्य तत्रासं-
 भवात् खेदश्च [। नैव ते मनः तव मनो मयि नास्त्येव । मयि उ-
 दासीनो भवसीत्यर्थः] । किं च तव हृदयम् अविदाम ज्ञातवन्तः स्मः ।
 बहुवचनं पूजार्थम् । हृदयस्य स्वाधीनताया अभावात् खेदेनेदम् उच्य-
 ते । हृदयपरिज्ञानप्रकारं प्रकटयति अन्या किलेति । अन्या मत्तः अप-
 रा कामिनी त्वां परि ष्जजातै परिष्वङ्गं कृतवती तस्मात् माम् अवम-
 न्यसे । अत एव च पराधीनत्वाद् दुर्बलश्च भवसीत्यर्थः । अत्र दृष्टा-
 न्तद्वयम् । कक्ष्ये^४वेति एकः । अश्वस्य कक्षप्रदेशस्या रज्जुः कक्ष्या । सा
 यथा युक्तम् स्वसंबद्धम् अश्वं परिष्वजति श्लिष्टा भवति तद्वत् । दुर्दान्तो-
 ष्यश्चः कक्ष्यया संबद्धो यथा स्वाच्छन्द्येन वर्तितुं न शक्नोति तद्वदिति ।
 लिबुजेव वृक्षम् इति द्वितीयो दृष्टान्तः । लिबुजा व्रततिर्भवति [नि०
 ६. २८] इति निरुक्तम् । [सा यथा गाढं]^५ वृक्षम् आदित आरभ्य
 अग्रम् आलिङ्गति तद्वत् त्वाम् अन्या सर्वात्मना स्वाधीनं चकार । ए-
 कदेशसंश्लेषस्य सर्वाङ्गसंश्लेषस्य च क्रमेण दृष्टान्तद्वयम् । अत्र ब-
 तो बलाद् अतीतो भवति दुर्बलो बतासि [नि० ६. २८] इत्यादि नि-
 रुक्तम् अनुसंधेयम् ॥

षष्ठी ॥

अन्यमुं षु यम्यन्य उ त्वां परि ष्जजातै लिबुजेव वृक्षम् ।

१ A B C K̄ R V Dc अन्य ऊषु. K̄ अन्य उषु. We with P. २ K̄ inserts त्वं after षु.
 1 S' यम०. 2 S' omits ०सि. 3 S' omits the visarga in स्मः. 4 S' कक्ष्येवमिति.
 5 S' ०देशयनू for ०देशस्या. 6 S' has a lacuna here for eight or nine letters. 7 S'
 अनुसंबंधेयम्.

तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम ॥ १६ ॥
अन्यम् । ऊं इति । सु । यमि । अन्यः । ऊं इति । त्वाम् । परि । स्वजातै ।

लिबुजाऽइव । वृक्षम् ।

तस्य । वा । त्वम् । मनः । इच्छ । सः । वा । तव । अध । कृणुष्व । समऽवि-
दम् । सुभद्राम ॥ १६ ॥

इदं यमवाक्यम् । हे यमि त्वम् अन्यम् षु । उशब्दः एवार्थे । अ-
न्यमेव सुष्ठु परि ष्वजातै अन्य उ त्वां त्वामपि अन्यः परि ष्वजातै ।
एवं परस्परं कुरुते इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । लिबुजेव वृक्षम् । ग-
तम् एतत् । संश्लेषस्य उभयव्यापारजत्वाद् व्यतिहारेणाभिधानम् । परस्-
रसंश्लेषः समानमनस्कत्वम् अन्तरेण न घटत इत्यभिप्रेत्य आह तस्य
[वा] त्वम् इति । हे यमि तस्य वा मनस्त्वम् इच्छ । वाशब्दश्चार्थे ।
तस्य मनसे यद् रोचते तदेव त्वम् अनुसरेत्यभिप्रायः । स वा तव । मन
इच्छत्विति शेषः । तव मनस आनुकूल्यं भजताम् । अध अथ परस्-
रानुकूल्यानन्तरं सुभद्राम अत्यन्तकल्याणां संविदम् संवित्तिं सुखानुभवं ते-
न सह कृणुष्व कुरु ॥

सप्तमी ॥

त्रीणि छन्दांसि कवयो वि येतिरे पुरुषं दर्शतं विश्वचक्षणम् ।

आपो वाता ओषधयस्तान्येकस्मिन् भुवन् आपितानि ॥ १७ ॥

त्रीणि । छन्दांसि । कवयः । वि । येतिरे । पुरुषं । दर्शतम् । विश्वचक्षणम् ।
आपः । वाताः । ओषधयः । तानि । एकस्मिन् । भुवने । आपितानि ॥ १७ ॥

कवयः क्रान्तप्रज्ञा ज्ञानिनः पूर्वे महर्षयः देवा वा त्रीणि छन्दांसि ।
अत्र द्वादनाच्छन्दांसीति व्युत्पत्त्या छन्दःशब्देन वक्ष्यमाणा अबादयस्त्रयो

१ P अन्यः । P अन्यम् । CP अन्यः । २ V Dc पुरुषं दर्शतं विश्वचक्षणम् । B पुरुषं द-
र्शतं विश्वचक्षणम् । C पुरुषं दर्शतं विश्वचक्षणम् । K पुरुषं दर्शतं विश्वचक्षणम् । We with
R. ३ CP पुरुषम् ।

1 S' कुव इत्यर्थः. 2 S' omits 'मन'. 3 S' मनसा. 4 S' has वित्ति for संवित्ति.

गृह्यन्ते । तानि वि येतिरे यत्नं कृतवन्तः । जगन्निर्वाहायेति शेषः । तेषु
एकैकं विशिनष्टि । तेषु मध्ये आपः अन्नत्वं पुरुरूपम् नानारूपम् अ-
न्विकारत्वात् सर्वेषां रूपाणाम् । दर्शतम् दर्शनीयं स्पृहणीयत्वेन प्रियद-
र्शनम् विश्वचक्षणम् विश्वस्य द्रष्टृ । एवं वाताः वायुतत्त्वमपि प्राणात्मना
पुरुरूपं भवति दर्शनीयं च भवति । सूत्रात्मतया विश्वद्रष्टृपि । एवम्
ओषध्यात्मकमपीति द्रष्टव्यम् । यद्वा समुदायाभिप्रायेण एकवचनम् । तद्
अबादित्रयं पुरुरूपत्वादिधर्मकम् इत्यर्थः । त्रीणि च्छन्दांसीति उक्तम् ।
कानि तानि त्रीणीति तत्राह आपो वाता ओषधय इति । अबादीनां
भुवनाच्छादकात् प्रसिद्धम् एव । तेषां भुवनैकप्रयोजकताम् आह तानी-
ति । भवन्ति अत्र प्राणिनः अप्राणिनश्चेति भुवनं भूलोकः । तत्र त-
न्निर्वाहार्थम् आपितानि स्थापितानि सृष्ट्यादौ ॥

अष्टमी ॥

वृषा वृष्णे दुदुहे दोहसा दिवः पर्यासि यज्ञो अदितेरदाभ्यः ।

विश्वं स वेद वरुणो यथा धिया स यज्ञियो यजति यज्ञियाँ ऋतून् ॥ १८ ॥

वृषा । वृष्णे । दुदुहे । दोहसा । दिवः । पर्यासि । यज्ञः । अदितेः । अदाभ्यः ।

विश्वम् । सः । वेद । वरुणः । यथा । धिया । सः । यज्ञियः । यजति । य-

ज्ञियान् । ऋतून् ॥ १८ ॥

वृषा कामानाम् अपां च वर्षिता अग्निः वृष्णे आज्यपयआदेर्वर्षित्रे
प्रयच्छते यजमानाय तज्ज्ञोगार्थं दोहसा दोहनसाधनेन यज्ञादिना दिवः
सकाशात् पर्यासि उदकानि दुदुहे वर्षितवान् । कीदृशो वृषा । यज्ञः
महन्नामैतत् । महान् । अथ द्यौर्विशेष्यते । अदितेः अखण्डनीयायाः ।
न हि द्यौः केनचित् खण्ड्यते । अदाभ्य इति वृष्णे विशेषणम् । कै-
रपि रक्षःप्रभृतिभिः अहिंसितः । स तादृशोऽग्निः विश्वम् सर्वं धिया प्र-
ज्ञानेन वेद जानाति साक्षात्करोति । तत्र दृष्टान्तः । वरुणो देवो य-
था धिया वेत्ति तद्वत् । स च यज्ञियः यज्ञार्होऽग्निः । ॥ “यज्ञर्वि-

१ P P वृष्ये । We with Cp and the Saṁhitā which is based on ABC K R.

1 S' जगन्तिनिर्वा०. 2 S' द्रष्टारम्. 3 S' दृष्ट्यादौ. 4 S' वर्षित.

गम्याम्” इति घः ॥ यज्ञियान् यज्ञार्हान् यष्टव्यान् ऋतून् अ-
भिगन्तून् यद्वा यज्ञियान् यज्ञियेषु ऋतुषु कालेषु तत्तद्विहितकाले यष्टव्यान्
देवान् यजतीति व्याख्येयम् ॥

नवमी ॥

रपद् गन्धर्वीरप्या च योषणा नदस्य नादे परि पातु नो मनः ।
इष्टस्य मध्ये अदितिर्नि धातु नो भ्राता नो ज्येष्ठः प्रथमो वि वोचति ॥१९॥
रपत् । गन्धर्वीः । अप्या । च । योषणा । नदस्य । नादे । परि । पातु ।
नः । मनः ।
इष्टस्य । मध्ये । अदितिः । नि । धातु । नः । भ्राता । नः । ज्येष्ठः । प्रथ-
मः । वि । वोचति ॥ १९ ॥

गन्धर्वीः गन्धर्वस्य उदकधारकस्य भरतस्य आदित्यस्य स्वभूता भारती
अप्या योषणा च अप्संबन्धिनी अप्स्यायिनी युवतिः सरस्वती च रपत्
रपतु स्पष्टं वक्तुं मद्वारा अग्निं स्तौतु । नदस्य नादे स्तोतुर्मम स्तोत्ररू-
पे नादे कर्तव्ये ध्वनौ नो मनः मम मनः परि पातु] परितो रक्षतु ।
भारती सरस्वती चेति शेषः । अनन्तरम् इष्टस्य फलस्य यागस्य वा
मध्ये नः अस्मान् अदितिः देवमाता देवी नि धातु स्थापयतु इष्टं यो-
जयतु । भ्राता भरणकर्ता भ्रातृवत् हितकारी ज्येष्ठः गुणैः प्रशस्यः प्र-
थमोऽग्निः । ॥ प्रथम इति मुख्यनाम । प्रथमो भवति [नि० २, २२]
इति निरुक्तम् ॥ वि वोचति विवक्तुं साधु यष्टा [अयम् इति]
मयि ब्रवीन्नित्यर्थः । ॥ वि वोचति । “लिङ्याशिष्यङ्” इति वि-
हितोऽङ् प्रत्ययो व्यत्ययेनात्र न प्राप्तः । “वच उम्” इति अङ्प्रत्यय-
निबन्धन उमागमः ॥

दशमी ॥

सो चिन्तु भद्रा क्षुमती यशस्वत्युषा उवास मनवे स्वर्विती ।

1 S' विवक्तुं. 2 So S'. Should we read लिङ्याशिष्यङ् इति अङ् प्रत्ययः । इतश्चेति
विहित इकारलोपो व्यत्ययेनात्र न प्राप्तः ?

यदीमुशन्तमुशतामनु क्रतुमग्निं होतारं विदथाय जीजनन् ॥ २० ॥ (२)
 सो इति । चित् । नु । भद्रा । क्षुमती । यशस्वती । उषाः । उवास । म-
 नवे । स्वःऽवती ।

यत् । ईम् । उशन्तम् । उशताम् । अनु । क्रतुम् । अग्निम् । होतारम् ।
 विदथाय । जीजनन् ॥ २० ॥ (२)

सो चित् सैव खलु भद्रा भन्दनीया कल्याणी क्षुमती मन्तरूपशब्द-
 वती । प्रातरनुवाकादौ बहुभिरुषस्यसूक्तैः शस्यमानत्वात् । अथ वा त-
 स्मिन् काले पश्यादीनां प्रबुद्धानां शब्ददर्शनात् क्षुमती । यशस्वती । य-
 श इति अन्ननाम । अन्नवती मनुष्योपभोगार्थेन अन्नेन हविलक्षणेन वा
 तद्वती । तथा स्वर्वती स्वः आदित्यः । तद्वती । तदविनाभावात् । ॥ “छ-
 न्दसीवनिपौ०” इति मनुषो वत्वम् ॥ । एवरूपा उषाः मनवे मनु-
 ष्याय । ॥ जातावेकवचनम् ॥ । मनुष्याणां व्यवहाराय यजमा-
 नाय वा तस्याग्निहोत्राद्यर्थाय उवास प्रादुरभूत् । तमो निराचकारेत्यर्थः ।
 यत् यदा ईम् एनम् उशन्तम् कामयमानं होतारम् देवानाम् आह्वा-
 तारं होमनिष्पादकं वा अग्निम् उशताम् यज्ञार्थं कामयमानानां यजमा-
 नानां तेषां विदथाय यज्ञाय देवानां हविःप्रापणाय अनु क्रतुम् तत्रतत्र
 क्रतौ तत्तत्क्रत्वर्थं जीजनन् अजीजनन् उदपादयन् अध्वर्यवः ॥

[इति] अष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

अथ तृतीयं सूक्तम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अध त्वं द्रुप्सं विभ्वं विचक्षणं विराभरदिषिरः श्येनो अध्वरे ।

यदी विशो वृणते दुस्ममार्या अग्निं होतारमध धीरजायत ॥ २१ ॥

१ P जीजनन् । CP जीवनम् । २ P omits the avagraha. We with P CP. ३ CP उश-
 ताम् ।

1 So S'. We should have मादुपधायाश्च &c. instead of छन्दसी &c. 2 S' inserts
 अनुष्ठानाय उवास प्रादुरभूत् तमोनिराचकार after this. 3 S' कामयमानानां आजन्तं दी-
 प्यमानं.

अध । त्यम । द्रुप्तम । विऽभ्वमि । विऽचक्षणम । विः । आ । अभरत् ।
 इषिरः । श्येनः । अध्वरे ।
 यदि । विशः । वृणते । दस्मम । आर्याः । अग्निम । होतारम । अध । धीः ।
 अजायत ॥ २१ ॥

अध अथ अनन्तरं त्यम तम । “तृतीयस्याम इतो दिवि सोम आसीत्” [तै० ब्रा० ३. २. १. १] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धम् । द्रुप्तम् देवैर्मनुष्यैश्च भक्षणीयं सोमम् । कीदृशम् । विभ्वम् महन्नामैतत् । महान्तं विचक्षणम् विद्रष्टारम् एवंलक्षणं सोमम् इषिरः प्रकृष्टगमनः एषणां प्राप्तः अग्न्यादिदेवैः प्रार्थितो वा श्येनः शंसनीयगतिः सौपर्णो विः पक्षी अध्वरे यज्ञे निमित्तभूते सति आभरत् आहरत् आहृतवान् । गायत्री सुपर्णरूपं धृत्वा द्युलोकात् सोमम् आहरद् इत्येतद् आख्यानम् “तृतीयस्याम इतो दिवि सोम आसीत् । तं गायत्र्याहरत् । तस्य पर्णम् अच्छिद्यत्” [तै० ब्रा० ३. २. १. १] “कद्रूश्च वै सुपर्णी चास्पधेताम्” [तै० सं० ६. १. ६. १] इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । एवम् आहृते सोमे यदि यदा आर्याः सवैरभिगन्तव्या विशः प्रजाः यजमाना दस्मम दर्शनीयम् अग्निं होतारम् होमनिष्पादकम् । जुहोतेहोतेत्यौर्णवाभः इति निरुक्तम् [नि० ७. १५] । होतृत्वेन वृणते वरणं कुर्वन्ति पुरस्कुर्वन्ति अध [अथ] अनन्तरं सोमस्य अग्नेश्च सिद्धत्वाद् धीः । कर्मनामैतत् । अग्निष्टोमादिलक्षणं कर्म अजायत जायते निर्वृत्ता भवति । अग्निम् अन्तरेण कस्यचिदपि कर्मणः असिद्धेः यदी विशो वृणते अध धीरजायतेति अग्नेर्होतृत्वोपयोगित्वेन स्तुतिः ॥

द्वितीया ॥

सदासि रण्वो यवसेव पुष्यते होत्राभिरग्ने मनुषः स्वध्वरः ।

विप्रस्य वा यच्छशमान उक्थ्यो ३ वाजं ससवाँ उपयासि भूरिभिः ॥२२॥

१ B V उपयासि. De उपयासि corrected to उपयासि. We with A C K R.

1 S' has here a blank for about five letters. 2 S' रण्णां. 3 S' तृतीयं यस्या°. 4 S' °अन्तरेणास्य° for अन्तरेण कस्य°. 5 S' अग्नेराहृत्योप° for अग्नेर्होतृत्वोप°.

सदा । असि । रण्वः । यवसाऽइव । पुण्यते । होत्राभिः । अग्ने । मनुषः ।
सुऽअध्वरः ।

विप्रस्य । वा । यत् । शशमानः । उक्थ्यः । वाजम् । ससऽवान् । उपऽया-
सि । भूरिभिः ॥ २२ ॥

हे अग्ने स्वध्वरः शोभनयागः सुष्ठु यागस्य निर्वर्तकस्त्वं [मनुषः म-
नुष्यस्य स्वभूताभिः] होत्राभिः होमसाधनाभिः आज्यादिभिः पुण्यते पो-
षयित्रे यजमानाय तदर्थं सदा सर्वदा रण्वः रमणीयः दर्शनीयोसि । त-
त्र दृष्टान्तः । यवसेव यवसा हरिततृणादिना गवादिरिव । स यथा पु-
ण्यते स्वामिने रमणीयो भवति तद्वत् । [यत्] यस्त्वं शशमानः शं-
सन् यजमानं प्रशंसन् उक्थ्यः स्तोतव्यश्च सन् विप्रस्य मेधाविनो यज-
मानस्य वाजम् अन्नं हविल्लक्षणं ससवान् संभजमानः भूरिभिः बहुभिः
कामैः सहितस्त्वं बहुभिर्देवैः सहितो वा उपयासि उपगच्छसि । यत् एवं
करिष्यसि अतस्त्वं यजमानस्य सदा रण्वोसीति संबन्धः ॥

तृतीया ॥

उदीरय पितरां जार आ भगमियक्षति हर्यतो हृत्त इष्यति ।

विवक्ति वह्निः स्वपस्यते मखस्तविष्यते असुरो वेपते मती ॥ २३ ॥

उत् । ईरय । पितरा । जारः । आ । भगम् । इयक्षति । हर्यतः । हृत्तः ।
इष्यति ।

विवक्ति । वह्निः । सुऽअपस्यते । मखः । तविष्यते । असुरः । वेपते । मती ॥ २३ ॥

हे अग्ने त्वं पितरा पितरौ मातापितरौ । “पिता मात्रा” इ-
त्येकशेषः । अत्र द्यावापृथिव्यौ गृह्येते । “द्यौः पितः पृथिवि मा-
तः” [तै० ब्रा० २. ८. ६. ५] “द्यौः पिता पृथिवी माता” [तै० ब्रा० ३.
७. ५. ४] इत्यादिश्रुतिषु तथा श्रवणात् । तौ उदीरय उन्नमय यज्ञं प्रति
प्रेरय । यद्वा तावकं तेजः पितरौ प्रति उदीरय उन्नमय । अत्यन्तं प्रज्व-
लितो भवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः जार आ भगम् । जारः आदित्यः रात्रे-

१ P P उपऽयासि । Cp उप । यासि ।

जर्जरयिता । ॥ जार इव भगम् आदित्योत्र जार उच्यते रात्रेर्जरयिते-
 ति यास्कः [नि० ३. १६] ॥ आ इति इवार्थे । जार इव आ-
 दित्य इव । स यथा भगम् भजनीयं स्वप्रकाशं द्यावापृथिव्यौ प्रति प्रे-
 रयति तद्वत् । लौकिको जारो भगम् योनिमिव इत्ययं दृष्टान्तस्तु स्पष्टं
 प्रतीयत एव । अथ वा जरा स्तुतिः । तत्कृत्वेन तत्संबन्धी जारः स्तो-
 ता । स च भगम् भजनीयं त्वाम् आ । ह्वयति इत्यध्याहारः । अतः
 उदीरयेति संबन्धः ॥ अथ परोक्षम् आह । इयक्षति यष्टुम् इच्छति
 यान् देवान् यजमानः । ॥ यजतेः सन् । अभ्यासस्य छान्दसं सं-
 प्रसारणम् ॥ तान् हर्यतः कमनीयः स्पृहणीयोऽग्निः हृत्तः हृदयात्
 हृदयेनैव इष्यति इच्छति । स्वयं कर्तुम् इति शेषः ॥ किं च वह्निः ह-
 विषां वोढाग्निः मखः मखसाधनो मंहनीयो वा स्वपस्यते शोभनकर्म
 कर्तुम् इच्छते । ॥ “सुप आत्मनः क्यच्” । “नः क्ये” इति नि-
 यमात् पदसंज्ञाया अभावाद् रुत्वाभावः ॥ यजमानाय विवक्ति ब्र-
 वीति । अभिलषितं तवेष्टं दास्यामीति भाषत इत्यर्थः । तथा तविष्य-
 ते । ॥ तविषिर्वृद्ध्यर्थः ॥ वर्धिष्यते यजमानाय असुरः बल-
 वान् अग्निः मती मत्या कर्मणा यागेन निमित्तेन वेपते कम्पते चलति
 आगच्छति ॥

चतुर्थी ॥

यस्ते अग्ने सुमतिं मर्तो अख्यत् सहसः सूनो अति स प्र शृण्वे ।
 इषं दधानो वहमानो अश्वैरा स द्युमाँ अमँवान् भूषति द्यून ॥ २४ ॥
 यः । ते । अग्ने । सुडमतिम् । मर्तैः । अख्यत् । सहसः । सूनो इति । अति ।
 सः । प्र । शृण्वे ।
 इषम् । दधानः । वहमानः । अश्वैः । आ । सः । द्युडमान् । अमँडवान् ।
 भूषति । द्यून ॥ २४ ॥

१ B V Dc अमँवान्भूषति. We with A C K R. २ P अक्षत् । We with P Cr. ३ Cr भूषति ।

1 S' त्वान्. 2 So S'. Is स्वयं a mistake for स्वकीयान् ?

हे अग्ने ते तव सुमतिम् शोभनां बुद्धिम् अनुग्रहलक्षणां यो मर्तः
मरणधर्मा मनुष्यो यजमानः अख्यत् कथयति परस्मै । स्वयं प्राप्तो भ-
वतीत्यर्थः । हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र बलेन मथ्यमानो जायत इति
तादृशाग्ने स त्वयानुगृहीतो यजमानः अभि॑ आभिमुख्येन सर्वतः प्र शृ-
ण्वे प्रकर्षेण श्रूयते । ॥ शृणोतेर्लिटि “छन्दस्युभयथा” इति लिटः
सार्वधातुकत्वात् “श्रुवः शृ च” इति श्रुप्रत्ययः ॥ । सर्वत्र विश्रुतो
भवति । किं च [स] त्वयानुगृहीतो यजमानः इषम् सर्वैरेषणीयम् अन्नं
दधानः धारयन् बह्वन्नः सन् तथा अश्वैः बहुभिर्वहमानः अश्वैरुद्यमानो
रथगामी भूत्वा द्युमान दीप्तिमान् अमवान् बलवान् सन् द्यून् । अह-
र्नामैतत् । बहून् दिवसान् आ भूषति आभवति । सर्वम् अधिष्ठाय व-
र्तते । यद्वा भूषति बुभूषति द्युमान् अमवांश्च भवितुम् इच्छति । ॥ भ-
वतेः सनि “सनि ग्रहगुहोश्च” इति इडभावः । “इको झल्” इति
किञ्चाद् गुणाभावः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् द्वित्वाभावः ॥

पञ्चमी ॥

श्रुधी नो अग्ने सदने सधस्ये युक्ष्वा रथममृतस्य द्रविलुम् ।

आ नो वह रोदसी देवपुत्रे मार्किर्देवानामप भूरिह स्याः ॥ २५ ॥

श्रुधि । नः । अग्ने । सदने । सधस्ये । युक्ष्व । रथम् । अमृतस्य । द्रविलुम् ।

आ । नः । वह । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवपुत्रे । मार्किः । देवा-

नाम् । अप । भूः । इह । स्याः ॥ २५ ॥

हे अग्ने त्वं नः अस्माकम् आह्वानं श्रुधि शृणु । कुत्रेति उच्यते । सद-
ने सीदत्यत्रेति सदनं गृहं तत्र । कीदृशे सधस्ये सहस्थाने । ॥ “स-
ध मादस्ययोश्छन्दसि” इति सहस्य सधादेशः ॥ । देवानां सा-
धारणे यागगृहे । तदर्थम् अमृतस्य उदकस्य द्रविलुम् द्रावकं रथं यु-
क्ष्व योजय । किं च त्वं नः अस्माकम् अर्थाय रोदसी द्यावापृथिव्यौ ।
कीदृश्यौ । देवपुत्रे देवाः पुत्रा ययोस्ते तादृश्यौ तदुपजीव्यत्वात् तत्पुत्र-

1 S' has a space for fifteen or sixteen letters after °लिटि. 2 S' गुणा° for द्वित्वा°.
3 S' सहा° for सधा°.

अनु सूर्य उषसो अनु रश्मीननु द्यावापृथिवी आ विवेश ॥ ७ ॥
 अनु । अग्निः । उषसाम् । अग्रम् । अख्यत् । अनु । अहानि । प्रथमः ।
 जातवेदाः ।
 अनु । सूर्यः । उषसः । अनु । रश्मीन् । अनु । द्यावापृथिवी इति । आ ।
 विवेश ॥ ७ ॥

अष्टमी ॥

प्रत्यग्निरुषसामग्रमख्यत् प्रत्यहानि प्रथमो जातवेदाः ।
 प्रति सूर्यस्य पुरुधा च रश्मीन् प्रति द्यावापृथिवी आ ततान ॥ २८ ॥
 प्रति । अग्निः । उषसाम् । अग्रम् । अख्यत् । प्रति । अहानि । प्रथमः ।
 जातवेदाः ।
 प्रति । सूर्यस्य । पुरुधा । च । रश्मीन् । प्रति । द्यावापृथिवी इति । आ ।
 ततान् ॥ २८ ॥

नवमी ॥

द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेनाभिश्चावे भवतः सत्यवाचा ।
 देवो यन्मर्तान् यजथाय कृण्वन्त्सीदद्धोता प्रत्यङ् स्वमसुं यन् ॥ २९ ॥
 द्यावा । ह । क्षामा । प्रथमे इति । ऋतेन । अभिश्चावे । भवतः । सत्यवाचा ।
 देवः । यत् । मर्तान् । यजथाय । कृण्वन् । सीदत् । होता । प्रत्यङ् । स्वम् ।
 असुम् । यन् ॥ २९ ॥

अत्र द्यावापृथिव्यौ यष्टुम् इच्छन् तयोर्यागस्य अग्निसव्यपेक्षत्वाद् अग्निं
 स्तौति । द्यावा । ॥ “दिवो द्यावा” इति द्यावादेशः ॥ द्यौः
 तथा क्षामा क्षमा पृथिवी द्यावापृथिव्यौ । ॥ व्यवहितप्रयोगश्चान्द-
 सः । यद्वा द्यौशब्दस्य द्विवचनं द्यावेति । द्यावौ । क्षामा[शब्दस्य द्विव-
 चनं क्षामेति] । क्षामे । इन्द्रस्य युगपदधिकरणवचनत्वात् परस्परापेक्षया

१ Cp °ऽस्त्रावे ।

1 S' द्यौः. 2 S' inserts च after °वेति.

उभयोरपि द्विवचनत्वम् ॥ द्यावापृथिव्यौ । ह इति प्रसिद्धौ । प्रथमे ह मुख्ये खलु [सत्यवाचा] सत्यवाचौ सत्यस्तुतिके । सर्वदेवमनुष्याद्याश्रयत्वात् सर्वोपकारकत्वाच्च तद्विषया स्तुतिरूपा वाक् सर्वापि सत्यैव विद्यमानगुणैव । ते ऋतेन यज्ञेन निमित्तेन यज्ञार्थम् अभिश्रावे अभितः श्रूयेते इति अभिश्रावे स्तोतुः श्रवणयोग्ये भवतः । कदेति उच्यते । यत् यदा देवः द्योतमानोऽग्निः मर्तान् मनुष्यान् यजथाय यागाय यज्ञार्थं कृण्वन् कुर्वन् होता होमनिष्पादको देवानाम् आह्वाता वां प्रत्यङ् यजमानाभिमुखं स्वम् स्वीयम् असुम् प्रज्ञां यागविषयां बलं वा ज्वालालक्षणं यन् गच्छन् प्राप्नुवन् सीदत् निषीदति । तदा अभिश्रावे भवत इति संबन्धः ॥

दशमी ॥

देवो देवान् परिभूऋतेन वहां नो हव्यं प्रथमश्चिकित्वान् ।

धूमकेतुः समिधा भाऋजीको मन्द्रो होता नित्यो वाचा यजीयान्

॥ ३० ॥ (३)

देवः । देवान् । परिभूः । ऋतेन । वहं । नः । हव्यम् । प्रथमः । चिकित्वान् ।

धूमकेतुः । समिधा । भाः ऋजीकः । मन्द्रः । होता । नित्यः । वाचा ।

यजीयान् ॥ ३० ॥ (३)

हे अग्ने देवः द्योतमानः प्रकृष्टज्वालस्त्वम् ऋतेन यज्ञेन देवान् यष्ट्वान् परिभूः परिभवन स्वाधीनान् कुर्वन् प्रथमः मुख्यः सन् चिकित्वान् एतेन यष्टव्या इति जानन् नः अस्माकं हव्यम् हविः वह प्रापय देवान् प्रति गमय । अथ अग्निं बहुधा प्रशंसति । धूमकेतुः धूमेन प्रज्ञायमानः समिधा समिन्धनसाधनेन काष्ठादिना भाऋजीकः भासमानदीप्तिः प्रकृष्टज्वालः मन्द्रः मोदमानः मादयिता वा होता देवानाम् आ-

१ AB K̄ V Dc भाऋजीको. We with CR. २ Cp वहानः । P P̄ वहानः । ३ P °ऋजीकः । Cp °ऋजीकः । ४ Cp नित्यः ।

1 S' श्रूयते. 2 S' inserts देवः. 3 S' पमय for प्रति गमय. 4 S' प्रशंसन्ति.

ह्वाता नित्यः अविनाशी वाचा स्तुतिरूपया यजीयान् अतिशयेन यष्टा
यष्टव्यो वा । उक्तमहिमोपेतः सन् हव्यं वहेति संबन्धः ॥

इत्यष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

चतुर्थसूक्ते प्रथमा ॥

अर्चामि वां वर्धायापो घृतसू द्यावाभूमी शृणुतं रोदसी मे ।

अहा यद् देवा असुनीतिमायन् मध्वा नो अत्र पितरा शिशीताम् ॥३१॥

अर्चामि । वाम । वर्धाय । अपः । घृतसू इति घृतसू । द्यावाभूमी इति ।

शृणुतम् । रोदसी इति । मे ।

अहा । यत् । देवाः । असुनीतिम् । आयन् । मध्वा । नः । अत्र । पि-

तरा । शिशीताम् ॥ ३१ ॥

हे घृतसू उदकस्य सारयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ वाम युवयोः अपः कर्म
वर्धाय अभिवृद्धये । ॥ वृधेर्धजन्तत्वाद् आद्युदात्तः ॥ अर्चामि
स्तौमि । तदर्थम् हे द्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ रोदसी रोधयित्र्यौ द्यावा-
पृथिव्योर्मध्ये सर्वेषां प्राणिनां निरोधात् । अथवा रोदयित्र्यौ वृष्टिफलयोः
प्रतिबन्धेन । एवरूपे द्यावापृथिव्यौ मे मम शृणुतम् । स्तुतिम् इति शेषः ॥
अथ परोक्षम् आह । यत् येषु अहा अहस्सु देवाः । दीव्यतिरत्र स्तु-
त्यर्थः । युवयोः स्तोतारः ऋत्विजः असुनीतिम् असूनां बलानां नयनम्
[आयन्] अगच्छन् स्वकीयं बलं यज्ञार्थम् अकुर्वन् । अत्र एषु दिवसेषु
पितरा पितरौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यौ नः अस्माकं मध्वा । ॥ द्वि-
तीयार्थे तृतीया ॥ मधु उदकं शिशीताम् संस्क्रुतां प्रयच्छताम् ।
यद्वा मध्वा मधुना उदकेन नः अस्मान् शिशीताम् संस्क्रुताम् । उद-
कप्रदानेन वर्धयताम् इत्यर्थः । अग्निसाहचर्याद् अनयोः स्तुतिः । ॥ शि-
शीताम् इति । शो तनूकरणे । लोटि छान्दसं रूपम् ॥

१ B K R घृतसू. Dc घृतसू corrected to घृतसू. We with CV. २ B देवा. R देवा
(=देवा?). V देवा. Dc देवा corrected to देवा. We with KC. ३ P अर्धाय । ४ P
P आपः । Cp आपः । ५ Cp रोदसी ।

1 S' जारयित्र्यौ. 2 S' सुस्वस्क्रुताम्. 3 S' वर्धयतम्.

द्वितीया ॥

स्वावृग् देवस्यामृतं यदी गोरतो जातासो धारयन्त उर्वी ।
विश्वे देवा अनु तत् ते यजुर्गुर्दुहे यदेनी दिव्यं घृतं वाः ॥ ३२ ॥
स्वावृक् । देवस्य । अमृतम् । यदि । गोः । अतः । जातासः । धारयन्ते ।
उर्वी इति ।
विश्वे । देवाः । अनु । तत् । ते । यजुः । गुः । दुहे । यत् । एनी । दिव्यम् ।
घृतम् । वाः ॥ ३२ ॥

देवस्य द्योतमानस्य अग्नेः स्वावृक् सुष्ठु आवर्जकं सर्वप्राण्यावर्जकं स्वा-
धीनकर्तृ अमृतम् अमृतवद् उपकारकम् उदकं यदि यदा गोः रश्मेः
सकाशाद् उत्पद्यते अतः अस्माद् अमृताद् वृष्ट्युदकात् जातासः जाता
ओषधयः उर्वी उर्व्यौ महत्यौ द्यावापृथिव्यौ धारयन्ते अधारयन्त । भू-
मिष्ठानां द्युस्थानां च प्राणिनां तिलव्रीह्याद्योषध्युपजीवित्वात् तल्लोकनिवा-
सिनां धारणेन तद्वारकत्वोपचारः । किं च यत् [यदा] एनी श्येता तव
दीप्तिः । ॥ “वर्णाद् अनुदात्तात्” इति [एतशब्दात् डीप् तका-
रस्य नकारश्च] ॥ दिव्यम् दिवि भवं घृतम् क्षरद् वाः सर्वलोक-
च्छादकम् उदकं दुहे दुग्धे हे अग्ने ते तव तद् यजुः । युज्यत इति
यजुः कर्म तत् कर्मजनितम् उदकं विश्वे सर्वे देवा अनु गुः अनुग-
च्छन्ति । उदकाभिवृद्धानां व्रीह्यादीनाम् अनुगतिरेव उदकानुगतिरित्यु-
च्यते । यद्वा इज्यत इति यजुः । ॥ यजिरत्र दानार्थः ॥ तव
तद् दानम् उदकविषयं विश्वे सर्वे देवाः । ॥ दीव्यतिरत्र स्तुत्य-
र्थः ॥ स्तोतार ऋत्विजः अन्वगुः अनुयान्तीति व्याख्येयम् ॥

तृतीया ॥

किं स्विन्नो राजा जगृहे कदस्याति व्रतं चकृमा को वि वेद ।

१ K यजुर्गुर्दुहे. We with A B C R V Dc. २ Cp वाः । ३ B जगृहे. We with A C R K V Dc.

1 S' धारयन्त धारयन्त. 2 S' has in place of this a blank for about ten letters.
3 S' has उदकं after क्षरद् also. 4 S' युज्येत.

मित्रश्चिद्धिं ष्मा जुहुराणो देवांल्लोको न यातामपि वाजो अस्ति ॥ ३३ ॥
किम् । स्वि॒त् । नः । राजा । ज॒गृहे । क॒त् । अ॒स्य । अ॒ति । व्र॒तम् । च॒कृ॒-
म । कः । वि । वे॒द् ।

मि॒त्रः । चि॒त् । हि । स्म । जुहुरा॒णः । दे॒वान् । श्लो॒कः । न । या॒ताम् ।
अ॒पि । वा॒जः । अ॒स्ति ॥ ३३ ॥

राजा देवेषु मध्ये क्षत्रियजातिर्यमो नः अस्माकं संबन्धि किञ्चिद्वि-
रादिकं किं स्वि॒त् जगृ॒हे गृ॒ह्णाति । क॒त् कदा अस्य यमस्य प्रीणनं
व्रतम् कर्म यमप्रीतिकरं नित्यनैमित्तिकरूपं कर्म अति चकृम अतिक्रमं
कृतवन्तः स्मः । को वि वेद तत् को जानाति । अविद्यमानं ज्ञातुं
[कः शक्नोति] । यमविषयापराधपरिहारोस्तीत्याह । देवान् ह्यातव्यान् जु-
हुराणः आह्वयन् । ॐ ह्र कौटिल्ये । कानचि रूपम् । धातूनाम्
अनेकार्थत्वाद् अत्र ह्ययत्यर्थः ॐ । मित्रः मित्रवद्धितकारी अग्निर्वि-
द्यते । चि॒त् हि स्म इति पादपूरणाः । सर्वं स एव परिहरिष्यतीत्यर्थः ।
याता॑न् देवानभिगच्छतो नः अस्मान् रक्षितुं श्लोको न । नेति उपमा-
र्थे । श्लोकः स्तुतिः । स्तुतिर्यथास्ति एवं वाजोपि हविलक्षणम् अनं च
विद्यते । अस्मान् रक्षितुं स्तुत्या हविषा च अग्निं परितोष्य तन्मुखाद्
यमस्यापराधं परिहरिष्याम इत्यभिप्रायः ॥

चतुर्थी ॥

दुर्मन्त्रामृतस्य नाम सलक्ष्मा यद् विषुरूपा भवाति ।

यमस्य यो मनवते सुमन्त्रमे तमृष पाह्यप्रयुच्छन् ॥ ३४ ॥

दुः॒ऽम॒न्तु । अ॒त्र । अ॒मृ॒तस्य । ना॒म । स॒ल॒क्ष्मा । य॒त् । वि॒षु॒रूपा । भ॒वाति ।
य॒मस्य । यः । म॒न॒व॒ते । सु॒ऽम॒न्तु । अ॒ग्ने । त॒म । ऋ॒ष्व । पा॒हि । अ॒प्र॒ऽयु॒-
च्छन् ॥ ३४ ॥

१ B मित्रश्चिद्धि. We with A C K R V Dc. २ B A C K V देवानल्लो०. We with R
Dc. ३ K V Dc यातानपि. We with A B C R. ४ P याताम् । Cp यातान् । ५ P
मनु । ६ Cp पाहि ।

पूर्वत्र “सलक्ष्मा यद् विषुरूपा भवाति” [२] इत्यत्र यमेन स्व-
 सृभूताया यम्याः या संभोगप्रार्थना निराकृता तां स्मारयन्नाह । अत्र
 अस्मिन् । कृते सतीति शेषः । यद्वा अत्र यम्याः संभोगविषये अमृतस्य
 अमरणस्य यमस्य नाम नामधेयं दुर्मन्तु दुर्मननं दुर्वचम् । भवतीति
 शेषः । कथं भवतीत्याशङ्क्य तत्र कारणम् आह सलक्ष्मेति । यत् यस्मात्
 कारणात् यमस्य यमीम् इच्छतः । अथ वा यत् यस्मै संभोगम् अङ्गी-
 कुर्वते यमाय इति व्याख्येयम् । सलक्ष्मा समानोदरा स्वसा यमी संभो-
 गानन्तरं विषुरूपा भिन्नरूपा भार्यारूपा भवाति भवेत् । अतः स्वभगिनी-
 भर्तेति यमस्य दुर्वचं नाम भवेद् इत्यर्थः ॥ तथा सति यश्च पुमान् यम-
 स्य राज्ञो नाम सुमन्तु सुवचं नाम मनवते मनुते स्तौति । ॥ मनु
 अवबोधने । लेटि तनादित्वाद् उप्रत्ययः । “लेटोडाटौ” इति अडाग-
 मः । आगमस्य अनुदात्तत्वेन विकरणस्वरः ॥ तं स्तोतारम् हे ऋष
 दर्शनीय अग्ने त्वम् अप्रयुच्छन् अमाद्यन् विसरणम् अकुर्वाणः पाहि
 रक्ष । एवं यमस्य निन्दानुकीर्तनदोषपरिहारप्रार्थनारूपेण अग्नेः स्तुतिः ॥

पञ्चमी ॥

यस्मिन् देवा विदथे मादयन्ते विवस्वतः सद्ने धारयन्ते ।

सूर्ये ज्योतिरदधुर्मास्यं अक्तून् परि द्योतनिं चरतो अजस्ता ॥ ३५ ॥

यस्मिन् । देवाः । विदथे । मादयन्ते । विवस्वतः । सद्ने । धारयन्ते ।

सूर्ये । ज्योतिः । अदधुः । मासि । अक्तून् । परि । द्योतनिम् । चरतः ।

अजस्ता ॥ ३५ ॥

यस्मिन् अग्नौ सति यज्ञनिर्वर्तकत्वेन अग्नौ विद्यमाने सति देवा इ-
 न्द्राद्याः विदथे यज्ञे मादयन्ते माद्यन्ति । यस्मिन् सति मनुष्या विवस्व-
 तः सूर्यस्य सद्ने स्थाने सूर्यलोके धारयन्ते वर्तन्ते । कर्मफलम् उपभु-
 ज्ञानाः सुखेन अवतिष्ठन्ते । येन वा अग्निना देवाः सूर्ये ज्योतिः लो-

१ A R have no kampa. C °मास्यकृन्परि. We with B K V Dc. २ Cp मासि ।

1 S' संभोगा°. 2 S' has स्तो for स्तौति. 3 S' एन.

[अ० १. सू० १.] ५४१

अष्टादश काण्डम् ।

६५

कत्रयप्रकाशकं तेजः अदधुः स्थापितवन्तः । एवं मासि मास्यते परिमी-
यत इति माश्चन्द्रः । ॥ “पदन्नोमास्” इत्यादिना मासशब्दस्य
मास्भावः ॥ तस्मिन् अक्तून् व्यञ्जकान् तमोनिवर्तकान् रश्मीन्
अग्नेः सकाशाद् आहृत्य देवाः स्थापितवन्तः । यद्वा अक्तवो रात्रयः ।
चन्द्रमसि रात्रीः [स्थापितवन्तः] । यस्माद् एवं तस्माद् द्योतनिम् द्योत-
मानम् अग्निं तौ चन्द्रसूर्यौ अजस्रम् सततं परि चरतः ॥

षष्ठी ॥

यस्मिन् देवा मन्मनि संचरन्त्यपीच्ये न वयमस्य विद्म ।

मित्रो नो अत्रादितिरनागान्सविता देवो वरुणाय वोचत् ॥ ३६ ॥

यस्मिन् । देवाः । मन्मनि । समऽचरन्ति । अपीच्ये । न । वयम् । अस्य ।
विद्म ।

मित्रः । नः । अत्र । अदितिः । अनागान् । सविता । देवः । वरुणाय ।
वोचत् ॥ ३६ ॥

यस्मिन् मन्मनि मन्तव्ये स्थाने वरुणाख्ये देवाः यष्टव्याः संचरन्ति ।
कीदृशि स्थाने । अपीच्ये । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हिते स्थाने । अस्य
वरुणस्य तत् स्थानं न वयं विद्म न जानीमः । [अत्र] अन्तर्हितस्थाने
स्थिताय देवसंचारास्पदाय वरुणाय नः अस्मान् अनागान् अनागतः स-
विता देवः अदितिः देवमाता द्यौः मित्रश्च हे अग्ने त्वदनुग्रहाद् वोचत्
ब्रवीतु । वोचद् इति प्रत्येकं संबध्यते ॥

सप्तमी ॥

सखाय आ शिषामहे ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे ।

स्तुष ऊ षु नृतमाय धृणवे ॥ ३७ ॥

१ B V Dc विद्म. We with A C K R. २ P वयम् । ३ Sâyana's text has वो after
षु as in *Rigveda* (VIII. 24. 1), but the word is not found in A B C K R V P P J
Dc, nor in Sâyana's commentary.

1 S' अक्तूनव्यञ्जकान्. 2 S' अग्निना. 3 S' स्थान. 4 S' सविता च.

सखायः । आ । शिषामहे । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे ।
स्तुषे । ऊं इति । सु । नृत्तमाय । धृष्णवे ॥ ३७ ॥

हे सखायः सखिभूताः परस्परं प्रेमवन्तः वयं वज्रिणे वज्रोपेताय । अ-
नेन अतिशयितवीर्यत्वम् अस्य उक्तं भवति तेन च तस्य अवश्ययष्टव्य-
तावंगम्यते । तादृशाय इन्द्राय देवाय ब्रह्म परिवृढं कर्म आ शिषामहे
आशास्महे । कर्तुम् इति शेषः । ॥ आङः शांसु इच्छायाम् । ले-
टि आडागमः । “शास इदङ्हलोः” इति विहितम् इत्त्वम् अत्र व्यत्य-
येन भवति । “शासिवसिघसीनां च” इति षत्वम् ॥ अथ वा
अयम् अर्थः । सखायो वयम् । यजमाना इति शेषः । अस्मिन् पक्षे
सखायः इन्द्रस्य सखिभूता इत्यर्थः । तत्सखित्वं च हविःप्रदानाभिमतफ-
लप्रदानाभ्याम् इति मन्तव्यम् । उ अपि च नृत्तमाय नेतृत्तमाय । नृ-
णां मध्य इति शेषः । सर्वेषां देवानां मुख्यायेत्यर्थः । धृष्णवे धर्षकाय
शत्रूणां प्रच्यावकाय एवरूपाय इन्द्राय तत्प्रीणनाय स्तुषे स्तौमि । अथ वा
एकमेव वाक्यम् । उक्तविशेषणोपेताय इन्द्राय स्तुषे स्तोतुम् । ॥ षुञ्
स्तुतौ । तुमर्थे क्सेप्रत्ययः ॥ ब्रह्म स्तुतिसाधनं मन्त्रजातम् आ
शिषामहे इच्छाम इति योजना ॥

अष्टमी ॥

शर्वसा ह्यसि श्रुतो वृत्रहत्येन वृत्रहा ।

मधैर्मघोनो अति शूर दाशसि ॥ ३८ ॥

शर्वसा । हि । असि । श्रुतः । वृत्रहत्येन । वृत्रहा ।

मधैः । मघोनः । अति । शूर । दाशसि ॥ ३८ ॥

पूर्वमन्त्रे वज्रिणे ब्रह्म आ शिषामह इत्युक्तम् । अनेन मन्त्रेण तस्य
महत्त्वं वर्णयन् स्वाभिमतम् आशास्ते । हे इन्द्र वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता

१ A श्रुतो. C श्रुतो changed to श्रुतो. R P श्रुतो. We with B K P V Dc. २ P दा-
ससि. We with A B C K P R V Dc. ३ P अस्ति ।. ४ P श्रुतः ।. C P श्रितः ।.

1 S' °तावंगम्यते. 2 S' शसु. 3 S' has वयं repeated after यजमाना. 4 S' °प्रदा-
भ्या°.

[अ० १. सू० १.] ५४१

अष्टादश काण्डम् ।

६७

बलवतोऽसुरस्य हन्ता त्वं वृत्रहत्येव^१ वृत्रहननेनेव यथा त्वं श्रुतः एवं श-
वसा । बलनामैतत् । बलेन गोत्रभेदनबलनमुच्याद्यसुरविनाशकरणादिरू-
पसामर्थ्येन श्रुतः विख्यातोसि तेन युक्तो भवसि । यस्माद् एवम् अतो
मघैः मंहनीयैर्बहुविधैर्धनैः मघोनः धनवतः बहुविधैर्धनैराढ्योहम् इति म-
न्यमानस्य आढ्यस्य । धनम् इति शेषः । हे शूर विक्रान्त त्वं तद्ध-
नम् अति दाशसि अतिप्रयच्छसि । मह्यम् इति शेषः । त्वदर्थं यागम्
अकुर्वाणस्य धनं तव यष्ट्रे मह्यं प्रयच्छेत्यर्थः । “अयज्वनो विभजन्नेति
वेदः” [ऋ० १. १०३. ६] । “आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदः” [ऋ०
३. ५३. १४] इत्यादिश्रुतेः ॥

नवमी ॥

स्तेगो न क्षामत्येषि पृथिवीं मही^१ नो वाता इह वान्तु भूमौ ।

मित्रो नो अत्र वरुणो युज्यमानो^२ अग्निर्वने न व्यसृष्ट^३ शोकम् ॥ ३९ ॥

स्तेगः । न । क्षाम । अति । एषि । पृथिवीम् । मही इति । नः । वाताः ।

इह । वान्तु । भूमौ ।

मित्रः । नः । अत्र । वरुणः । युज्यमानः । अग्निः । वने । न । वि । अ-

सृष्ट । शोकम् ॥ ३९ ॥

[स्थायति संघातेन बाहुल्येन शब्दं करोति वर्षास्विति स्तेगो मण्डूकः ।]
स यथा क्षाम क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति क्षा मही तां यथा अत्येति ।
वर्षाकाले भुवं परित्यज्य अप्सु स्रवत इत्यर्थः । एवं त्वं पृथिवीम् अत्ये-
षि अतिगच्छसि ऊर्ध्वं गच्छसि । अथ वा अतीति अभीत्यस्यार्थे । अ-
भिगच्छसि सर्वा पृथिवीम् । महीति पृथिवीविशेषणम् । महतीम् इत्य-
र्थः । ॥ अमः स्थाने सुः ॥ अथ वा महीति उत्तरत्र वाता
इत्यनेन संबध्यते । किं च मही महान्तो वाता वायवः इह भूमौ नः

१ So A B C K̄ R P̄ P̄ V Dc. २ K̄ V Dc युज्यमानोऽग्निः. We with A B C R. ३ B
V Dc व्यसृष्ट. We with A C K̄ R.

1 S' वृत्रह्येव. 2 So S'. 3 S' श्रुतः. 4 S' समानस्य. 5 S' has here a lacuna
for twelve letters.

अस्माकं वान्तु । अग्निसहायत्वेनेति शेषः । यद्वा अस्माकं सुखायेति योज्यम् । किं च मित्रः सर्वप्राणिनां मित्रभूतः एतन्नामको देवः नः अस्माकम् अर्थाय अत्र अस्मिन् कर्मणि युज्यमानः सन् शोकं व्यसृष्टेति उत्तरत्र संबन्धः । तथा वरुणोपि देवो युज्यमानः सन् शोकं व्यसृष्ट । नाशयत्वित्यर्थः । ॥ सृज विसर्गे । अस्माद् दैवादिकात् लुङि रूपम् ॥ तत्र दृष्टान्तः । अग्निर्वने न अग्निर्यथा तृणगुल्मादिकं कार्त्तुर्येन विसृजति दहति एवम् इति ॥

दशमी ॥

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं जनानां राजानं भीममुपहलुमुग्रम् ।

मृडा जरित्रे रुद्र स्तवानो अन्यमस्मत् ते नि वपन्तु सेन्यम् ॥ ४० ॥ (४)

स्तुहि । श्रुतम् । गर्तसदम् । जनानाम् । राजानम् । भीमम् । उपहलुम् । उग्रम् ।

मृडा । जरित्रे । रुद्र । स्तवानः । अन्यम् । अस्मत् । ते । नि । वपन्तु । सेन्यम् ॥ ४० ॥ (४)

अत्र अग्निरूपो रुद्रः स्तूयते । “रुद्रो वै क्रूरः” [तै० सं० ६. १. ७. ७] [“एष रुद्रो” यद् अग्निः” [तै० ब्रा० १. १. ५. ८] इति श्रुतेः । अत्र स्तोता स्वात्मानमेव संबोध्य ब्रूते । हे स्तोतस्त्वं [श्रुतम् प्रसिद्धं] गर्तसदम् । “श्मशानसंचयोपि गर्त उच्यते” [नि० ३. ५.] इति निरुक्तोक्तेर्गर्तः शवदाहप्रदेशः । तत्र सीदतीति गर्तसदः । प्रसिद्धो गर्तो वा परिगृह्यते । तस्य अरण्ये संचाराद् गर्तसदनं युज्यते । पुनः कीदृशम् । जनानां किरातपिशाचादिजनानां राजानम् स्वामिनम् । तथा भीमम् बिभेति अस्माद् इति भीमं भयजनकम् । तथा उपहलुम् उपेत्य हनारम् । उग्रम् उद्गूर्णबलम् । एवंमहानुभावं रुद्रम् हे आत्मन् स्तुहि स्तुतिं कुरु ॥ अथ प्रत्यक्षवादः । हे रुद्र । सर्वप्राणिनो माम् अनिष्ट्वा

१ P P स्तुहि । २ P श्रुतम् । Cp सुतम् ।

1 S' व्यसृष्टवान् नाश° for व्यसृष्ट । नाश° . 2 S' अग्निष्ठा.

[अ० १. सू० १.] ५४१

अष्टादश काण्डम् ।

६९

नश्यन्तीति स्वयं रौति इति रुद्रः । ॥ रुद्रो रौतीति सतः [नि० १०. ५.] इति निरुक्तम् ॥ अथ वा देवैर्भस्मितः सन् स्वयम् अरोदीद् इति रुद्रः । “सोऽरोदीत् । यद् अरोदीत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम्” इति श्रुतेः [तै० सं० १. ५. १. १] । यद्वा रुद्र दुःखं दुःखहेतुभूतं पापं वा । तद् द्रावयतीति रुद्रः । स्वसेवकानां दुःखस्य द्रावकत्वं श्रुत्यागमप्रसिद्धम् । तादृशस्त्वं स्त्वानः । ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ अस्माभिः स्तूयमानः सन् मृड सुखय अस्मान् । अतस्ते सेन्यम् सेनाः अस्मात् अस्मत्तः अन्यम् तव द्वेष्टारं नि वपन्तु । ॥ वपिरत्र प्राप्त्यर्थः ॥ नितरां प्राप्नुवन्तु । अथ वा सेन्यम् तव सेनार्हम् । ॥ “तद् अर्हति” इति यः ॥ अन्यम् इति व्याख्येयम् । अस्मिन् पक्षे सेना इति शेषः सामर्थ्याल्लभ्यते ॥

इति अथर्वसंहितायाम् अष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके

चतुर्थं सूक्तम् ॥

पितृमेधकर्मणि “सारस्वतीं देवयन्तः” [४१] इति तिसृभिः अग्निदाता कनिष्ठपुत्रश्चितौ दक्षिणत आज्येन सारस्वतहोमान् कुर्यात् ॥

तत्रैव कर्मणि शवदहनस्थानम् “उदीरताम्” [४४] इत्यृचा काम्पीलशाखया उद्धृत्य अभ्युक्ष्य लक्षणं कुर्यात् [कौ० ११. १] ॥

तथा पिण्डपितृयज्ञेषु अनया ऋचा गर्तं खनेत् । तथा च सूत्रितम् । “यज्ञोपवीती दक्षिणपूर्वम् अन्तर्देशम् अभिमुखं उदीरताम् इति कर्षू खनति प्रादेशमात्रीं तिर्यग्ङ्गुलिमिताम्” इति [कौ० ११. ८] ॥

तत्रैव “उदीरताम्” इति तृचेन त्रीणि उदपात्राणि बर्हिषि निनयेत् । सूत्रितं हि । “उदीरताम् इति तिसृभिरुदपात्राण्यन्वृचं निनयति” इति [कौ० ११. ८] ॥

तत्रैव “इदं पितृभ्यः” [४६] इत्यृचा गर्तं दर्भान् स्तृणीयात् ॥

1 S' सौय for स्वयं. 2 This is doubtless added in forgetfulness of the existence of जरित्रे in the text. 3 S' शाखाया. 4 S' मुखम्. We with Kausika. 5 S' omits the anusvāra on मात्रीं. 6 S' तवेत् for तृचेन. 7 S' मृचं for ंवृचं. 8 S' नियति for निनयति.

पितृमेधे परेयिवासम इति द्वाभ्यां [कनिष्ठपुत्रेण चित्यादीपने सति याम्यौ होमौ^१] कुर्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमाने ।

सरस्वतीं सुकृतो हवन्ते सरस्वती दाशुषे वार्यं दात ॥ ४१ ॥

सरस्वतीम् । देवयन्तः । हवन्ते । सरस्वतीम् । अध्वरे । तायमाने ।

सरस्वतीम् । सुकृतः । हवन्ते । सरस्वती । दाशुषे । वार्यम् । दात ॥ ४१ ॥

सरस्वतीम् सरणवतीं सकलशब्दसरणिस्वरूपां वाग्देवतां देवयन्तः देवान् यष्टव्यान् आत्मन इच्छन्तः । ॥ “सुप आत्मनः क्यच्” इति क्यच् ॥ अत्र विनियोगानुसारेण देवः मृतशरीरस्य संस्कारकोऽग्निः यमो वाभिमतः । तम् इच्छन्तः हवन्ते आह्वानं कुर्वन्ति । तस्य ग्रीणनायेति शेषः । तथा सरस्वतीमेव अध्वरे यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ तायमाने सति हवन्ते । ॥ “तनोतेर्यकि” इति आत्वम् ॥ यज्ञे सारस्वतहोमस्य विद्यमानत्वात् स्तोत्रशस्त्रादीनां वागात्मकत्वात् तत्सिद्धये च हवन्ते । अत्रापि विनियोगानुसारेण अध्वरः पैतृमेधिको द्रष्टव्यः । एवम् उत्तरत्रापि विनियोगानुसारेण योज्यम् । तथा सरस्वतीं सुकृतः सुकर्माणः स्वस्वाभिमतफलाय अह्वयन्त आह्वानम् अकुर्वन् पूर्वं आह्वयन्ति इदानीम् । इति सरस्वती देवी दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वार्यम् वरणीयं दात प्रयच्छतु ॥

द्वितीया ॥

सरस्वतीं पितरो हवन्ते दक्षिणां यज्ञमभिनक्षमाणाः ।

आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वमनमीवा इष आ धैह्यस्मे ॥ ४२ ॥

सरस्वतीम् । पितरः । हवन्ते । दक्षिणा । यज्ञम् । अभिनक्षमाणाः ।

१ Cp हवन्ते । २ A C K हवन्ते दक्षिणा. We with B R V Dc.

1 S' has a lacuna here for about eleven letters with मौ at the end.

[अ० १. सू० १.] ५४१

अष्टादश काण्डम् ।

७१

आ॒सद्य॑ । अ॒स्मिन् । ब॒र्हिषि॑ । मा॒दय॒ध्वम् । अ॒न॒मी॒वाः । इ॒षः । आ । धे॒-
हि॑ । अ॒स्मे इति॑ ॥ ४२ ॥

सरस्वतीं देवीं पितरोपि हवन्ते आह्वयन्ति । कीदृशाः । दक्षि-
णा । ॥ “दक्षिणाद् आच्” इति आच् प्रत्ययः ॥ वेदेर्दक्षिणभागे
यज्ञम् अभिनक्षमाणाः व्याप्नुवानाः । ॥ नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा ॥ “स-
र्वकर्माणि तां दिशम्” इत्यादिसूत्रात् [आश्व० २. ६. ३] वेदेर्दक्षिणभागे
पैतृकं कृत्स्नं कर्म क्रियते । पितृणामपि स्वधालाभाय सरस्वत्यपेक्षा वि-
द्यत एव । तत्रापि मन्त्रादिरूपायाः सरस्वत्या अपेक्षितत्वम् ॥ हे पितरः
यूयम् अस्मिन् क्रियमाणे बर्हिषि यज्ञे आसद्य उपविश्य मादयध्वम् स-
रस्वतीं तर्पयत । आसद्य यूयं वा मादयध्वम् तृप्ता भवत । अस्माभिर्देव-
या स्वधयेति शेषः । किं च हे सरस्वति पितृभिराहूता त्वम् अनमी-
वाः हिंसकै रक्षोभिर्वर्जिताः व्याधिरहिता वा इषः इष्यमाणाः एवंलक्ष-
णानि अन्नानि अस्मे अस्मासु आ धेहि स्थापय ॥

तृतीया ॥

सरस्वति॒ या सर॑थं य॒याथो॒क्थैः स्व॒धाभिर्दे॒वि पि॒तृभिर्म॑दन्ती ।

स॒हस्रार्घ॑मि॒डो अत्र॑ भा॒गं रा॒यस्पोषं॑ यज॒मानाय॑ धेहि ॥ ४३ ॥

सरस्वति । या । स॒रथ॑म् । य॒याथ॑ । उ॒क्थैः । स्व॒धाभिः । दे॒वि । पि॒तृभिः ।
मद॑न्ती ।

स॒हस्र॑ऽअ॒र्घम् । इ॒डः । अत्र॑ । भा॒गम् । रा॒यः । पोष॑म् । यज॒मानाय॑ । धे॒हि ॥ ४३ ॥

हे सरस्वति देवि या प्रसिद्धा त्वं सरथम् समानम् एकमेव रथं य-
याथ यासि । सामर्थ्यात् पितृभिरिति गम्यते । ॥ या प्रापणे । लि-
टि “अचस्तास्वत्यत्यनिटो नित्यम्” इति थलि इडभावः ॥ की-
दृशी त्वम् । उ॒क्थैः शस्त्रैः स्व॒धाभिः । पि॒तृणाम॑ अन्नं स्वधा । ता-
भिश्च पि॒तृभिः सह॑ मदन्ती आत्मानं तर्पयन्ती । त्वम् [अत्र] सहस्रार्घम्

१ P इषम् ।

1 S' inserts वहं before उक्थैः. 2 omits ह in सह.

अनेकैः पुत्रादिभिः पूजनीयं पुत्रादिसंतर्पकं बहुमूल्यत्वेन अनर्थं वा इडः
अन्नस्य भागम् भजनीयम् अंशं रायस्पोषम् धनस्य गवादिलक्षणस्य पु-
ष्टिं च यजमानाय मह्यं धेहि प्रयच्छ । ॥ रायस्पोषम् इति । “ष-
ष्ठ्याः पतिपुत्रं” इत्यादिना सांहितिकं सत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

उदीरतामवरं उत परासं उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४४ ॥

उत् । ईरताम् । अवरे । उत् । परासः । उत् । मध्यमाः । पितरः । सोम्यासः ।

असुम् । ये । ईयुः । अवृकाः । ऋतज्ञाः । ते । नः । अवन्तु । पितरः ।

हवेषु ॥ ४४ ॥

अवरे वयसां गुणैर्वा निकृष्टाः पितरः उदीरताम् उत्तिष्ठन्तु । ॥ ईर-
गतौ । आदादिकोऽनुदात्तेत् ॥ । तथा परासः परे वयआदिना श्रेष्ठाः
पितरः उदीरताम् । एवं मध्यमाः उक्तप्रकारेण तादृशाः पितरः उत्तिष्ठ-
न्तु । अथ वा [अवरे पुत्रपौत्रप्रपौत्राः] परासः परे वृद्धप्रपितामहादयः ।
मध्यमाः पितृपितामहप्रपितामहाः । सर्वत्र उदीरताम् इति संबन्धः ।
यद्वा सोम्यास इति सोमसंबन्धाद् “अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अ-
थर्वाणो भृगवः सोम्यासः” [५८] इत्यादिमन्त्रोक्ता अङ्गिरःप्रभृतयः पू-
र्वतनाः पितरः अत्र गृह्यन्ते । तेष्वेव तपआदिमहत्त्वतारतम्येन अवर-
परमध्यमत्वलक्षणो विभागो द्रष्टव्यः । ते विशेष्यन्ते । सोम्यासः । सो-
मार्हाः सोमसंपादिनः । ॥ “सोमम् अर्हति यः” इति यप्रत्य-
यः ॥ । ये असुम् प्राणम् ईयुः प्राणोपलक्षितं लिङ्गशरीरं प्राप्ताः
प्राणं वा प्रयच्छन्ति स्वयष्टृभ्यः । अवृकाः अहिंसकाः । ऋतज्ञाः सत्य-
विदः । ते तादृशाः पितरः हवेषु आह्वानेषु निमित्तभूतेषु नः अस्मान्
अवन्तु रक्षन्तु ॥

१ Cp ऋतज्ञाः ।

1 S' सा for वयसा, 2 S' has a lacuna here for about twelve letters. 3 S' om.
पितामहम्. 4 S' om. य°.

पञ्चमी ॥

आहं पितृन्सुविदत्रां अविस्ति नपातं च विक्रमणं च विष्णोः ।

बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पितृस्त इहागमिष्ठाः ॥ ४५ ॥

आ । अहम् । पितृन् । सुविदत्रान् । अविस्ति । नपातम् । च । विक्रमणम् । च । विष्णोः ।

बर्हिषदः । ये । स्वधया । सुतस्य । भजन्त । पितृः । ते । इह । आगमिष्ठाः ॥ ४५ ॥

अहं सुविदत्रान् कल्याणधनान् पितृन् आविस्ति अभिमुख्येन प्राप्नोमि आजानामि वा । ॥ विदेर्लाभार्थात् लुङि सिचि “एकाच उपदेशे-
 नुदात्तात्” इति इट्प्रतिषेधः । “लिङ्गिचावात्मनेपदेषु” इति कित्वाद् गु-
 णाभावः । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वाद् आत्मनेपदम् । विदेर्ज्ञानार्थाद् वा
 लुङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । इडभावः ॥ किं च विष्णोः । “य-
 ज्ञो वै विष्णुः” इति [तै० ब्रा० ३. १. ६. ७] श्रुतेर्यज्ञाख्यस्य विष्णोः न-
 पातम् न पातयितारम् । ॥ “नभ्राणनपातं” इत्यादिना निपाति-
 तः ॥ निर्वाहकम् अग्निं च आविस्ति । तथा विक्रमणं च क्रमेण
 सवनत्रयाक्रमणं च आविस्ति । अतो ये बर्हिषदः बर्हिषि निषीदन्तः
 एतन्नामकाः पितरः सन्ति । “ये वै यज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरो बर्हि-
 षदः” इति श्रुतेः [तै० ब्रा० १. ६. ९. ६] । एवंलक्षणा ये स्वधया सह
 सुतस्य अभिषुतस्य । ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सुतं सोमं [भजन्त]
 भजन्ते ते तान् हे अग्ने पितृः । आसन्ननामैतत् । आसन्नः सन् इह
 अस्मिन् कर्मणि आगमिष्ठाः आगमय । अथ वा ये भजन्ते ते पितरः
 पितृः अन्तिकं देशम् आगमिष्ठाः आगच्छन्तु ॥

षष्ठी ॥

इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वसो ये अपरास ईयुः ।

१ R °विदत्रं अविस्ति. Dc °विदत्रं अविस्ति changed to °विदत्रां अविस्ति. २ P °वि-
 दत्राम् । We with P Cp. ३ K यजपरास. We with A B C R V Dc.

1 S' इडाभाव.

ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु दिक्षु ॥ ४६ ॥
 इदम् । पितृभ्यः । नमः । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वासः । ये । अपरासः । ईयुः ।
 ये । पार्थिवे । रजसि । आ । निऽसत्ताः । ये । वा । नूनम् । सुऽवृजनासु ।
 दिक्षु ॥ ४६ ॥

पितृभ्यः अद्य इदानीं क्रियमाणम् इदं नमोस्तु । “नमस्कारो हि पितृणाम्” इति श्रुतेः [तै० ब्रा० १.३.१०.८] नमोक्तिः क्रियते । पितृन् विशिनष्टि । ये पूर्वासः पूर्वे परेताः ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । उँ अपि च परासः परे ईयुः । ये च पितरः पार्थिवे रजसि भूलोके आ निषत्ताः आनिषण्णाः स्थिताः । ॥ “नसत्तनिषत्त०” इत्यादिना निपातितः ॥ वा अथ वा ये पितरो नूनम् इदानीं सुवृजनासु सुष्ठु विभक्तासु दिक्षु प्रागादिषु आ निषत्ताः । तेभ्यः सर्वेभ्यः पितृभ्यः इदं नमोस्तु इति पूर्वत्रान्वयः ॥

सप्तमी ॥

मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋक्भिर्वावृधानः ।
 यांश्च देवा वावृधुर्ये च देवांस्ते नोवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४७ ॥
 मातली । कव्यैः । यमः । अङ्गिरः । ऽभिः । बृहस्पतिः । ऋक् । ऽभिः । ववृधानः ।
 यान् । च । देवाः । ववृधुः । ये । च । देवान् । ते । नः । अवन्तु । पित-
 रः । हवेषु ॥ ४७ ॥

मातली यमः बृहस्पतिश्च पितृणां नेतारो देवाः । अत्र मातली नाम देवः [कव्यैः] एतत्संज्ञकैः पितृभिः सह वावृधानः वर्धमानो भवति यजमानप्रत्नेन हविषा । तथा यमो देवः अङ्गिरोभिः पितृभिः सह । यमस्य देवत्वं पितृत्वं चेति द्वैरूप्यम् अस्ति । अत्र देवत्वं विवक्षितम् । तथा बृहस्पतिर्देवोपि ऋक्भिः अर्चनीयैः [एतन्नामकैः पितृभिः सह वावृधा-
 नः । तत्र यांश्च पितृन् देवाः मातल्यादयः प्रमुखाः सन्तो वावृधुः व-

१ So P P and Cp, and not उपरासः । or उ । परासः ।

१ S' परितः. २ S' वृजिनासु for सुवृजनासु.

[अ० १. सू० १.] ५४१

अष्टादशं काण्डम् ।

७५

र्धयन्ति यज्ञे । ये च पितरः कव्यादयो देवान् निर्दिष्टान् ववृधुः वर्ध-
यन्ति स्वधाप्रदाने ते अत्र निर्दिष्टाः पितरः नः अस्मान् हवेषु आ-
ह्वानेषु अवन्तु रक्षन्तु ॥

अष्टमी ॥

स्वादुष्किलायं मधुमाँ उतायं तीव्रः किलायं रसवाँ उतायम् ।

उतो न्वस्य पपिवांसमिन्द्रं न कश्चन सहत आहवेषु ॥ ४८ ॥

स्वादुः । किल । अयम् । मधुमान् । उत । अयम् । तीव्रः । किल । अ-
यम् । रसवान् । उत । अयम् ।

उतो इति । नु । अस्य । पपिवांसम् । इन्द्रम् । न । कः । चन । सहते ।
आहवेषु ॥ ४८ ॥

अत्र सोमः स्तूयते । अयम् अभिषुतः सोमः स्वादुः सुखेन आस्वा-
द्यः किल । यथा बालकं पयआदिकपानाय स्वाद्वादिगुणकीर्तनेन प्र-
रोचयति तद्वद् अत्रापि अभिधीयते । उत अयं सोमः मधुमान् माधु-
र्योपेतः किल । यत एवम् अतः स्वादुरित्यर्थः । तथा अयं सोमः ती-
व्रः आशु मदयिता किल । उत अपि च अयं रसवान् बहुरसोपेतः
किल । उतो अपि च नु किल अस्य अमुं सोमं पपिवांसम् पीतव-
न्तम् इन्द्रम् आहवेषु परस्पराह्वानवत्सु संग्रामेषु कश्चन असुरादिः न
सहते नाभिभवति । तं सोढुं न शक्नोतीत्यर्थः । अनेनास्य अत्यन्त-
बलकरत्वम् उक्तं भवति । तत्र सर्वत्र स्वाद्वादिगुणेषु अनुभवसिद्धेष्वपि
पितृणां देवानां [च] तत्प्रत्यायनाय किलेति प्रयुक्तम् इति मन्तव्यम् ॥

नवमी ॥

परेयिवासं प्रवतो महीरिति बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।

१ C स्वादुः किलायं. We with A B K R V Dc. २ R मधुमं. Dc मधुमं changed to
मधुमाँ. C मधुमाँ. ३ R रसवं. Dc रसवं changed to रसवाँ. ४ C R ३ for १. ५ Cp
अस्य । ६ So all our MSS. and vaidikas. But it is certain इति is a mistake for अति.
Observe that Sâyana explains by अतिक्रम्य (though his own reading is अनु).

1 S' स्वप्रधान्ये. 2 S' बालकं पयआदिकं पानाय. 3 S' स्वादिगुणेषु. 4 S' तत्पितृ-
णां देवानां प्रत्यायनाय.

वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा सपर्यत ॥ ४९ ॥
 परेयिऽवांसम् । प्रऽवतः । महीः । इति । बहुऽभ्यः । पन्थाम् । अनुऽप-
 स्पशानम् ।

वैवस्वतम् । समऽगमनम् । जनानाम् । यमम् । राजानम् । हविषा । स-
 पर्यत ॥ ४९ ॥

परेयिवांसम् परागतम् अत्यन्तविप्रकृष्टदेशं गतवन्तम् । ॥ “उपे-
 यिवाननाश्चाननूचानश्च” इति कस्वन्तो निपातितः । उपसर्गग्रहणम् अ-
 तन्त्रम् ॥ । परागतिं विशिनष्टि । प्रवतो महीरनुं प्रकर्षवतीभू-
 मीः प्रति । सर्वा भूमिम् अतिक्रम्य वर्तमानम् इत्यर्थः । ॥ “उ-
 पसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे” इति वतिः । अर्थग्रहणसामर्थ्यात् लिङ्गसंख्या-
 योगः ॥ । किं च बहुभ्यः पितृलोकं गतेभ्यः पन्थाम् पन्थानं मा-
 र्गम् अनुपस्पशानम् । अनु इत्ययम् अवेत्यस्यार्थः । अवगच्छन्तम् इत्य-
 र्थः । ॥ स्पर्शतिज्ञानकर्मा ॥ । एवरूपं वैवस्वतम् विवस्वतः पु-
 त्रं जनानाम् मृतानां संगमनम् प्राप्तिस्थानभूतम् एवमहानुभावं यमं
 राजानं हविषा सपर्यत पूजयत ॥

दशमी ॥

यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ ।
 यत्रा नः पूर्वे पितरः परेता एना जज्ञानाः पथ्याऽनु स्वाः ॥ ५० ॥ (५)
 यमः । नः । गातुम् । प्रथमः । विवेद । न । एषां । गव्यूतिः । अपऽभर्तवै । ऊं
 इति ।

यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽइताः । एना । जज्ञानाः । पथ्याऽः । अनु ।
 स्वाः ॥ ५० ॥ (५)

यमो देवः नः अस्माकं संबन्धिनां मृतानां गातुम् मार्गं प्रथमः पू-

१ CP एषां ।

१ S' परेयुवां°. २ S' उपेयुवान° for उपेयिवान°, and the text also in S' has उपेयु-
 ज्ञान°. ३ S' प्रकर्षवत्यो. ४ S' स्पर्शयतिज्ञा°.

वर्गामी सन् विवेद अजानात् । उ अपि च एषा मृतेन गन्तव्या य-
मेन नेतव्या गव्यूतिः पद्धतिः । मार्ग इत्यर्थः । ॥ “गोर्यूतौ छन्द-
सि” इति वान्तादेशः ॥ अपभर्तवै अपहर्तुं देवैर्मनुष्यैर्वा परिहर्तुं
न । शक्येति शेषः । अवश्यं गन्तव्यैवेत्यर्थः । आत्मसाक्षात्काररहितैः पु-
रुषैः स्वकर्मफलभोगाय पितृलोकप्राप्तेरावश्यकत्वात् । ॥ अपभर्तवै इ-
ति । “तवै चान्तश्च युगपत्” इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ यत्र
यस्मिन् मार्गे नः अस्माकं पूर्वे पूर्वभाविनः पितरः परेताः परागताः
येन च मार्गेण पुनरागत्य जज्ञानाः जाताः सर्वे स्वाः स्वीयाः स्वस्वक-
र्मानुरोधिनीः पथ्याः हितकरा भूमीर्गच्छन्ति । स्वस्वकर्मोपार्जितानि स्था-
नानि स्वेषां हितानि भवन्ति । तं मार्गं [यस्य विवेदेति पूर्वत्र संबन्धः] ॥

इत्यथर्वसंहितायाम् अष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

पिण्डपितृयज्ञे “बर्हिषदः पितरः” इत्यृचा बर्हिः स्तृणीयात् । सूत्रितं
हि । “बर्हिर्गृहीत्वा विचृत्य संनहनं दक्षिणापरम्” इति प्रक्रम्य “ब-
र्हिरुदकेन संप्रोक्ष्य बर्हिषदः पितरः [१८. १. ५१] उपहूता नः पितरः
“[१८. ३. ४५] अग्निष्वात्ताः पितरः [१८. ३. ४४] ये नः पितुः पित-
रः [१८. ३. ४६] येस्माकम् [१८. ४. ६८] इति प्रस्तृणाति” [इति ।
कौ० ११. ८] ॥

तत्रैव कर्मणि “आच्या जानु” [५२] इत्यृचा तस्मिन् बर्हिषि तिलान्
प्रकिरेत् ॥

पितृमेधे प्रेतास्थीनि अनया त्रिपादे शिष्ये उपवेशयेत् ॥

पितृमेधे “प्रेहि प्रेहि” [५४] इत्यनया तम् उत्थाप्य शकटे निद-
ध्यात् ॥

तत्रैव “अपेत वीत” [५५] इत्यनया प्रेतदहनस्थानं काम्पिलशाखया
संप्रोक्षयेत् ॥

पिण्डपितृयज्ञे “उशन्तस्त्वा” [५६] इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्यां द्वे काष्ठे

1 S' आसप° for अप°. 2 S' leaves a lacuna for some ten letters here after परेताः
and has then यस्मंगताः for परागताः. 3 The text in S' too has येना for यना. 4 S'
leaves after मार्गे a lacuna for some ten letters. 5 S' °शाखाया.

गृहीत्वा अग्निम् आदीपयेत् । सूत्रितं हि । “द्वे काष्ठे गृहीत्वा उशन्त
इत्यादीपयति । आदीपयोरकं प्रति निदधाति” इति [कौ० ११. ८] ॥

तत्रैव “अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वाः” [५८] इति सप्तभिर्ऋग्भिः
प्रेतशरीरे अग्निप्रदः पुत्रः आज्यं जुहुयात् ॥

“इमं यम” [६०] इत्यृचा यमाय चतुर्थीं वपाहुतिं जुहुयात् ॥

“इत एतद् उदारुहन्” [६१] इति चतसृभिः उत्थापनीयाभिर्ऋग्भिः
प्रेतम् उत्थाप्य शकटे शयने वा निदध्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वाग्निमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम् ।

त आ गतावसा शंतमेनाधा नः शं योररपो दधात् ॥ ५१ ॥

बर्हिऽसदः । पि॒तरः । ऊ॒ती । अ॒र्वाक् । इ॒मा । वः । ह॒व्या । च॒कृम॒ । जु॒ष॒ध्वम् ।

ते । आ । ग॒त॒ । अ॒वसा॒ । श॒म॒ऽत॒मेन॒ । अ॒ध॒ । नः । श॒म॒ । योः । अ॒र॒पः ।
द॒धात् ॥ ५१ ॥

हे बर्हिषदः । बर्हिषि आस्तीर्णे दर्भे सीदन्तीति बर्हिषदः । ॥ अ॒न्यलोपश्छान्दसः ॥ । यज्ञम् आगताः हे पितरः यूयम् ऊती ऊ॒त्या अस्मद्रक्षणेन निमित्तेन अर्वाक् अस्मदभिमुखम् । आगच्छतेति शे॒षः । आगते सति किं लभ्यम् अस्तीत्यत्राह । इमा इमानि पुरत आ॒सन्नानि हव्या हव्यानि हवींषि वः युष्मभ्यं चकृम अकार्ष्ण । तानि यूयं जुषध्वम् सेवध्वम् । ते तादृशा यूयम् आ गत आगच्छत । ॥ ग॒मेर्लुङि “मन्त्रे घस०” इति ल्लेर्लुक् । “अनुदात्तोपदेश०” इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥ । केन सहिताः । शंतमेन सुखतमेन अवसा र॒क्षणेन सह । अस्माकं क्लेशलेशेनापि रहितां रक्षां कर्तुम् आगच्छतेत्य॒र्थः । अयं आगत्य च [नः] अस्मभ्यं शम् रोगाणां शमनं योः भया॒नां यावनं च अरपः । ॥ र॒पो रिप्रम् इति पापनामनी भवतः इति निरुक्तम् [नि० ४. २१.] ॥ । अपापं यथा भवति तथा दधा॒-

1 S' omits the anusvāra in चतुर्थी.

[अ० १, सू० १.] ५४१

अष्टादश काण्डम् ।

७९

त । ॥ “तप्तनप्तनयनाश्च” इति तस्य तवादेशः । तपः पित्वाद् आ-
लोपाभावः ॥ प्रयच्छत ॥
द्वितीया ॥

आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येदं नो हविरभि गृणन्तु विश्वे ।
मा हिंसिष्ट पितरः केन चित्तो यद् व आगः पुरुषता कराम ॥ ५२ ॥
आऽअच्य । जानु । दक्षिणतः । निऽसद्य । इदम् । नः । हविः । अभि ।
गृणन्तु । विश्वे ।
मा । हिंसिष्ट । पितरः । केन । चित् । नः । यत् । वः । आगः । पुरुषता ।
कराम ॥ ५२ ॥

हे पितरः विश्वे सर्वे यूयं जानु आच्य जानुप्रदेशम् आकुञ्च्य । अ-
नेन भोजनोचितः संनिवेश उक्तो भवति । दक्षिणतः वेदेर्दक्षिणभागे उ-
पसद्य उपविश्य इदम् अस्माभिर्दीयमानं पुरोवर्ति हविः हव्यम् अभि
गृणीत अभिष्टुत समीचीनम् इति ब्रूत । अनेन हविःस्वीकारः अर्थाद्
उक्तो भवति । न हि अनास्वाद्यमानस्य प्रशंसास्ति । कर्तव्यविषये अति-
क्रमे संजातेपि शिक्षा न कार्येति प्रार्थयते । हे पितरः यूयं केन चिद्
अल्पेन महता वा अपराधेन नः अस्मान् मा हिंसिष्ट हिंसां मा कु-
रुत । अपराधस्य [संभावनाम् आह] । पुरुषता पुरुषत्वेन मनुष्यत्वेन
हेतुना [वः युष्माकं] यद् आगः यम् अपराधं कराम कुर्मः । मनुष्या-
णाम् अनवधानाद् अतिक्रमसंभावनास्येवेत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोति तेनेदं विश्वं भुवनं समेति ।
यमस्य माता पर्युद्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ॥ ५३ ॥
त्वष्टा । दुहित्रे । वहतुम् । कृणोति । तेन । इदम् । विश्वम् । भुवनम् ।
सम् । एति ।

1 So S'. 2 S' हव्यं हविः for हविः हव्यं. 3 S' leaves after this a lacuna for some
ten letters and has श्य for स्य in अपराधस्य.

यमस्य^१ । माता । परिऽउद्यमाना । महः^२ । जाया । विवस्वतः । ननाश^३ ॥५३॥

अस्य मन्त्रस्य “अपागूहन” [१८.२.३३] इति उपरि वक्ष्यमाणस्य च अर्थविवरणरूपा आख्यायिका बृहद्देवतानुक्रमणिकाकारेण स्पष्टं प्रदर्शिता ।

अभवन्मिथुनं त्वष्टुः सरण्युंस्त्रिशिराश्च ह ।
 स वै सरण्युं प्रायच्छत् स्वयमेव विवस्वते ॥
 ततः सरण्यवां जज्ञाते यमयम्यौ विवस्वतः ।
 तौ चाप्युभौ यमौ स्यातां ज्यायांस्ताभ्यां तु वै^५ यमः ॥
 दृष्ट्वा^६ भर्तुः परोक्षं तु सरण्युः सदृशीं स्त्रियम् ।
 निक्षिप्य तद्युगं तस्याम् अश्वा भूत्वापचक्रमे ॥
 अविज्ञाता विवस्वांस्तु तस्याम् अजनयन्मनुम् ।
 राजर्षिरभवत् सोपि विवस्वानिव तेजसा ॥
 स विज्ञाय त्वपक्रान्तां सरण्युं त्वंश्चरूपिणीम् ।
 त्वार्ष्टीं प्रति जगामाशु अश्वो भूत्वा संलक्षणः^{११} ॥
 सरण्युश्च विवस्वन्तं विदित्वा हयरूपिणम् ।
 मैथुनायोपचक्राम तां चाश्वामारुरोह सः^{१४} ॥
 ततस्तयोस्तु योगेन शुक्लं तद् अपतद् भुवि^{१५} ।
 उपजिघ्रति सा त्वश्वा तच्छुक्लं गर्भकाम्यया^{१७} ॥
 आघ्रातमात्राच्छुक्लात् तु कुमारौ संबभूवतुः ।
 नासत्यश्चैव दस्रश्च यौ तु तावश्चिनाविति ॥

त्वष्टा सिक्तस्य रेतसः पुरुषाद्याकारनिर्माता देव उच्यते । “यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति” [तै० सं० १.५.९.२] इत्यादि-श्रुतेः । एतन्नामको देवः दुहित्रे स्वदुहितुः पुत्र्याः सरण्यवाः । ४४-

१ CP महः ।

1 S' गृहस्य for मन्त्रस्य. 2 So S'. 3 S' सरण्या. 4 So S'. 5 S' वैय्यमा. 6 S' दृष्ट्वा. 7 S' सदृशां प्रियम्. 8 S' मिद्युतां. 9 S' भूताप. 10 S' सस्वरूपिणीम्. 11 S' अश्वो for अश्वो. 12 S' स्वलक्षणः. 13 S' मैथुनायाप. 14 S' चाश्वमारु. 15 S' तद्वि. 16 S' तच्छुक्लां. 17 S' काम्ययां. 18 S' च्छुक्लात्. 19 S' नासत्यश्चैव. 20 S' तावश्चिनाविति. The corrections in the quotation are conjectural. 21 S' सरण्याः.

[अ० १, सू० १.] ५४१

अष्टादश काण्डम् ।

८१

ष्वर्थे चतुर्थी ॥

वहतुम् विवाहं कृणोति करोति इति तेन कारणेन
इदं विश्वं भुवनम् भूतजातं समेति संगतम् अभूत् । तद्दिदृक्ष्येति शेषः ।
यमस्य देवस्य माता जनयित्री सरण्युः पर्युह्यमाना परिवाहम् उद्धाहं त-
ष्ठा पित्रा क्रियमाणा । ॥ वहतेर्यकि यजादित्वात् संप्रसारणम् ॥ । म-

हः महतः अतिशयितप्रभावस्य विवस्वतः सूर्यस्य जाया सरण्युः ननाश
अदर्शनं तिरोधानं प्राप्ता । “अपागूहन्मृतां मर्त्येभ्यः” [१८.२.३३]
इति वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र निरुक्तम् । त्वष्टा दुहितुर्वहनं करोतीतीदं
सर्वं भुवनं समेति । यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जाया विवस्वतो
ननाश । रात्रिरादित्यस्य । आदित्योदयेन्तर्धीयते [नि० १२.११] इति ॥

चतुर्थी ॥

प्रेहि प्रेहि पृथिभिः पूर्याणैर्येना ते पूर्वे पितरः परेताः ।

उभा राजानौ स्वधया मदन्तौ यमं पश्यासि वरुणं च देवम् ॥ ५४ ॥

प्र । इहि । प्र । इहि । पृथिभिः । पूर्याणैः । येन । ते । पूर्वे । पितरः ।

परांइताः ।

उभा । राजानौ । स्वधया । मदन्तौ । यमम् । पश्यासि । वरुणम् । च ।
देवम् ॥ ५४ ॥

अत्र “प्रेहि प्रेहि” इत्यनया प्रेतम् उत्थाप्य शकटे निदध्याद् इति
विनियोगात् प्रेतस्य शकटं प्रति गमनम् अभिधीयते । हे प्रेत त्वं प्रेहि
प्रेहि प्रगच्छ प्रगच्छ । शकटं प्रतीति शेषः । अथ वा यमलोकं प्रति
प्रेहि । द्विरभिधानम् आवश्यकगमनद्योतनाय । कैः साधनैरिति तत्राह ।
पूर्याणैः । यात्यनेनेति यानं वर्त्म । पुमांसो येन वर्त्मना पितृलोकं यान्ति
स पूर्याणः । पुंभिः उह्यमानो वा शिबिकादिः पूर्याणः । ॥ पृ-
षोदरादित्वाद् अयं साधुः ॥ बहुवचनं पूजार्थम् । तैः [पृथिभिः]
प्रेहि । स मार्गो विशेष्यते । येन यानेन ते तव पूर्वे पितरः पितृपि-
तामहाद्याः परेताः परागताः पितृलोकं प्राप्ताः ॥ तत्र को लाभ इत्य-
त्राह । उभा उभौ राजानौ राजानौ देवेषु मध्ये क्षत्रियजातीयौ ।

“यमो राजा” [तै० ब्रा० ३. १. २. ११] “वरुणो राजा” [तै० ब्रा० ३. ७. ७. ६] इति श्रुतिषु सर्वत्र प्रसिद्धेः । स्वधया अस्माभिर्दत्तया मदन्तौ माद्यन्तौ । विद्येते इति शेषः । तत्र लोके यमं देवं पश्यासि पश्यसि वरुणं च देवं पश्यसि । अतः प्रेहीति पूर्वत्रान्वयः ॥

पञ्चमी ॥

अपेत॒ वी॒ति॒ वि॒ च॒ सर्प॒तातो॒स्मा ए॒तं पि॒तरो॑ लो॒कम॑क्रन् ।

अहो॑भिर॒ङ्गिर॒क्तुभि॒र्व्य॑क्तं॒ यमो॑ द॒दात्यव॑सानमस्मै ॥ ५५ ॥

अप॑ । इ॒त । वि॒ । इ॒त । वि॒ । च॒ । सर्प॑त॒ । अ॒तः । अ॒स्मै । ए॒तम् । पि॒तरः॑ ।
लो॒कम् । अ॒क्रन् ।

अहो॑ऽभिः । अ॒तऽभिः । अ॒क्तुऽभिः । वि॒ऽअ॒क्तम् । य॒मः । द॒दाति॒ । अ॒व॒ऽसान॑म् । अ॒स्मै ॥ ५५ ॥

अत्र अनया दहनस्थानं संप्रोक्षेत इति विनियोगात् तत्स्थानस्थितानां रक्षःपिशाचादीनाम् अपगमनम् अभिधीयते । हे रक्षःप्रभृतयः यूयम् अपेत अपगच्छत । वीत । ॥ वी गत्यादिषु । अत्र गतिरर्थः ॥ । विगता भवत । अतः अस्माद् दहनस्थानाद् वि सर्पत च विविधं विशेषेण वा गच्छत । दूरं गच्छतेत्यर्थः । अपसरणीयान् विशिनष्टि । ये अत्र स्थले पुराणाः पूर्वतनाः स्यं भवथ । १ ये च अत्र नूतनाः इदानीन्तनाः स्य तिष्ठथ । ते सर्वे अपेतेति संबन्धः । अस्मै प्रेताय अहोभिश्च अङ्गिः क्षालनसाधनैरुदकैश्च अक्तुभिः अभिव्यक्तिसाधनाभी रात्रिभिश्च व्यक्तम् सुविशदम् अवसानम् अवस्यति अत्रेत्यवसानम् । ॥ षो अनाकर्मणि । अधिकरणे ल्युट् ॥ । स्थानम् । तद् अस्मै यमो देवः ददाति अदात् । तदर्थम् अपेतेति संबन्धः ॥

१ CP इतः । २ CP इत ।

1 S' अपसरणीयान्. 2 The text in S', however, reads सर्पतातोस्मा एते पितरो लोकमक्रन् and not येत्र स्था पुराणा ये च नूतनाः which Sāyana appears to have read mostly in conformity with the *Taittirīya Āraṇyaka* I. 27. 5.

षष्ठी ॥

उ॒शन्तस्वेधीम॒ह्युशन्तः॒ समि॑धीमहि ।

उ॒शन्तु॑शत आ वह॒ पित॑रन् ह॒विषे॒ अ॒त्तवे ॥ ५६ ॥

उ॒शन्तः । त्वा । इ॒धीम॒हि । उ॒शन्तः । सम । इ॒धीम॒हि ।

उ॒शन् । उ॒शतः । आ । वह॒ । पि॒त॑रन् । ह॒विषे॒ । अ॒त्तवे ॥ ५६ ॥

हे अग्ने अस्मिन् पितृयज्ञे त्वा त्वाम् उशन्तः यज्ञनिर्वाहार्थं त्वां कामयमाना हवामहे आह्वानं कुर्मः । तथा उशन्तः कामयमानास्त्वां समिधीमहि सम्यग् ईद्वं करवाम । ॥ इन्धेर्विधिलिङि विकरणस्य लुक् ब्रान्दसः । “अनिदिताम्” इति धातुनकारस्य लोपः ॥ त्वं च उशन् यज्ञं [स्वधां वा] कामयमानः सन् उशतः स्वधां कामयमानान् पितॄन् आ वह । किमर्थम् । हविषे हविःस्वीकाराय अत्तवे तस्य च भक्षणाय । आ वहेति संबन्धः ॥

सप्तमी ॥

द्यु॒मन्तस्वेधीम॒हि द्यु॒मन्तः॒ समि॑धीमहि ।

द्यु॒मान् द्यु॒मन्त॑ आ वह॒ पित॑रन् ह॒विषे॒ अ॒त्तवे ॥ ५७ ॥

द्यु॒मन्तः । त्वा । इ॒धीम॒हि । द्यु॒मन्तः । सम । इ॒धीम॒हि ।

द्यु॒मान् । द्यु॒मन्तः । आ । वह॒ । पि॒त॑रन् । ह॒विषे॒ । अ॒त्तवे ॥ ५७ ॥

हे अग्ने द्युमन्तः दीप्तिमन्तः त्वदनुग्रहाद् अतिशयिततेजसो वयं त्वा त्वां हवामहे । शिष्टं पूर्वमन्त्रवद् योज्यम् ॥

अष्टमी ॥

अ॒ङ्गिर॑सो नः पि॒त॑रो नव॒गवा॒ अथ॑र्वा॒णो भृ॑गवः सो॒म्यासः॑ ।

१ P P उशतः । २ A B C R °द्युमन्त॑. We with K K V Dc. ३ P P °मन्तः । We with Cp.

1 Sāyana's text in S', however, is इधीमहि. 2 S' ऋद्धं. 3 S' अनुदिता । स्वधां वा । तामिति &c. instead of अनिदितामिति &c. The words स्वधां वा obviously ought to be where we have inserted them. They were perhaps misplaced by the scribe of S'. 4 S' omits आ. 5 S' तदनु०.

तेषां वयं सुम॒तौ य॒ज्ञिया॒नाम॒पि भ॒द्रे सौम॒न॒से स्या॑म ॥ ५८ ॥
 अ॒ङ्गिर॑सः । नः । पि॒तरः । नव॑ङ्ग॒वाः । अथ॑र्वा॒णः । भृ॒गवः । सो॒म्यासः ।
 तेषा॑म । व॒यम् । सु॒म॒तौ । य॒ज्ञिया॒नाम् । अ॒पि । भ॒द्रे । सौम॒न॒से । स्या॑-
 म ॥ ५८ ॥

अङ्गिरसः एतन्नामानः अङ्गारात्मकाः । “येङ्गारा आसंस्तेङ्गिरसोभ-
 वन्” इति निरुक्तम् [ऐ० ब्रा० ३. ३४] । पूर्वे महर्षयः नः पितरः [अ-
 स्माकं पितरः । नवग्वाः] नूतनस्तुतिका नवभिर्मासैरुज्जता वा । तथा
 अथर्वाणश्च नः पितरः भृगवश्च नः पितरः । ॥ भृगुर्भृज्यमानो न
 देहेङ्गारेष्विति निरुक्तम् [नि० ३. १७] ॥ एते सर्वे सोम्यासः सो-
 मार्हाः सोमसंपादिनः । एषाम् अङ्गिरःप्रभृतीनाम् ऋषिगणमध्ये प्राधा-
 न्याद् इदानीन्तनानामपि प्राचुर्येण तज्ज्ञोत्रत्वात् पितृत्वम् । यज्ञियानाम्
 यज्ञार्हाणां तेषां सुमतौ शोभनायाम् अनुग्रहरूपायां बुद्धौ वयं स्याम
 भवेम । तेषां सुमतिरस्मासु भवेद् इत्यर्थः । अपि अपि च तेषां भद्रे
 कल्याणे सौमनसे सुमनसो भावः सौमनसम् । ॥ युवादिषु पाठो द्र-
 ष्टव्यः ॥ तत्र स्याम भवेम । उक्तस्यैवार्थस्य स्पष्टाभिधानम् एतत् ॥

नवमी ॥

अ॒ङ्गि॒रोभि॑र्य॒ज्ञियै॒रा ग॒ही॒ह य॑म॒ वैरू॒पैरि॒ह मा॑दयस्व ।
 वि॒वस्व॑न्तं हु॒वे यः पि॒ता ते॒स्मिन् ब॒र्हिष्या॑ नि॒षद्य॑ ॥ ५९ ॥
 अ॒ङ्गिरः॑ऽभिः । य॒ज्ञियैः॑ । आ । ग॒हि । इ॒ह । य॑म॒ । वैरू॒पैः । इ॒ह । मा॑द॒यस्व॑ ।
 वि॒वस्व॑न्तम् । हु॒वे । यः । पि॒ता । ते॒ । अ॒स्मिन् । ब॒र्हिषि॑ । आ । नि॒ऽसद्य॑ ॥ ५९ ॥
 हे यम इह अस्मिन् कर्मणि अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः सह
 आ गहि आगच्छ । कीदृशैः । यज्ञियैः यज्ञार्हैः । एवं वैरूपैः विरूपा-
 ख्यस्य महर्षेर्गोत्रजैः सह आ गहि । आगत्य च इह अस्मिन् यज्ञे माद-
 यस्व तर्पयस्व ॥ न केवलं त्वामेव ह्वयामि । किं तु ते तव यः पिता वि-
 वस्वान् आदित्यः तं विवस्वन्तं हुवे आह्वयामि । ॥ ह्वयतेर्लटि “ब-

1 So S'. 2 S' महर्षि० for महर्षेः. 3 S' तर्पय.

हुलं छन्दसि” इति संप्रसारणम् ॥ । अस्मिन् बर्हिषि आस्तीर्णे निषद्य । यथा हविः स्वीकरोति तथा आह्वयामीति शेषः । आभिमुख्येन निषद्य इति वा ॥

दशमी ॥

इमं यम प्रस्तरमा हि रोहङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।
आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्वेना राजन् हविषो मादयस्व ॥ ६० ॥
इमम् । यम् । प्रस्तरम् । आ । हि । रोह । अङ्गिरऽभिः । पितृऽभिः ।
समऽविदानः ।
आ । त्वा । मन्त्राः । कविऽशस्ताः । वहन्तु । एना । राजन् । हविषः ।
मादयस्व ॥ ६० ॥

हे यम इमम् पुरत आस्तीर्णे प्रस्तरम् बर्हिषम् । उपस्तीर्णो दर्भः प्रस्तरः । ॥ “मे स्त्रोऽयज्ञे” इति निषेधाद् घञभावः । “ऋदोरप्” ॥ तं प्रस्तरम् आ सीद । हि इति पादपूरणः । किमेक एव । नेत्याह । अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः सह संविदानः ऐकमत्यं प्राप्तः । ॥ “समोगम्यृच्छि” इति आत्मनेपदम् ॥ [हे राजन्] त्वा त्वां कविशस्ताः कविभिः क्रान्तप्रज्ञैर्महर्षिभिः स्तुता मन्त्राः आह्वानसाधना आ वहन्तु आह्वानं कुर्वन्तु आगमयन्तु । आगत्य च एना एनेन अनेन । ॥ “द्वितीयाटौःस्वेनः” इति एनादेशः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् इनादेशाभावः ॥ हविषः । ॥ तृतीयार्ये षष्ठी ॥ हविषा अस्माभिर्दत्तेन मादयस्व ॥

एकादशी ॥

इत एत उदारुहन् दिवस्पृष्टान्यारुहन् ।

प्र भूर्जयो यथा यथा द्यामङ्गिरसो ययुः ॥ ६१ ॥ (६)

१ C K हि रोहङ्गि०. R हि रोहङ्गि०. We with A B V Dc. २ B K उदारु०. R उदारु०. We with C V Dc. ३ V रुहन्. ४ B C K R V Dc भूर्जयो. We with Cp.
१ S' बर्हिष उपस्तीर्णो &c. २ S' एक०. ३ S' om. आ०.

इतः । एते । उत् । आ । अरुहन् । दिवः । पृष्ठानि । आ । अरुहन् ।
प्र । भूऽजयः । यथा । पथा । द्याम् । अङ्गिरसः । ययुः ॥ ६१ ॥ (६)

शवसंस्कर्तारः पुरुषाः एतत् मृतशरीरम् इतः अस्माद् भूप्रदेशाद् उ-
दारुहन् ऊर्ध्वं शकटादिकम् आरोहयन् । इत एतद् इति शकटे शयने
वा प्रेतं निदध्याद् इति विनियोगात् ॥ अनन्तरं दिवः द्युलोकस्य पृ-
ष्ठानि स्पष्टव्यानि उपरितनस्यलानि भोग्यस्थानानि आरुहन् आरोह-
यन् । ॥ रुहेर्लुङि “कृमृदरुहिभ्यश्छन्दसि” इति ह्येः अङ् । डि-
त्वाद् गुणाभावः ॥ द्युलोकं केन पथा आरोहयन्निति तत्राह ।
भूर्जयः भरणवन्तो भुवं जितवन्तो वा अङ्गिरसः यथा यादृशेन पथा मा-
र्गेण द्याम् द्युलोकं [प्र] ययुः प्राप्ताः । तेन मार्गेण दिवस्पृष्ठान्यारुहन्
इति संबन्धः ॥

इत्यथर्वसंहितायां प्रथमेनुवाके अष्टादशकाण्डे षष्ठं सूक्तम् ॥

प्रथमोऽनुवाकः समाप्तः ॥

द्वितीयेनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र “यमाय सोमः” इति प्रथमं सूक्तम् ।
अत्र आदितस्त्रिसृणाम ऋचां पूर्वर्चा सह प्रेतोत्थापनकर्मणि उक्तो वि-
नियोगः ॥

पितृमेधे “मैनमग्ने” [४] इत्यादिभिः “सहस्रणीथाः कवयः” [१८]
इत्यन्ताभिः “अव सृज” [१०] इत्यृग्वर्जिताभिश्चतुर्दशभिर्ऋग्भिर्दक्षमानं
प्रेतशरीरं सर्वे गोत्रिण उपतिष्ठेरन् ॥

“मैनमग्ने” इति चतसृभिः प्रेतशरीरे कनिष्ठपुत्रेण दत्तम् अग्निं गो-
त्रिण आदीपयेयुः ॥

तत्रैव कर्मणि “अजो भागः” [८] इति द्वाभ्यां चितेर्दक्षिणपार्श्वे अज-
पशुं बधीयात् । यथा दह्यते तथा बन्धनं कार्यं मोचनं न कर्तव्यम् । तथा
च माहकिराचार्यः “अजो हन्यते दह्यते एकाग्निप्रेतशरीरदहने” इति ॥

1 S' inserts प्रथमा after तत्र. 2 S' 'युक्तः for 'योगः. 3 S' इत्यृग्वर्चताभि° for इ-
त्यृग्वर्जिताभि°. 4 S' याहि° for माह°.

पितृमेध एव चतुर्थेऽहनि “अव सृज” इत्यनया एकाग्रिकस्याहिताग्नेः
शरीरम् अनुमन्त्रयेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

यमाय सोमः पवते यमाय क्रियते हविः ।

यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतः ॥ १ ॥

यमाय । सोमः । पवते । यमाय । क्रियते । हविः ।

यमम् । ह । यज्ञः । गच्छति । अग्निदूतः । अरमऽकृतः ॥ १ ॥

यमाय देवाय सोमः पवते पूयते अभिषूयते सोमयागे यजमानैः । १ क-
र्मणि कर्तृप्रत्ययः । शप् । पूधातोः १ । सोमसाधनो^१ ज्योतिष्टोमादि-
रनुष्ठितश्चेद् यमो नरके पातयिष्यतीति भिया यमप्रीतये सोमोभिषूयत
इत्यर्थः । अथ वा पितृणां सोमसंबन्धेन^२ यमस्यापि सोमोऽस्येव । किं
च यमायैव हविः आज्यादिलक्षणं क्रियते संस्क्रियते उत्पवनादिसंस्कारे-
ण । किं च यमं ह यममेव यज्ञः कृत्स्नो ज्योतिष्टोमादिः गच्छति ।
कीदृशो यज्ञः । अग्निदूतः । दूतो यथा स्वामिना दत्तं धनादिकं दा-
तव्याय प्रयच्छति एवम् अग्निरपि यजमानेन दत्तं हविस्तस्मै तस्मै देवाय
प्रयच्छतीत्यग्निदूत इत्यभिधीयते । अलंकृतः^३ स्तोत्रशस्त्रादिभिर्भूषितः । यद्वा
अलम्^४ अत्यर्थं निष्पादितः । साङ्गोपाङ्ग इत्यर्थः । यद्यपि सोमो हविश्च
उभे सर्वार्थं क्रियेते तथा यज्ञोपि सर्वदेवार्थः तथापि यमस्य सर्वग्राणि-
संहर्तृत्वेन वा सर्वेषां पितृलोकप्रापकत्वेन वा प्राधान्याद् यमायैव सो-
मादिकं क्रियत इत्युपचर्यते ॥

द्वितीया ॥

यमाय मधुमत्तमं जुहोता प्र च तिष्ठत ।

इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वैभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥ २ ॥

यमाय । मधुमतऽतमम् । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ।

१ S' एकाहि° for एकाग्रि°. We correct according to the Kes'ari. २ S' शपधात्त-
त्त्वामिसाधने for शप् । पूधातोः । सोमसाधनो. ३ S' संबन्धनो for संबन्धेन. ४ S' अल्यम्.

इदम् । नमः । ऋषिभ्यः । पूर्वजेभ्यः । पूर्वैभ्यः । पथिकृतभ्यः ॥ २ ॥

अत्रापि पूर्वमन्त्रवद् यमस्य प्राधान्याभिप्रायेण होमप्रतिष्ठे तस्यैव कर्तव्ये इत्यभिधीयते । हे यजमानाः यमायैव देवाय मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमत् सोमाज्यादिकं हविः जुहोत जुहुत । ॥ “तप्तनप्तन°” इति तस्य तवादेशे गुणः ॥ । प्र च तिष्ठत प्रतिष्ठां समाप्तिं यमायैव कुरुत । ननु यमायैव हूयते तत्सहचारिणां पितॄणां किं स्याद् इत्याशङ्क्य तेषां नमस्कारः क्रियत इत्याह इदं नम इति । ऋषिभ्यः मन्त्रादिद्रष्टृभ्यः अङ्गिरःप्रभृतिभ्यः । ॥ ऋषिर्दर्शनात् । स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यव इति निरुक्तम् । तद् यद् एनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयंभुवभ्यानर्षत त ऋषयोऽभवंस्तद् ऋषीणाम् ऋषित्वम् इति विज्ञायते । इति च निरुक्तम् [नि° २. ११.] ॥ । ऋषयो विशेष्यन्ते । पूर्वजेभ्यः पूर्वम् उत्पन्नेभ्यः इदानींतनयजमानापेक्षया तेषां पूर्वजत्वम् । अत एव पूर्वैभ्यः पथिकृतः । [पथिकृतः पितृलोकस्य पथां कर्तारः । ये प्रथमं परेताः स्वर्गमार्गाणां दर्शयितारस्ते पथिकृतः पितृगणगताः । तेषां मार्गाणाम् इदानीन्तनैरपि अनुस्त्रियमाणत्वात् । एवंमहानुभावेभ्य ऋषिभ्यः अङ्गिरःप्रभृतिभ्यः इदं नमः नमस्कारोस्तु ॥

तृतीया ॥

यमाय घृतवत् पयो राज्ञे हविर्जुहोतन ।

स नो जीवेष्वा यमेदीर्घमायुः प्र जीवसे ॥ ३ ॥

यमाय । घृतवत् । पयः । राज्ञे । हविः । जुहोतन ।

सः । नः । जीवेषु । आ । यमेत् । दीर्घम् । आयुः । प्र । जीवसे ॥ ३ ॥

हे यजमानाः यमाय राज्ञे घृतवत् घृतोपेतं पयः क्षीरं हविः हवीरूपेण

१ A B C K̄ R यमेदीर्घ°. We with V C P Dc P P̄. २ K̄ V Dc °युष्प्र. We with A B C R. ३ P आयु । ४ C P जीवसे ।

1 S' स्वयंभुवभ्यानवृषत्तवृषयोऽभवंतदृषीणा°. 2 S' has a lacuna for some eighteen or twenty letters here. The restoration is conjectural. 3 S' अनुसर्य° for अनुस्त्रिय°.

संस्कृतं जुहोत न जुहोत जुहुत । ॥ तस्य तनादेशे गुणः ॥ तेन
किं लभ्यत इत्यत आह । स प्राप्तहविः स नः अस्मान् जीवेषु जी-
वतु प्राणिषु मध्ये आ यमं नियमयेत् स्थापयेत् । यथा मृतिर्न भवेत्
तथा करोतु । किं च स यमः दीर्घम आयुः शतसंवत्सरलक्षणम् । प्र-
यच्छतु इति शेषः । किमर्थम् । जीवसे जीवनाय ॥

चतुर्थी ॥

मैनमग्ने वि दहो माभि शूशुचो मास्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरम् ।

शृतं यदा करसि जातवेदोऽथेमेनं प्र हिणुतात् पितृरूपं ॥ ४ ॥

मा । ए॒न॒म् । अ॒ग्ने॒ । वि॒ । द॒हः॒ । मा॒ । अ॒भि॒ । शू॒शु॒चः॒ । मा॒ । अ॒स्य॒ । त्व॒च॒म् ।

चि॒क्षि॒पः॒ । मा॒ । शरी॑रम् ।

शृतम् । यदा । करसि । जा॒त॒वे॒दः॒ । अ॒थ॒ । ई॒मं॒ । ए॒न॒म् । प्र॒ । हि॒णु॒ता॒त् ।

पि॒त॒र॒म् । उप॑ ॥ ४ ॥

हे अग्ने एनं प्रेतं मा वि दहः विदाहम् अतिदाहं मा कार्षीः । त-
था माभि शूशुचः । ॥ शुचेर्लुङि चङि रूपम् । “दीर्घो लघोः”
इति अभ्यासस्य दीर्घः ॥ । अभितः शोकयुक्तं मा कार्षीः । उप-
र्यधश्च उभयोः पार्श्वयोरपि दाहाद् अभितः शोको भवति तदभावोत्र
प्रार्थ्यते । किं च अस्य त्वचं मा चिक्षिपः अन्यत्र मा गमय । त्वग्ने-
दं मा कुर्वित्यर्थः । तथा शरीरमपि मा चिक्षिपः । अस्य शवशरीरस्य
आहुतिरूपत्वात् पुरोडाशादिवद् विदाहाद्यभावः प्रार्थ्यते । यदा त्वम् ए-
तच्छरीरं शृतम् हविर्योग्यं पक्वं करसि करोषि । ॥ आ पाके ।
“शृतं पाके” इति कर्मणि कर्तरि वा निपातनात् शृभावः । करसी-
ति । करोतेः औत्सर्गिकः शप् । लेटि वा अडागमः ॥ । हे जा-
तवेदः जातप्रज्ञ अग्ने अथ शृतकरणानन्तरम् ईम् एनं पितृभ्यः उप पि-
तृसमीपं प्र हिणुतात् प्रहिणु प्रेरय ॥

१ A 'मेनं' (omitting 'थे'). C 'वेदोऽथेमेनं'. R वेदोऽथेमेनं. We with B K Dc. २ P
इमम्. P too, which however seems to correct it to इम् (=ईम्?).

1 So S'. The text in S' however, reads पितृभ्यः for पितृरूप.

पञ्चमी ॥

यदा शृतं कृणवो जातवेदोथेममेनं परि दत्तात् पितृभ्यः ।

यदो गच्छात्यसुनीतिमेतामथ देवानां वशनीर्भवाति ॥ ५ ॥

यदा । शृतम् । कृणवः । जातवेदः । अथ । इमम् । एनम् । परि । दत्तात् । पितृभ्यः ।

यदो इति । गच्छाति । असुनीतिम् । एताम् । अथ । देवानाम् । वशनीः । भवाति ॥ ५ ॥

हे जातवेदः प्राप्तहविलक्षणधन अग्ने त्वम् एनं शृतम् पक्वं यदा कृणवः अकरोः अथ अनन्तरम् इदम् इदानीम् एनं दाहेन संस्कृतं पुरुषं पितृभ्यः परि दत्तात् प्रयच्छ । यद्वा परिदानं रक्षणाय दानम् इति प्रसिद्धेस्तस्य रक्षणाय प्रयच्छ । उ अपि च अयम् एतां प्रसिद्धाम असुनीतिम् असून् प्राणान् नयति लोकान्तरम् इति असुनीतिः प्राणापहर्त्री देवता तां [यदा] गच्छाति गच्छति अथ अनन्तरम् अयं देवानाम् द्योतमानानां स्वकीयानाम् इन्द्रियाणां वशनीः वशं नयतीति वशनीः । ॥ “सत्सूद्विष०” इत्यादिना क्तिप् ॥ चक्षुरादीन्द्रियाणां सूर्यादिदेवताप्रापको भवाति भवति ॥

षष्ठी ॥

त्रिकद्रुकेभिः पवते षडुर्वीरेकमिद् बृहत् ।

त्रिष्टुब् गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम् आर्पिता ॥ ६ ॥

त्रिऽकद्रुकेभिः । पवते । षट् । उर्वीः । एकम् । इत् । बृहत् ।

त्रिऽस्तुप् । गायत्री । छन्दांसि । सर्वा । ता । यमे । आर्पिता ॥ ६ ॥

त्रिकद्रुकेभिः त्रिकद्रुकैः । ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमास्त्रयः त्रिकद्रुका इत्युच्यन्ते । तैर्निमित्तभूतैस्तेषां निष्पत्तये पवते पूयते यमार्थम् अभिषूयते ।

१ A ०थेदमेनं. We with C K R B V Dc. २ Cp इदम् । इम्, for इमम् । ३ P गच्छति । Cp गच्छाति । ४ P भवति ।

सोम इति शेषः । ज्योतिष्टोमादीनाम् अननुष्ठाने यमो हनिष्यतीति भी-
त्या तेषु सोमोभिषूयत इत्यर्थः । तथा षडुर्वीः षडुर्व्यः । “षण्मोर्वीरं-
हसस्यान्तु” [आश्व० १. २. १] इत्यत्राम्नानाद् द्यौश्च पृथिवी च अहश्च
रात्रिश्च आपश्च ओषधयश्च एताः षड् उर्व्यः । ता अपि एकमित् एकमेव
बृहत् महान्तं यमम् । उद्दिश्यैव प्रवर्तन्त इति शेषः । अथ वा बृहत् इति
उत्तरत्र अन्वेति । बृहत् बृहती छन्दः तथा त्रिष्टुप् गायत्रीति च्छ-
न्दांसि । ता तानि इतराणि [सर्वा सर्वाणि] छन्दांसि यमे आर्पिता
आर्पितानि पर्यवसितानि । छन्दोभिरुपलक्षिताः सर्वे मन्त्रा यमैकविषया
इत्यर्थः । ॥ ऋ गतौ । “अर्तिह्री०” इत्यादिना पुगागमः । “जु-
ष्टार्पिते च च्छन्दसि” इति आद्युदात्तत्वम् ॥

सप्तमी ॥

सूर्यं चक्षुषां गच्छ वातमात्मना दिवं च गच्छ पृथिवीं च धर्मभिः ।
अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रति तिष्ठा शरीरैः ॥ ७ ॥
सूर्यम् । चक्षुषा । गच्छ । वातम् । आत्मना । दिवम् । च । गच्छ । पृथि-
वीम् । च । धर्मैऽभिः ।
अपः । वा । गच्छ । यदि । तत्र । ते । हितम् । ओषधीषु । प्रति । तिष्ठ ।
शरीरैः ॥ ७ ॥

हे मृत पुरुष त्वं सूर्यं देवं चक्षुषा चक्षुर्द्वारेण गच्छ । सूर्यप्राप्तौ च-
क्षुरेव द्वारम् । “आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्” इति [ऐ० आ० २.
४. २] पूर्वम् अक्षिणि आदित्यानुप्रवेशात् । तथा वातम् वायुं सूत्रात्मा-
नम् आत्मना । अत्र आत्मशब्देन मुख्यः प्राणोभिधीयते । तेन तं ग-
च्छ । अत्रापि “वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्” इति [ऐ० आ०
२. ४. २] श्रुतेः वातप्राप्तौ प्राण एव द्वारम् । एवं धर्मभिः शरीरधारकैः
इतरैरिन्द्रियैः दिवं [च] पृथिवीं च गच्छ । वा अथ वा अपो गच्छ

१ R चक्षुषा गच्छ. Dc चक्षुषा गच्छ changed to चक्षुषा गच्छ. We with A C. २ A
C K C P R च गच्छ. We with B V Dc. ३ B V Dc वा. We with A K C R.
1 S' omits न in अननुष्ठाने. 2 S' भूत्वाक्षिणीः.

उदकानि अन्तरिक्षं वा प्राप्नुहि । यदि तत्र अप्सु अब्देवतायां ते तव हितं भवेत् । अनेन तत्तत्स्थानप्राप्तेरैच्छिकत्वं सूचितं भवति । ओषधीषु ब्रीहियवादिषु शरीरैः स्वावयवैः कर्मेन्द्रियैः । यद्वा पूजार्थं बहुवचनम् । शरीरेण स्थूलेन प्रति तिष्ठ प्रतिष्ठितो भव ॥

अष्टमी ॥

अजो भागस्तपस्तं तपस्व तं ते शोचिस्तपतु तं ते अर्चिः ।

यास्ते शिवास्तन्वो जातवेदस्ताभिर्वहैनं सुकृतांस्तु लोकम् ॥ ८ ॥

अजः । भागः । तपसः । तम् । तपस्व । तम् । ते । शोचिः । तपतु । तम् । ते । अर्चिः ।

याः । ते । शिवाः । तन्वः । जातवेदः । ताभिः । वह । एनम् । सुकृताम् । जुं इति । लोकम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने अयम् अजस्तव भागः । अनुस्तरणीत्वेन अजंस्य हन्यमानत्वाद् एवम् उच्यते । तं तपसा तापकेन तव तेजसा तपस्व संतापय । तम् एव अजं भागं ते तव शोचिः दीप्तिः तपतु संतापयतु । तम् एव अजं ते अर्चिः ज्वालालक्षणं तेजः तपतु ॥ एवम् अजस्य तापादिविषयताम् अभिधाय अथ प्रेतस्य अभिमतलोकप्राप्तिम् आशास्ते । उ अपि च हे जातवेदः प्राप्तपशुलक्षणधनं त्वं ते याः शिवाः सुखकरास्तन्वः सन्ति । “ये ते अग्ने शिवे तनुवौ” [तै० ब्रा० १. १. ७. २] इत्यध्वर्युमन्त्रोक्ता विराट्स्वराडाद्याः शिवास्तन्वः सन्ति ताभिस्तनूभिः शरीरसुखकरीभिः एनं प्रेतं सुकृताम् पुण्यकृतां लोकम् स्थानं वह प्रापय ॥

नवमी ॥

यास्ते शोचयो रंहयो जातवेदो याभिरापृणासि दिवमन्तरिक्षम् ।

अजं यन्तमनु ताः समृण्वतामथेतराभिः शिवतमाभिः शृतं कृधि ॥ ९ ॥

१ B यन्त०. We with A C K R V Dc. २ C शिवं. R शृतं changed to शिवं. We with A B K V Dc.

1 S' स्वदवयवै for स्वावयवैः. 2 S' अजाय for अजस्य. 3 S' ज्वालालक्षणतमेव for ज्वालालक्षणं तेजः. 4 S' तनुवः.

याः । ते । शोचयः । रंहयः । जातवेदः । याभिः । आऽपृणासि । दिवम् ।
अन्तरिक्षम् ।

अजम् । यन्तम् । अनु । ताः । सम । ऋण्वताम् । अथ । इतराभिः । शि-
वऽतमाभिः । शृतम् । कृधि ॥ ९ ॥

हे जातवेदः ते याः शोचयः । शोचयन्तीति शोचयः । तादृशा याः
सन्ति । तथा या रंहयः वेगवत्यः । ॥ रहि गतौ । औणादिक इ-
प्रत्ययः ॥ तन्वः सन्ति । किं च याभिस्तनूभिर्ज्वालारूपाभिः दि-
वम् अन्तरिक्षं च [आ] प्रीणासि पूरयसि तर्पयसि वा तास्तव त-
न्वो यन्तं गच्छन्तम् अजम् अनुस्तरणीलक्षणं समृण्वताम् संगच्छन्तम् ।
अथ । अथेत्ययं प्रकारान्तरद्योतनार्थः । इतराभिस्तनूभिः शिवतराभिः
अत्यन्तसुखकराभिः अमुं प्रेतं शृतम् पक्वं हविर्योग्यं कृधि कुरु ॥

दशमी ॥

अव सृज पुनरग्ने पितृभ्यो यस्त आहुतश्चरति स्वधावान् ।

आयुर्वसान् उप यातु शेषः सं गच्छतां तन्वा सुवर्चाः ॥ १० ॥ (७)

अव । सृज । पुनः । अग्ने । पितृभ्यः । यः । ते । आहुतः । चरति ।

स्वधाऽवान् ।

आयुः । वसानः । उप । यातु । शेषः । सम । गच्छताम् । तन्वा । सु-
वर्चाः ॥ १० ॥ (७)

हे अग्ने त्वम् एनं प्रेतं तव हविष्येन कल्पितं पितृभ्यः पुनरव सृज
अत्यन्तं त्यज प्रयच्छ । पितृलोकस्थानायेत्यर्थः । यः प्रेतपुरुषः ते त्वयि
आहुतः आहुतित्वेन दत्तः स्वधावान् अस्माभिर्दत्ताभिः स्वधाभिस्तद्वान्
सन् चरति गच्छति ॥ किं च शेषः । अपत्यनामैतत् । ॥ शेष इ-
त्यपत्यनाम शिष्यत इति [निरुक्तम् । ३. २. ॥ आयुर्वसानः] आ-

१ P P शिवम् । We with Cp. २ Cp चरति ।

1 Sāyana's text too in S' has प्रीणासि. 2 S' has सत for आयुर्वसानः and then a
space for about fifteen letters followed by यन्.

युष्मान् सन् उप यातु स्वगृहं प्रति गच्छतु । स च प्रेतः सुवर्चाः शो-
भनेन वर्चसा युक्तः सन् तन्वा पितृलोकावस्थानोचितेन शरीरेण सं
गच्छताम् युक्तो भवतु ॥ यद्वा चतुर्थपादोपि अपत्यविषयतया योजनी-
यः । तत्पक्षेपि स च शेषः सुवर्चाः सन् तन्वा स्त्रीयेन शरीरेण सं ग-
च्छताम् । अनेन पितृमृतिदुःखात् पुत्रस्य शरीरत्यागाभावो वर्चस्वित्वं च
प्रार्थितं भवति ॥

इत्यष्टादशकाण्डे द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

पितृमेधे “अति द्रव” इति अष्टानाम् ऋचां दह्यमानप्रेतशरीरोप-
स्थाने विनियोग उक्तः ॥

तथा एताभिरष्टभिर्दहनदेशं नीयमानं प्रेतशरीरम् अनुमन्त्रयेत् ॥

संचयनकर्मणि एताभिरष्टभिः हरिणीसंज्ञिकाभिर्ऋग्भिः अस्थिपूर्णं कलशं
निखननप्रदेशं प्रति हरेयुः ॥

तत्र “अति द्रव” इति तिसृभिः प्रेतहस्तयोर्दीयमानं गोपशुवृक्द्वयम्
अनुमन्त्रयेत् ॥

“स्योनास्मै भव” इति तिसृभिर्मुमूर्षु यजमानम् अग्निहोत्रशालायाम्
आंस्तीर्णेषु दर्भेषु स्थापयेत् ॥

तथा एताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः अग्नेरुत्तरपार्श्वे प्रेतस्य शरीरं शकटाद्
अवतारयेत् । इदं कर्म दहनस्थाने कर्तव्यम् ॥

तथा अस्थिपूर्णकलशस्य भूमौ निखननपक्षे “स्योनास्मै भव” [१९]
इत्यृचा कलशम् अभिमन्त्र्य निखनेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अति द्रव श्वानौ सारमेयौ चतुरक्षौ शबलौ साधुना पथा ।

अधा पितृन्सुविदत्राँ अपीहि यमेन ये संधमादं मदन्ति ॥ ११ ॥

अति । द्रव । श्वानौ । सारमेयौ । चतुः५अक्षौ । शबलौ । साधुना । पथा ।

१ Cp चतुः५अक्षौ ।

1 S' दहनशेषं. 2 S' अग्निरुत्तरं.

अध । पितृन् । सुविदत्रान् । अपि । इहि । यमेन । ये । सधमादम् ।
मदन्ति ॥ ११ ॥

प्रेतः संबोध्यते । हे पितृलोकं गच्छन् प्रेत सारमेयौ सरमा नाम दे-
वशुनी तस्याः पुत्रौ । ॥ “स्त्रीभ्यो ढक्” ॥ चतुरक्षौ चत्वा-
रि अक्षीणि ययोः । एकैकस्य चतुरक्षत्वम् । ॥ “बहुव्रीहौ सकथ्य-
क्ष्णोः” इति षच् समासान्तः ॥ शबलौ शबलवर्णौ । यद्वा ना-
मधेयम् एतत् । श्यामशबलसंज्ञकौ । शबलाविति द्विवचनेन श्यामोपि
विवक्ष्यते । स्मर्यते हि ।

श्वानौ द्वौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ।

ताभ्यां बलिं प्रदास्यामि स्यातां मे तावहिंसकौ ।

इति । तौ श्वानौ साधुना समीचीनेन ऋजुना पथा मार्गेण अति द्रव
अतीत्य गच्छ । अध अथ अनन्तरं सुविदत्रान् । विदत्रशब्दो धनवाची ।
सुधनान् शोभनहवीरूपान्नान् । यद्वा । ॥ वेत्तेः कर्त्रन् प्रत्ययः ॥ ज्ञा-
नवाची विदत्रशब्दः । संज्ञानान् पितृन् अपेहि । अपशब्दः उपोपसर्ग-
सार्थः । उपेहि । उपगच्छेत्यर्थः । यद्वा अपशब्दो वर्जनार्थः । अप-
वृज्य मार्गासीनौ श्वानौ वर्जयित्वा पितृन् इहि गच्छ । ॥ एतेलोटि
रूपम् ॥ ये पूर्वजाः पितरो यमेन पितृराजेन सधमादम् सह मा-
दनं तृप्तिर्यस्मिन् कर्मणि तत् सधमादं सह तृप्तिर्हर्षो वा यथा भवति
तथा मदन्ति माद्यन्ति तान् इहीति संबन्धः । ॥ “सध मादस्य-
योश्छन्दसि” इति सहस्य सधादेशः । मादयतेरेरजन्तो माद इति मा-
द्यतेर्वा व्यत्ययेन घञ् ॥

द्वितीया ॥

यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिषदी नृचक्षसा ।

ताभ्यां राजन् परि धेह्येनं स्वस्त्यस्मा अनमीवं च धेहि ॥ १२ ॥

यौ । ते । श्वानौ । यम । रक्षितारौ । चतुः५अक्षौ । पथिषदी इति पथि५स-
दी । नृ५चक्षसा ।

१ Cp यम५रक्षितारौ । We separate the words with P P. २ Cp चतुः५अक्षौ ।

१ S' शबलशबलवर्णौ. २ S' षक्° for कर्त्रन्. ३ S' मार्गासीनौ.

ताभ्याम् । राजन् । परि । धेहि । एनम् । स्वस्ति । अस्मै । अनमीवम् ।
च । धेहि ॥ १२ ॥

यमरक्षितारौ यमो रक्षिता गोपायिता ययोः । ॥ “ऋतश्छन्दसि”
इति कवभावः । अन्तोदात्तप्रकरणे “त्रिचक्रादीनाम् उपसंख्यानम्”
इति अन्तोदात्तत्वम् ॥ । यद्वा यमशब्देन तत्स्वामिकं पुरम् उच्य-
ते । यमपुरस्य पालयितारौ । ॥ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन अन्तोदा-
त्तत्वम् ॥ । चतुरक्षौ व्याख्यातम् । पथिसदी पितृभिर्गन्तव्ये मार्गे सी-
दन्तौ । ॥ “छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्” इति विहित इन् प्रत्ययः
सदेरपि व्यत्ययेन भवति ॥ । नृचक्षसा नृचक्षसौ नृणां गन्तृणां द्र-
ष्टारौ हे राजन् पितृणां स्वामिन् ते त्वदीयौ यौ श्वानौ वर्तेते ताभ्या
श्वभ्याम् एनम् अन्वादिष्टं प्रेतं परि धेहि । परिदेहीत्यर्थः । रक्षणार्थं
दानं परिदानम् इत्युच्यते । किं च अस्मै त्वदीयं लोकं गच्छते [स्व-
स्ति] । स्वस्तीत्यविनाशिनाम् । अविनाशम् अनमीवम् अमीवो रोगः
बाधा तद्रहितं स्थानं च धेहि विधेहि ॥

तृतीया ॥ :

उरुणसावसुतृपावुदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु ।

तावस्मभ्यं हृशये सूर्याय पुनर्दातामसुमद्येह भद्रम् ॥ १३ ॥

उरुऽनसौ । असुऽतृपौ । उदुम्बलौ । यमस्य । दूतौ । चरतः । जनान् । अनु ।
तौ । अस्मभ्यम् । हृशये । सूर्याय । पुनः । दाताम् । असुम् । अद्य । इह ।

भद्रम् ॥ १३ ॥

उरुणसौ विस्तीर्णनासिकौ । ॥ नासिकाशब्दस्य नस्भावः । सुप
आकारः ॥ । असुतृपौ प्राणिनाम् असुभिः प्राणैस्तृप्यन्तौ प्राणाप-
हारकौ उदुम्बलौ । विस्तीर्णबलावित्यर्थः । ॥ पूर्वपदे वर्णोपजनश्छा-
न्दसः ॥ । यमस्य दूतौ प्रेष्यौ जनान् जननवतः उत्पत्तिमतः प्राणि-
नः [अनु] अनुलक्ष्य चरतः तेषां प्राणान् अपहर्तुं सर्वत्र संचरतः ।

1 S' नृचक्षौ. 2 Sâyana's text in S' does not read उरुणसा असु°. 3 S' च for चरतः.

तौ दूतौ सूर्याय ।
दानवाच्चतुर्थी ॥

॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्र-
दृश्ये दर्शनाय । ॥ इगुपधात् कित् [उ० ४.

११९] इति औणादिक इप्रत्ययः । कित्वात् लघूपधगुणाभावः ॥ सू-
र्वं द्रष्टुम् अद्य इदानीम् इह अस्मच्छरीरे भद्रम् भन्दनीयम् असुम् प-
ञ्चवृत्तिकं प्राणम् अस्मभ्यं पुनर्दाताम् पुनः प्रयच्छताम् । ॥ ददा-
तेश्चान्दसे लुङि “गातिस्था०” इति सिचो लुक् । बाहुलकाद् अमा-
ज्योगेपि अडभावः ॥

चतुर्थी ॥

सोम एकेभ्यः पवते घृतमेक उपासते ।

येभ्यो मधु प्रधावति तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १४ ॥

सोमः । एकेभ्यः । पवते । घृतम् । एकै । उप । आसते ।

येभ्यः । मधु । प्रधावति* । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ १४ ॥

इदमादिभिः पञ्चभिर्ऋग्भिः म्रियमाणानां यजमानानां वर्तनम् अत्र
प्रतिपाद्यते । एकेभ्यः केभ्यश्चित् पितृभ्यः सोमः पवते उपभोगाय कु-
त्यारूपेण प्रवहति येषां गोत्रजाः सामानि ब्रह्मयज्ञसमयेऽधीयन्ते । श्रूय-
ते हि । “यत् सामानि सोम एभ्यः पवते” इति [तै० आ० २. १०.
१] ॥ एके अन्ये पितरः घृतम् आज्यम् उपासते उपगच्छन्ति । उप-
भुञ्जत इत्यर्थः । येषां पुत्रादयो यजूंषि ब्रह्मयज्ञकालेऽधीयन्ते । श्रुतिश्च
भवति । “यद् यजूंषि घृतस्य कूल्या” इति [तै० आ० २. १०. १] ॥
येभ्यः पितृभ्यः । ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ उपभोगाय मधु क्षौद्रं

प्रधावति प्रवाहरूपेण शीघ्रं गच्छति । ये आथर्वणान् मन्त्रान् ब्रह्मयज्ञा-
र्यम् अधीयन्ते तेषां पितॄन् प्रति [मधु] मधुकुल्या प्रवहति । तथा चा-

* A B C R V Dc प्रधावधि. K प्रधावधि. Cp प्रऽधौ । अधि१. P P प्रऽधौ । अधि१. We
with Sāyana. प्रधौ can make no sense here. Halāyudha gives ‘a well’ as one of the
senses of प्रधि, but I know of no Vedic passage in which the word means a well.
Besides, अधि does not mean in, but upon, which will not do in the present passage.
I prefer to follow Sāyana.

स्नायते । “यद् अथर्वाङ्गिरसो मधोः कूल्याः” इति [तै० आ० २. १०. १] ।
तांश्चिदेव पूर्वोक्तान् सर्वान् एव हे म्रियमाणे मेत वा अपि गच्छतात्
अपिगच्छ प्रामुहि । ॥ “तुह्योः” इति हेस्तातङ् आदेशः ॥

पञ्चमी ॥

ये चित् पूर्वं ऋतसाता ऋतजाता ऋतावृधः ।

ऋषीन् तपस्वतो यम तपोजाँ अपि गच्छतात् ॥ १५ ॥

ये । चित् । पूर्वे । ऋतऽसाताः । ऋतऽजाताः । ऋतऽवृधः ।

ऋषीन् । तपस्वतः । यम । तपऽजान् । अपि । गच्छतात् ॥ १५ ॥

ये चित् ये च पूर्वे पूर्वपुरुषा ऋतसाताः ऋतम् सत्यं यज्ञो वा तेन
दत्ताः संभक्ता वा । ॥ सनतेर्निष्ठायां “जनसनखनां सन्धलोः” इति
आत्वम् ॥ अत एव ऋतजाताः ऋतेन सत्येन जाता उत्पन्नाः
ऋतावृधः ऋतस्य वर्धकाश्च भवन्ति । तपस्वतः तपसा युक्तान् तपोजान्
तपसः सकाशादेव उत्पन्नान् ऋषीन् अतीन्द्रियार्थदर्शिनस्तान् हे यम य-
मवत् नियत यद्वा यमेन पितृराजेन नीयमान हे मेत त्वम् अपि ग-
च्छतात् [अपिगच्छ प्रामुहि^१] ॥

षष्ठी ॥

तपसा ये अनाधृष्यास्तपसा ये स्वर्ययुः ।

तपो ये चक्रिरे महस्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १६ ॥

तपसा । ये । अनाधृष्याः । तपसा । ये । स्वर्यः । ययुः ।

तपः । ये । चक्रिरे । महः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ १६ ॥

ये जनाः तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना युक्ताः सन्तः अनाधृष्याः पापै-
रप्रधृष्या भवन्ति । ये च तपसा यागादिरूपेण साधनेन स्वः स्वर्गं य-
युः यान्ति प्रामुवन्ति । ये च महः महत् तपः अन्यैर्दुष्करं राजसूयाश्च-

१ CP चक्रिरे ।

१ S' 'थर्वाङ्गिरसो for 'थर्वाङ्गिरसो. २ S' ऋतस्य वर्धकाश्च for ऋतस्य वर्धकाश्च. ३ S'
has here a lacuna for about nine letters.

मेधादिकं हिरण्यगर्भाद्युपासनं वा चक्रिरे कुर्वन्ति । एते येषु लोकेषु वर्तन्ते तेषु लोकेषु तांश्चिदेव तानेव तपस्विनः हे प्रेत अपि गच्छतात् अपिगच्छ ॥

सप्तमी ॥

ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनूत्यजः ।

ये वा सहस्रदक्षिणास्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १७ ॥

ये । युध्यन्ते । प्रधनेषु । शूरासः । ये । तनूत्यजः ।

ये । वा । सहस्रदक्षिणाः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ १७ ॥

प्रधनेषु । प्रकीर्णानि अस्मिन् धनानि भवन्तीति प्रधनाः संग्रामाः । तेषु शूरासः शौर्यवन्तो ये युध्यन्ते शत्रून् संप्रहरन्ति । ये च तनूत्यजः शरीराणि तत्र ये त्यक्तारो भवन्ति । ये वा ये च सहस्रदक्षिणाः सहस्रदक्षिणान् क्रतून् अनुष्ठितवन्तः तान् सर्वानेव हे प्रेत त्वम् इतो गच्छ । ते येषु उत्तमेषु लोकेषु निवसन्ति तं लोकं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

सहस्रणीथाः कवयो ये गोपायन्ति सूर्यम् ।

ऋषीन् तपस्वतो यम तपोजाँ अपि गच्छतात् ॥ १८ ॥

सहस्रदक्षिणाः । कवयः । ये । गोपायन्ति । सूर्यम् ।

ऋषीन् । तपस्वतः । यम् । तपः । जान । अपि । गच्छतात् ॥ १८ ॥

सहस्रणीथाः सहस्रनयनाः कवयः क्रान्तदर्शिनो ये सूर्यम् आदित्यं गोपायन्ति रक्षन्ति तपस्वतः तपसा युक्तान् तपोजान् तपसः सकाशादेव उत्पन्नान् तान् ऋषीन् हे यम नियत शकटे बद्ध वा यमेन नीयमान वा हे प्रेत त्वम् अपि गच्छतात् अपि गच्छ ॥

नवमी ॥

स्योनासै भव पृथिव्यनृक्षुरा निवेशनी ।

1 S' यत्रय for तत्र ये. 2 S' नयवाः.

यच्छास्मै शर्म सप्रथाः ॥ १९ ॥

स्योना । अस्मै । भव । पृथिवि । अनृक्षरा । निऽवेशनी ।

यच्छ । अस्मै । शर्म । सऽप्रथाः ॥ १९ ॥

हे पृथिवि प्रथिते भूमे वेदिरूपे त्वम अनृक्षरा अनाधिका निवेशनी निविशन्ति अत्रेति निवेशनी शयनार्हा सती अस्मै मुमूर्षवे जनाय अस्थिरूपप्रेताय वा स्योना सुखकरी भव । किं च अस्मै पूर्वोक्ताय सप्रथाः [प्रथः] प्रख्यानं विस्तीर्णता तत्सहिता त्वं शर्म सुखं यच्छ देहि । ॥ दान् दाने । “पात्रा०” इत्यादिना यच्छादेशः ॥

दशमी ॥

असंबाधे पृथिव्या उरौ लोके नि धीयस्व ।

स्वधा याश्चकृषे जीवन् तास्ते सन्तु मधुश्च्युतः ॥ २० ॥ (८)

असमऽबाधे । पृथिव्याः । उरौ । लोके । नि । धीयस्व ।

स्वधाः । याः । चकृषे । जीवन् । ताः । ते । सन्तु । मधुश्च्युतः ॥ २० ॥

हे मुमूर्षो प्रेत वा असंबाधे । संबाधः संमर्दः । तद्रहिते उरौ विस्तीर्णे पृथिव्याः अग्निहोत्रवेदिलक्षणाया लोके लोक्यमाने स्थाने नि धीयस्व धापितो भव । ॥ दधातेः कर्मणि यक् ॥ पूर्व त्वं जीवनवान् याः स्वधाः स्वम आत्मानं दधाति पुष्पाति धिनोतीति स्वधा अन्नम दैवानि हवींषि स्वधाकारेण दत्तानि पित्र्याणि हवींषि [च] चकृषे कृतवान् असि । ॥ करोतेर्लिटि ऋादिनियमाद् इडभावः ॥ ताः स्वधाः ते तव मधुश्च्युतः मधुप्रवाहक्षारयित्र्यः सन्तु भवन्तु । उपलक्षणम् एतत् । मधुरसघृतसोमादिप्रवाहरूपा भवन्तु ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

१ R जीवान्ता०. A B C V जीवन्ता०. Dc जीवान्ता० corrected to जीवन्ता०. K ०कृषे जीवन्ता०. The emendation is mine. २ C Dc मधुश्च्युतः changed to मधुश्च्युतः. R मधुश्च्युतः. ३ P P स्वधा । We with Cp. ४ Cp जीवन् । P P जीवन् । ५ Cp ०च्युतः ।

1 S' जीवनवन्. 2 S' ०प्रवाहहार० for ०प्रवाहक्षार०.

“ह्वयामि” [२१] इति आद्यायाः “स्योनास्मै भव” [१९] इत्यनया सह उक्तो विनियोगः ॥

“उत् त्वा वहन्तु” [२२] इत्यनया चित्तेर्दक्षिणपार्श्वे अंजं पशुं [बभ्रा-
ति । यथा दद्यते] तथा बभ्रीयात् ॥

आहिताग्नेः संस्कारार्थं विहितेषु त्रिष्वग्निषु “अपेमम्” [२७] इत्यृचा आज्यं जुहुयात् ॥

पिण्डपितृयज्ञे बर्हिषि उदपात्रनिनयनानन्तरं “ये दस्यवः” [२८] इत्यृ-
चा उभयत आदीप्तम् उल्मुकं निरस्येत् । सूत्रितं हि । “यज्ञोपवीती
ये दस्यव इत्युभयत आदीप्तम् उल्मुकं त्रिः प्रसव्यं परिहृत्य निरस्यति”
इति [कौ० ११. ८] ॥

पिण्डपितृयज्ञ एव “सं विशन्तु” [२९] इत्यनया आस्तीर्णे बर्हिषि
तिलान् प्रकिरेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

ह्वयामि ते मनसा मन इहेमान् गृह्णोऽप जुजुषाण एहि ।

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेन स्योनास्त्वा वाता उप वान्तु शग्माः ॥ २१ ॥

ह्वयामि । ते । मनसा । मनः । इह । इमान् । गृह्णान् । उप । जुजुषाणः ।

आ । इहि ।

सम् । गच्छस्व । पितृभिः । सम् । यमेन । स्योनाः । त्वा । वाताः । उप ।

वान्तु । शग्माः ॥ २१ ॥

हे प्रेत पुरुष ते तव संबन्धि मनः अन्तःकरणम् अस्मदीयेन मनसा
इह अस्मिन् लोके ह्वयामि आह्वयामि । इमान् अस्मदीयान् गृह्णान्
येषु त्वाम उद्दिश्य और्ध्वदेहिकं कर्म क्रियते तान् जुजुषाणः सेवमानः
प्रीयमाणो वा । ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः । व्यत्ययेन शुः ॥ उ-
पैहि उपागच्छ । उपेत्य च संस्कारोत्तरकालं पितृभिः पितृपितामहप्रपि-

१ P इमाम् । गृहात् । P इमाम् । गृहान् । Cp इमान् । गृह्णां ।

1 S' अजपशुं. 2 S' has a lacuna for some nine letters here. The restoration is based upon the Kes'ari. 3 So S'.

तामहैः सं गच्छस्व सापिण्ड्यकरणेन संगतो भव । ॥ “समो ग-
म्यृच्छि०” इति आत्मनेप्रदम् ॥ । यमेन तद्राजेन च संगतो भ-
व । स्योनाः । ॥ षिवुं तन्तुसंताने । अस्माद् औणादिको नम्रत्ययः ।
“च्छोः शूडनुनासिके च” इति वकारस्य ऊडादेशः ॥ । पितृलोक-
गमनसमये तव अध्वजन्यश्रमम् अपनेतुं संतताः नैरन्तर्येण वर्तमानाः
शग्माः सुखकराः शैत्यमान्द्यसौरभ्ययुक्ता वाताः वायवस्त्वा त्वाम् उप-
वान्तु उपगच्छन्तु । ॥ वा गतिगन्धनयोः । अदादित्वात् शपो लुक् ॥

द्वितीया ॥

उत् त्वां वहन्तु मरुतं उदवाहा उदमुतः ।

अजेन कृण्वन्तः शीतं वर्षेणोक्षन्तु बालिति ॥ २२ ॥

उत् । त्वा । वहन्तु । मरुतः । उदवाहाः । उदमुतः ।

अजेन । कृण्वन्तः । शीतम् । वर्षेण । उक्षन्तु । बाल् । इति ॥ २२ ॥

हे प्रेत मरुतः मरुत्संज्ञका देवास्त्वा त्वाम् उद्वहन्तु ऊर्ध्वम् आकाशे
वहन्तु धारयन्तु । यद्वा उदवाहसमभिव्याहारात् मरुच्छब्देन वायव उ-
च्यन्ते । वायवस्त्वाम् उपरिलोकं प्रापयन्तु इत्यर्थः । अपि च उदवाहाः
उदकं वहन्ति धारयन्तीति उदवाहा मेघाः । ॥ “पेषंवासवाह०” इति
उदकशब्दस्य उदभावः ॥ । अत एव उदमुतः उदकैर्भूमिं स्नावयन्तः
आर्द्रीकुर्वन्तः । शीतम् शैत्यगुणं कृण्वन्तः कुर्वन्तः एवंगुणविशिष्टा मे-
घाः समीपबद्धेन अजेन सहितं त्वां वर्षेण वर्षजलेन उक्षन्तु सिञ्चन्तु ।
इतिशब्दः बाल् इत्यस्य अनुकरणशब्दतां द्योतयति । उक्षणसमये बाल्
इत्येवमात्मकः शब्दो यथा जायेत तथा उक्षन्तु इत्यर्थः । ॥ उक्ष से-
चने ॥

तृतीया ॥

उदह्वमायुरायुषे ऋत्वे दक्षाय जीवसे ।

१ B K उदमुतः. V उदल्पुतः (sic). Dc उदमुतः changed to उदमुतः. We with AC
CP PR. २ P P वहतु ।

1 S' तद्राज्ञा for तद्राजेन. 2 S' पिवि for षिवु.

स्वानं गच्छतु ते मनो अधा पितृरुपं द्रव ॥ २३ ॥

उत् । अहम । आयुः । आयुषे । क्रवे । दक्षाय । जीवसे ।

स्वानं । गच्छतु । ते । मनः । अध । पितृन् । उप । द्रव ॥ २३ ॥

हे प्रेत ते त्वदीयम् आयुः उदह्वम् उच्चैः स्वरेण आह्वयामि । ॥ “छ-
न्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति लुङ् । “लिपिसिचिह्नश्च” इति छेः अङ्
आदेशः ॥ । किमर्थम् । आयुषे जीवनाय क्रवे क्रतवे यज्ञादिकर्म-
णे दक्षाय बलाय । यद्वा “प्राणो वै दक्षः । अपानः क्रतुः” इति
[तै० सं० २. ५. २. ४] श्रुतेर्दक्षक्रतुशब्दाभ्यां प्राणापानावभिधीयेते । क्र-
ते अपाननव्यापाराय दक्षाय प्राणनव्यापाराय । प्राणवायोर्नासारन्धाद्
बहिर्निःसरणं प्राणनम् । अन्तराकर्षणम् अपाननम् । जीवसे जीव-
नाय प्राणधारणाय । ॥ सर्वत्र तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ । एतत् स-
र्वम् आयुषि सत्येव भवतीति तदाह्वानं क्रियत इत्यर्थः । ते त्वदीयं मनः
स्वामं स्वकीयां तनुं संस्कारजन्यम् अभिनवशरीरं गच्छतु । अध अथ
शरीरप्राप्त्यनन्तरं पितृन् वस्वादिरूपान् उप द्रव उपलक्ष्य गच्छ । ॥ दु-
गतौ ॥

चतुर्थी ॥

मा ते मनो मासोर्माङ्गानां मा रसस्य ते ।

मा ते हास्त तन्वः १: किं चनेह ॥ २४ ॥

मा । ते । मनः । मा । असोः । मा । अङ्गानाम् । मा । रसस्य । ते ।

मा । ते । हास्त । तन्वः । किम् । चन । इह ॥ २४ ॥

हे प्रेत पुरुष ते तव मनः मानसम् इन्द्रियं मा हास्त त्वं मा प-
रित्याक्षीत । ॥ ओहाक् त्यागे । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥ । य-

१ So ABC K̄ R V Dc and not स्वां. २ BR गच्छतु. We with AC K̄ V Dc. ३ So
we with ABC K̄ R V Dc. See R.w. ४ P P̄ स्वाम् । We with Cp which, however,
actually reads स्नात् । ५ K̄ चनेह.

१ S' °पानावित्यभिधीयेते. २ S' अनन्तराकर्षणम्.

द्वा । ॥ ओहाङ् गतावित्यस्य रूपम् ॥ । मा गच्छतु त्वां विहाय इह मा तिष्ठतु । तथा असोस्त्वदीयस्य प्राणस्य किं चन किमपि रूपं मा हास्त । अङ्गानाम् अवयवानां हस्तपादादीनां किमपि मा हास्त । तथा ते तव देहसंबन्धिनो रसस्य रुधिरादेः किमपि मा हास्त । इह अस्मिन् लोके ते तव तन्वः शरीरस्य किं चन किमप्यङ्गं मा हास्त । लोकान्तरे मनःप्राणादिसर्वाङ्गसहितशरीरयुक्तो भवेत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

मा त्वां वृक्षः सं बाधिष्ट मा देवी पृथिवी मही ।

लोकं पितृषु विचैधस्व यमराजसु ॥ २५ ॥

मा । त्वा । वृक्षः । सम् । बाधिष्ट । मा । देवी । पृथिवी । मही ।

लोकम् । पितृषु । विच्चा । एधस्व । यमराजसु ॥ २५ ॥

हे प्रेत त्वा त्वां वृक्षः त्वदांश्रयभूतो मा सं बाधिष्ट संबाधं हिंसनं मा कार्षीत् । ॥ बाधुं विलोडने । “माङि लुङ्” ॥ । तथा देवी द्योतमाना दानादिगुणयुक्ता वा मही महती पृथिवी त्वदांश्रयभूता भूमिस्त्वां मा सं बाधिष्ट । त्वं च यमराजसु यमो राजा ईश्वरो येषां ते यमराजानः तथाविधेषु पितृषु पितृदेवतासु लोकम् स्थानं विच्चा लब्ध्वा एधस्व वर्धस्व । ॥ विट् लाभे । “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” इति क्ताप्रत्ययः । “एकाच उपदेशे” इति इट्प्रतिषेधः ॥

षष्ठी ॥

यत् ते अङ्गमतिहितं पराचैरपानः प्राणो य उ वा ते परेतः ।

तत् ते संगत्य पितरः सनीडा घासाद् घासं पुनरा वैशयन्तु ॥ २६ ॥

१ R B Dc बाधिष्ट. K बाधिष्टे. We with A C V. २ P P यम । राजसु । ३ A B C उवातेपरैतः. K R उवातेपरैताः. Dc उवातेपरैताः changed to उवातेपरैतः. We with the corrected version of Dc. ४ A B K V Dc सनीडाद्घासाद्घासं. We with C R.

1 S' om. °वित्यस्य रूपम् । मा गच्छतु त्वां विहाय इह मा तिष्ठतु, and has instead a lacuna for about fifteen letters. 2 S' त्वयाश्रय°. 3 S' बाध.

यत् । ते । अङ्गम् । अतिऽहितम् । पराचैः । अपानः । प्राणः । यः । ऊं
 इति । वा । ते । पराऽइतः ।
 तत् । ते । समऽगत्य । पितरः । सऽनीडाः । घासात् । घासम् । पुनः ।
 आ । वेशयन्तु ॥ २६ ॥

हे प्रेत ते तव यद् अङ्गम् शरीरं पराचैः पराङ्मुखम् अतिहितम्
 अतीत्य स्थितम् । अतिक्रम्य गतम् इत्यर्थः । तस्मिन् शरीरे वर्तमानः
 अपानः अपानवायुः प्राणः प्राणवायुः । उशब्दः अप्यर्थे । अपि वा
 ये च अन्ये चक्षुःश्रोत्रादिरूपाः सप्तशीर्षण्याः प्राणास्ते त्वदीयाः परेताः
 परागताः । अपुनरावृत्तये शरीरान्निर्गता इत्यर्थः । ते त्वदीयं तत् सर्वं
 सनीलाः समाननिलयाः पितरः पितृदेवताः संगत्य संघीभूत्वा । ॥ सं-
 पूर्वाद् गमेः क्लो ल्यप् । “अनुदात्तोपदेशः” इत्यादिना अनुनासिकलोपे
 “ह्रस्वस्य पिति०” इति तुक् ॥ घासात् । अद्यते भुज्यते अस्मि-
 न्निति घासः भोगायतनं शरीरम् । ॥ अद भक्षणे । अधिकरणे
 घञ् । “घञपोश्च” इति घस्लादेशः ॥ घासात् भोजनाधिकर-
 णाच्छरीराद् घासम् भोजनाधिकरणम् अन्यच्छरीरं पुनरा वेशयन्तु अ-
 भिप्रापयन्तु ॥

सप्तमी ॥

अपेसं जीवा अरुधन् गृहेभ्यस्तं निर्वहत् परि ग्रामादितः ।
 मृत्युर्यमस्यासीद् दूतः प्रचेता असून् पितृभ्यो गम्यां चकार ॥ २७ ॥
 अप । इमम् । जीवाः । अरुधन् । गृहेभ्यः । तम् । निः । वहत् । परि ।
 ग्रामात् । इतः ।
 मृत्युः । यमस्य । आसीत् । दूतः । प्रचेताः । असून् । पितृभ्यः । गम-
 याम् । चकार ॥ २७ ॥

जीवाः जीवन्तः प्राणधारिणो बान्धवा इमं प्रेतं गृहेभ्यः सकाशाद्

१ P P वा । ते । Cp वा (sic) । ते । pointing to वा ते as the correct reading in the
 Sāṃhitā. २ None of our pada authorities have °इताः. ३ Cp क्रामत् ।
 १४

अपारुधन् । प्रेतशरीरम् अपागमयन्तु इत्यर्थः । ॥ रुधिर आवरणे ।
 “इरितो वा” इति ह्येः अङ् आदेशः ॥ तं प्रेतदेहम् इतः अ-
 स्माद् ग्रामात् । परिः पञ्चम्यर्थानुवादी । यद्वा परिहरणार्थः । हे वा-
 न्धवाः तं मृतदेहं परिहृत्य निर्वहेत ग्रामाद् निर्गमयत । कुत इत्यत
 आह । मृत्युः मारकः पुरुषो यमस्य राज्ञो दूतः कर्मकर आसीत् अ-
 भवत् । प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः सः म्रियमाणस्य पुरुषस्य असून् प्राणान्
 पितृभ्यः पितॄन् अनुप्रवेशयितुम् । ॥ “क्रियार्थोपपदस्य [च] कर्मणि
 स्थानिनः” इति चतुर्थी ॥ गमयां चकार प्रापयामास । ॥ ग-
 मेर्ण्यन्तात् “कास्प्रत्ययाद्” इति आम् प्रत्ययः । कृजोऽनुप्रयोगश्च ॥
 अष्टमी ॥

ये दस्यवः पितृषु प्रविष्टा ज्ञातिमुखा अहुतादश्चरन्ति ।
 परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्ठानस्मात् प्र धमाति यज्ञात् ॥ २८ ॥
 ये । दस्यवः । पितृषु । प्रविष्टाः । ज्ञातिऽमुखाः । अहुतऽअदः । चरन्ति ।
 पराऽपुरः । निऽपुरः । ये । भरन्ति । अग्निः । तान् । अस्मात् । प्र । धमाति ।
 यज्ञात् ॥ २८ ॥

ये दस्यवः उपक्षयकारिणो राक्षसा ज्ञातिमुखाः ज्ञातीनां मुखमिव मुखं
 येषां ते तथोक्ताः । ज्ञातिप्रतिरूपा इत्यर्थः । अत एव पितृषु पितृपि-
 तामहप्रपितामहेषु मध्ये प्रविष्टाः अहुतादः अहुतं लौकिकम् अन्नम् अ-
 दन्ति भक्षयन्तीति अहुतादः । यद्वा अहुतावस्थमेव हविर्मायया अदन्तीति
 अहुतादः । चरन्ति पितृषु मध्ये वर्तन्ते । परापुरः परापृणन्ति पिण्डान्
 ददतीति परापुरः पिण्डदातारः पुत्राः । [निपुरः] निपृणन्ति नियमेन पि-
 ण्डदानादिकं कुर्वन्तीति निपुरः पौत्राः । ॥ पृ पालनपूरणयोः । इ-
 त्यस्माद् उभयत्र कर्तरि क्तिप् । “उदोष्ठ्यपूर्वस्य” इति उत्त्वम् ॥ ये
 [च] राक्षसाः पिण्डोदकदानादिना पालयितृन् पुत्रपौत्रादीन् भरन्ति ह-

१ CR दस्यवः. We with A B K V Dc. २ CR ज्ञातिमुखा अहुता° (without any
 accent on ज्ञातिमुखां). We with B K V Dc Cp.

1 S' निर्वहेत. 2 S' om. °प्र°.

रन्ति । नाशयन्तीत्यर्थः । तान् मायाविनो राक्षसान् अग्निः अस्माद्
यज्ञात् पितॄन् उद्दिश्य क्रियमाणात् प्र धमाति प्रधमतु प्रकर्षेण निर्गम-
यतु । ॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । अस्मात् लेटि आडागमः । “पा-
प्रा” इत्यादिना धमादेशः ॥

नवमी ॥

सं विशन्तिह पितरः स्वा नः स्योनं कृण्वन्तः प्रतिरन्त आयुः ।
तेभ्यः शकेम हविषा नक्षमाणा ज्योग् जीवन्तः शरदः पुरुचीः ॥२९॥
सम् । विशन्तु । इह । पितरः । स्वाः* । नः* । स्योनम् । कृण्वन्तः । प्रऽति-
रन्तः । आयुः ।
तेभ्यः । शकेम् । हविषा । नक्षमाणाः । ज्योक् । जीवन्तः । शरदः । पु-
रुचीः ॥ २९ ॥

इह अस्मिन् यज्ञे नः अस्माकं स्वाः ज्ञातयो गोत्रजाः पितरः पि-
तृपितामहप्रपितामहाः सं विशन्तु सम्यग् उपविशन्तु । उपविष्टास्ते स्यो-
नम् सुखम् अस्माकं कृण्वन्तः कुर्वन्तः आयुः जीवनं प्रतिरन्ते । ॥ प्र-
पूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ । प्रवर्धयन्तु । चिरकालम् अस्मान् जीवयन्तु
इत्यर्थः । दक्षमाणाः वर्धमाना वयं तेभ्यः पितृभ्यो हविषा चरुपुरोडा-
शादिलक्षणेन शकेम परिचरितुं शक्ता भूयास्म । ॥ शक् शक्तौ इ-
त्यस्माद् आशिषि लिङि “लिङ्याशिष्यङ्” इति अङ् प्रत्ययः ॥ । पु-
रुचीः पुरु बहुलम् अञ्चन्ति गच्छन्तीति पुरुच्यः । ॥ अञ्चते: “ञ-
त्विग्” इत्यादिना क्तिन् । “अनिदिताम्” इति नलोपः । “अचः”
इति अकारलोपे “चौ” इति दीर्घः । अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्” इति
ङीप् ॥ । पुरुचीः बह्वीः शरदः संवत्सरान् । ॥ अत्यन्तसंयोगे

१ So we with A B C K R V Dc. Cp has प्रऽतिरन्ते । P P प्रऽतिरन्ते । Sāyana प्रतिरन्ते.
But the accent in the Saṁhitā as well as the context doubtless suggest प्रऽतिरन्तः
in the pada-pāṭha, which we accordingly adopt in spite of the pada-MSS. Prof.
Whitney has rightly adopted the correction in his *Index Verborum* to his edition.
२ P P स्वानः ।, and Cp स्वानः । for स्वाः । नः । ।
१ S' कृण्वन्तः.

द्वितीया ॥ ज्योक् चिरकालं जीवन्तः पितृप्रसादाज्जीवितारो भवेम ॥
दशमी ॥

यां ते धेनुं निपृणामि यमुं ते क्षीर ओदुनम् ।

तेना जनस्यासो भर्ता योत्रांसदजीवनः ॥ ३० ॥ (९)

याम् । ते । धेनुम् । निपृणामि । यम् । ऊं इति । ते । क्षीरे । ओदुनम् ।

तेन । जनस्य । असः । भर्ता । यः । अत्र । असत् । अजीवनः ॥ ३० ॥

हे प्रेत ते तुभ्यं यां धेनुम् दोग्ध्रीं गां निपृणामि प्रयच्छामि । ॥ नि-
पूर्वः पृणातिः पित्र्ये दाने वर्तते ॥ । त्वाम् उद्दिश्य गां दत्तवान्
अस्मीत्यर्थः । तथा क्षीरे पयसि पक्वं यम् उ यं च ओदनं ते तुभ्यं नि-
पृणामि तेन धेनुसहितेन ओदनेन जनस्य जनिमतो लोकस्य भर्ता धा-
रयिता पोषयिता वा असः भवेः । ॥ दुभृज् धारणपोषणयोः ॥ । यो
जनः अत्र अस्मिन् लोके अजीवनः जीवनरहितः असत् भवेत् । तस्य
जनस्येति संबन्धः । यद्वा अस्मिन् लोके जीवनरहितः असत् । पुरुषव्य-
त्ययः । स त्वम् इति संबन्धः । ॥ अस इति । अस्तेल्लेष्टि अडा-
गमः । “इतश्च लोपः परस्मैपदेषु” इति इकारलोपः ॥

इति द्वितीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

पितृमेधे “अश्वावतीम्” [३१] इत्यृचा शवदाहानन्तरं स्नानं कृत्वा
नदीं तरतोऽनुमन्त्रयेत् । पिण्डपितृयज्ञे “ये निखाताः” [३४] इति द्वाभ्यां
द्वे समिधावादध्यात् । “शं तप” [३६] इत्यृचा प्रेतशरीरे पुत्रेण दत्तम्
अग्निं पुत्रो गोत्रिणो वा दीपयेयुः । “ददामि” [३७] इत्यनया का-
म्पीलशाखया दहनस्थानं संप्रोक्षेत् । “इमां मात्रां मिमीमहे” [३९]
इत्यादिभिः सप्तभिः श्मशानदेशं प्रतिदिशं मिमीते^१ । दिष्टिवितस्यादिभिः

१ K C °त्रासृद°. We with A B R V Dc. २ Cp ओदुने ।

1 S' आडागमः. 2 S' नदीतरोनु° for नदीं तरतोनु° which is conjectural. Kaus'ika
has: अश्वावतीमिति नदीं तारयते । Kes'ava: अश्वावतीत्यृचा नदीतरन्तामनुमन्त्रयते । 3 S'
मिमीत.

प्रमाणैः सप्त दक्षिणतो मिसीते । सप्त उत्तरतः । पञ्च पुरस्तात् । पञ्च
पश्चात् इत्यादिक्रमेणेत्यर्थः ॥

तत्र प्रथमा ॥

अश्वावतीं प्र तर या सुशेवाक्षार्कं वा प्रतरं नवीयः ।

यस्त्वा जघान वध्यः सो अस्तु मा सो अन्यद् विदत भागधेयम् ॥३१॥

अश्वावतीम् । प्र । तर । या । सुशेवा । ऋक्षार्कम् । वा । प्रतरम् । नवीयः ।

यः । त्वा । जघान । वध्यः । सः । अस्तु । मा । सः । अन्यत् । विदत् ।

भागधेयम् ॥ ३१ ॥

हे प्रेत अश्वावतीम् अश्वा अस्यां सन्तीति अश्वावती अश्वानाम् आ-
करभूता नदी । ॥ “[मन्त्रे] सोमाश्चेन्द्रियं” इति मतौ दीर्घः ॥ सं-
ज्ञाशब्दोपम । एतत्संज्ञां नदीं प्र तरयं प्रकर्षेण तारय उत्तारय । सा
च नदी सुशेवा अस्मभ्यं सुसुखा भवतु । तथा ऋक्षार्कं वा । वाश-
ब्दश्चार्थे । ऋक्षार्कम् ऋक्षैः भल्लूकैरुपेतं दुष्टमृगनिषेवितं नवीयः नवत-
रम् अदृष्टपूर्वम् अरण्यमपि प्रतरम् प्रकर्षेण तरामि । हे प्रेत त्वा त्वां
यः पुरुषः जघान स वध्यः वधार्हः अस्तु भवतु । स घातकः पुरुषः
अन्यद् भागधेयम् पूर्वम् उपभुक्ताद् अन्यद् उपभोग्यं वस्तु मा विदत मा
लभताम् । निर्धनो भवत्वित्यर्थः । ॥ विदू लाभे । अस्मात् माडि
लुडि आत्मनेपदैकवचने लट्दिवात् ह्येः अङ् आदेशः ॥

द्वितीया ॥

यमः परोवरो विवस्वान् ततः परं नाति पश्यामि किं चन ।

यमे अध्वरो अधि मे निविष्टो भुवो विवस्वान्वाततान ॥ ३२ ॥

१ Cp ऋक्षार्कम् । २ P Cp वध्यः । ३ A K C R परोवरो विव° । Dc यमः परोवरो
विवस्वान् changed to यमः परोवरो विवस्वान् । Cp यमः । परः । अध्वरः । विवस्वान् । B V
यमः परोवरो विवस्वान् । We with B V Dc. ४ C भुवो विवस्वान्° । We with A B K
R V.

१ S' अकार° for आकार° । २ S' अदृष्टपूर्वरण्युमपि ।

यमः । परः । अवरः । विवस्वान् । ततः । परम् । न । अति । पश्यामि ।
किम् । चन ।

यमे । अध्वरः । अधि । मे । निऽविष्टः । भुवः । विवस्वान् । अनुऽआत-
तान ॥ ३२ ॥

यमः विवस्वतः पुत्रः परः तेजसा अधिकोभवत् । विवस्वान् यमस्य
पिता आदित्यः अवरः तेजसा निकृष्टोभवत् । यमस्तेजसा पितुरपि अ-
धिकोभवद् इत्यर्थः । ततः तस्माद् यमात् परम् उत्कृष्टं किं चन कि-
मपि प्राणिजातं नाति पश्यामि अतिक्रान्तं न जानामि । तस्मिन् सर्वो-
त्कृष्टे यमे मे मदीयः अध्वरो यज्ञः अधि निविष्टः अधिकम् अवस्थितः ।
तत्प्रीतिकरो वर्तत इत्यर्थः । यज्ञस्य सिद्धये विवस्वान् तत्पिता सूर्यः भुवः
भूप्रदेशान् अन्वाततान स्वकिरणैर्विस्तारितवान् । ॥ तनु विस्तारे ॥

तृतीया ॥

अपांगूहन्मृतां मर्त्येभ्यः कृत्वा सर्वर्णामदधुर्विवस्वते ।

उताश्विनावभरद् यत् तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः ॥ ३३ ॥

अप । अगूहन् । अमृताम् । मर्त्येभ्यः । कृत्वा । सऽवर्णाम् । अदधुः ।
विवस्वते ।

उत । अश्विनौ । अभरत् । यत् । तत् । आसीत् । अजहात् । जुं इति । द्वा ।
मिथुना । सरण्यूः ॥ ३३ ॥

“त्वष्टा दुहित्रे” [१. ५३] इत्यत्र इतिहासोभिहितः । सोत्र ऋगर्थ-
प्रतिपत्तये पुनः स्मार्यते । त्वष्टृदुहिता सरण्युर्नाम विवस्वत आदित्याद्
यमौ मिथुनौ जनयांचकार । तौ च यमलौ यमश्च यमी चेत्यादुरैति-
हासिकाः । माध्यमिकोन्निर्माध्यमिका वाक् चेति नैरुक्ताः । ततः सर-

१ R °मृतान् for °मृतां. Dc °मृतान् changed to °मृतां. P P अमृताम् । Cp अमृतां ।
We with A B C K. २ P अगूहम् । Cp गूहन् (sic) । ३ Cp सरण्यूः ।

1 S' अधिकोभवत्. 2 S' निकृष्टोभवत्. 3 S' अतः. 4 S' has यज्ञस्य repeated.
5 S' has त for ततः.

पुस्तत्तेजः असहमाना स्वसमानरूपाम् अन्यां प्रतिनिधाय आश्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव । सोऽपि विवस्वान् तज्जानन् आश्वमेव रूपं कृत्वा तां समभवत् । ततः अश्विनौ जज्ञाते । प्रतिनिहितायां सवर्णायां विवस्वत आदित्याद् मनुर्जज्ञ इत्ययम् अर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते ॥ मरुतेभ्यः मरणधर्मभ्यो मनुष्येभ्यः अमृतानैः मरणधर्मरहितान् आत्मनः देवा अपागूहन् तिरोहितान् अकुर्वन् । अमृतत्वप्रापकं स्वकीयं रूपं देवा मनुष्येभ्यः प्राच्छादयन् । ॥ गुह्यं संवरणे ॥ । तथा सवर्णाम् समानरूपाम् अन्यां स्त्रियं कृत्वा विवस्वते आदित्याय अदधुः आधारयन् । प्रायच्छन्नित्यर्थः । उत अपि च सरण्यवा यद् आश्वं रूपं तदानीं स्वीकृतम् आसीत् तत् अश्विनौ अभरत् समभरत् । उदपादयद् इत्यर्थः । यद्वा अश्वभूतयोः सरण्यविवस्वतोऽर्थेद् रेत आसीत् तद् अश्विनावजनयद् इत्यर्थः । सा च सरण्यस्त्वष्ट्रदुहिता निर्गमनसमये द्वा द्वौ मिथुना मिथुनौ स्त्रीपुंसात्मकौ अजहात् पर्यत्यजत् । ॥ ओहाक् त्यागे ॥ । उशब्दः अवधारणे । ॥ द्वा मिथुनेत्यत्र “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

चतुर्थी ॥

ये निखाता ये परोम्ना ये दुग्धा ये उद्धिताः ।

सर्वास्तान् आ वह पितृन् हविषे अक्षवे ॥ ३४ ॥

ये । निखाताः । ये । परोम्नाः । ये । दुग्धाः । ये । च । उद्धिताः ।

सर्वान् । तान् । अग्ने । आ । वह । पितृन् । हविषे । अक्षवे ॥ ३४ ॥

ये पितरः भूमौ निखाताः निखननसंस्कारेण संस्कृताः । ॥ ख-
नु अवदारणे । कर्मणि निष्ठा । “जनसनखनां सन्मूलोः” इति आ-
त्मम् ॥ । ये च पितरः परोम्नाः परावपनं दूरदेशे काष्ठवत्परित्या-
गः । तेन संस्कृताः । ये च दुग्धाः अग्निना संस्कृताः । ये च उद्धि-
ताः संस्कारोत्तरकालम् ऊर्ध्वदेशे पितृलोके स्थिताः । एवं बहुविधाव-

१ P P उद्धिताः । We with Cp.

१ S' प्रच्छादयन् for प्राच्छादयन्.
cuna for ten letters instead.

2 S' om. 'नेत्यत्र वा छन्दसि इति पू° and has a la-

स्थितान् तान् सर्वान् पितॄन् हविषे अत्तवे अस्माभिर्दत्तं हविर्भक्षयितुम् हे
अग्ने आ वह आनय । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः
संप्रदानत्वात् हविःशब्दाच्चतुर्थी । अद भक्षणे इत्यस्मात् “तुमर्थे सेसेन्”
इति तवेन् प्रत्ययः ॥

पञ्चमी ॥

ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते ।

त्वं तान् वेत्थ यदि ते जातवेदः स्वधया यज्ञं स्वधितिं जुषन्ताम् ॥३५॥

ये । अग्निदग्धाः । ये । अनग्निदग्धाः । मध्ये । दिवः । स्वधया । मादयन्ते ।

त्वम् । तान् । वेत्थ । यदि । ते । जातवेदः । स्वधया । यज्ञम् । स्वधि-

तिम् । जुषन्ताम् ॥ ३५ ॥

ये पितरः अग्निदग्धाः अग्निना संस्कृताः । ये च अनग्निदग्धाः अ-
ग्निदाहरहितेन खननादिसंस्कारेण संस्कृता दिवः द्युलोकस्य मध्ये स्वध-
या । अन्ननामैतत् । पुत्रादिभिर्दत्तेन पिण्डरूपेण हविषा । यद्वा स्वधा-
कारोपलक्षितेन पिण्डपितृयज्ञादिकर्मणा मादयन्ते दृष्टास्तृप्ता वर्तन्ते हे
जातवेदः जातानां वेदितरग्ने त्वं तान् सर्वान् पितॄन् यदि वेत्थ जा-
नासि । “यदि वेदाः प्रमाणं स्युः” इतिवद् निश्चये यदिशब्दः । तमेव
तान् निश्चयेन जानासीत्यर्थः । ते सर्वे स्वधायाः संबन्धिनम् अस्मदीयं
यज्ञं स्वधितम् । स्वधा संजाता यस्य स तथोक्तः । ॥ तारकादिवाद्
इतच् प्रत्ययः ॥ यद्वा स्वैर्ज्ञातिभिः पुत्रपौत्रादिभिः हितं विहितं
कृतम् ईदृशं यज्ञं जुषन्ताम् सेवन्ताम् ॥

षष्ठी ॥

शं तप मातिं तपो अग्ने मा तन्वं १ तपः ।

वनेषु शुष्मो अस्तु ते पृथिव्यामस्तु यद्धरः ॥ ३६ ॥

१ CB यदि ते जातवेदः. Cp ते । Dc यदि ते जातवेदः changed to यदि ते जातवेदः. We with A K R. २ Cp अग्निदग्धाः. We with the Samhitā. ३ A B C K R Dc तन्वं १ तपः. Cp तपः. Only V recites: तन्वं तपः. The latter is the correct accent, but requires further confirmation.

शम । तप । मा । अति । तपः । अग्ने । मा । तन्वम । तपः ।

वनेषु । शुष्मः । अस्तु । ते । पृथिव्याम् । अस्तु । यत् । हरः ॥ ३६ ॥

हे अग्ने शम सुखं यथा भवति तथा प्रेतशरीरं तप दह । मा अति तपः अतितापं मा कार्षीः । अतिदहने हि अस्थीन्यपि भस्मीभवति । तेषां संचयनादिसंस्कारेण प्रतिविधानाद् अतिदाहो निषिध्यते । तथा तन्वः शरीराणि अस्मत्संबन्धीनि मा तपः मा धाक्षीः । तथा ते त्वदीयः शुष्मः शोषको ज्वालासमूहो वनेषु अरण्येषु अस्तु भवतु । हरः रसहरणशीलं यत् त्वदीयं तेजस्तत् पृथिव्याम् भूम्याम् अस्तु भवतु ॥

सप्तमी ॥

ददाम्यस्मा अवसानमेतद् य एष आगन् मम चेदभूदिह ।

यमश्चिकित्वान् प्रत्येतदाह ममैष राय उप तिष्ठतामिह ॥ ३७ ॥

ददामि । अस्मै । अवऽसानम् । एतत् । यः । एषः । आऽअगन् । मम ।

च । इत् । अभूत् । इह ।

यमः । चिकित्वान् । प्रति । एतत् । आह । मम । एषः । राये । उप । ति-

ष्ठताम् । इह ॥ ३७ ॥

यमो ब्रूते । अस्मै मृताय पुरुषाय अवसानम् । अवस्यन्ति निवसन्ति अस्मिन्निति अवसानम् आवासस्थानम् । एतत् स्थानं ददामि [यत्] यस्मात् कारणात् एष पुरुषः आगन् मत्समीपम् अगमत् । १ ग-मेर्लुङि “मन्त्रे घस०” इति ह्येर्लुक् । “मो नो धातोः” इति न-त्वम् २ । स च आगतः पुरुषः इह अस्मिन् लोके मम संबन्धी अभूचेत् । यदि मत्संबन्धी मत्परिचरणशीलो भवेद् इत्यर्थः । तदा अस्मै आगतायेति पूर्वेण संबन्धः । एवं चिकित्वान् जानन् यमो मृतं पुरुषं प्रति एतद् वाक्यम् आह ब्रवीति । एषः मत्समीपम् आगतः पुरुषः

१ See foot-note ३ on the previous page. २ Cp शुष्मः । ३ Cp अस्तु । ४ Cp अति ।

1 'S' has ददाम् for ददामि and then a lacuna for about ten letters. 2 This यत् is supplied from Sāyana's text which reads यदेष instead of य एष.

रायः । ॥ रै शब्दे ॥ । रायति स्तौतीति रायः मम स्तोता भू-
त्वा इह अस्मिन् मदीये लोके उप तिष्ठताम् सेवताम् ॥

अष्टमी ॥

इ॒मां मा॒त्रां मिमी॒महे॒ यथाप॑रं॒ न मा॒सा॒तै ।

श॒ते श॒रत्सु॒ नो पु॒रा ॥ ३८ ॥

इ॒माम् । मा॒त्राम् । मि॒मी॒महे॒ । यथा॑ । अप॑रम् । न । मा॒सा॒तै ।

श॒ते । श॒रत्सु॑ । नो इति॑ । पु॒रा ॥ ३८ ॥

इमाम् इति इदंशब्देन सूत्रोक्ता मात्रा अभिनयेन प्रदर्श्यते । इमाम् एतावतीं श्मशानदेशस्य मात्राम् परिमाणं मिमीमहे अरत्तिप्रादेशादिमि-
तेन दण्डेन परिच्छेदयामः । ॥ माङ् माने ॥ । यथा येन प्र-
कारेण अपरम् अन्यत् श्मशानकर्म माँ मां न आँसातै नासीत् न प्रा-
प्नुयात् । ॥ आस उपवेशने । अस्मात् लेटि आडागमः । “वैतोन्-
त्र” इति ऐकारः ॥ । तथा मिमीमहे इति संबन्धः । श्मशानक-
र्माप्राप्तेरवधिम आह शते शरत्स्विति । शतसंख्याकेषु संवत्सरेषु अस्माकं
जीवनं ब्रह्मणा परिकल्पितम् ततः पुरा शतसंवत्सरमध्ये नो नैव अस्मान्
श्मशानकर्म प्राप्नोतु । अकालमृतिरस्माकं मा भूद् इत्यर्थः ॥ एवम् उ-
त्तरे षण्मन्ता व्याख्येयाः ॥

नवमी ॥

प्रे॒मां मा॒त्रां मिमी॒महे॒ यथाप॑रं॒ न मा॒सा॒तै ।

श॒ते श॒रत्सु॒ नो पु॒रा ॥ ३९ ॥

प्र । इ॒माम् । मा॒त्राम् । मि॒मी॒महे॒ । यथा॑ । अप॑रम् । न । मा॒सा॒तै ।

श॒ते । श॒रत्सु॑ । नो इति॑ । पु॒रा ॥ ३९ ॥

प्रेत्येतावान् अत्र विशेषः । प्रकर्षेण मिमीमहे इति श्मशानदेशमान-
स्य प्रकर्षगुणः प्रतिपाद्यते । अन्यत् पूर्ववत् ॥

१ CP मासतै.

1 S' स्मशानः. 2 S' एतावान् for प्रेत्येतावान्.

दशमी ॥

अपेमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासतै ।

शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४० ॥ (१०)

अप । इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासतै ।

शते । शरत्सु । नो इति । पुरा ॥ ४० ॥ (१०)

अत्र अप इत्युपसर्गेण अपगतदोषता मानस्य प्रतिपाद्यते । तद्दोषाश्च श्मशानलक्षणे निषिध्यन्ते । यथाह भारद्वाजः । “दहनदेशं जोषयते दक्षिणाप्रत्यक्प्रवणम् अनिरिणम् असुषिरम् अनूषरम् अभङ्गुरम्” इत्यादिना । अन्यत् पूर्ववत् ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“वीमां मात्रां मिमीमहे” इति आदितश्चतसृणाम् ऋचां श्मशानप्रमाणकरणे विनियोग उक्तः ॥

“अमासि मात्राम्” [४५] इति तिसृभिः पूर्वोक्तप्रकारेण मितं श्मशानप्रदेशम् अनुमन्त्रयेत् ॥

“उदन्वती” [४६] इति द्वाभ्यां प्रेतम् उत्थाप्य शकटे शयने वा निदध्यात् ॥

“ये नः पितुः पितरः” [४९] इति द्वाभ्यां प्रेतशरीरे संदीपितेऽग्नौ याम्यहोमं कुर्यात् ॥

“इदमिद् वा” [५०] इति तिसृभिः श्मशानदेशं विषमसंख्याकाभिः शलाकाभिः इष्टकाभिर्वा प्रसव्यं चिनुयात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

वी३मां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासतै ।

शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४१ ॥

वि । इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासतै ।

शते । शरत्सु । नो इति । पुरा ॥ ४१ ॥

१ S' तत्र. २ S' स्मशान°. ३ S' यस्य°.

अत्र वीत्युपसर्गेण श्मशानदेशमानस्य विशिष्टगुणयोगः प्रदर्शितः ।
अन्यत् पूर्ववत् ॥

द्वितीया ॥

निरिमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासातै ।

शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४२ ॥

निः । इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासातै ।

शते । शरत्सु । नो इति । पुरा ॥ ४२ ॥

अत्र निरित्युपसर्गेण निर्गतदोषता मानस्य प्रतिपाद्यते । अन्यत् समा-
नं पूर्वेण ॥

तृतीया ॥

उदिमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासातै ।

शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४३ ॥

उत् । इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासातै ।

शते । शरत्सु । नो इति । पुरा ॥ ४३ ॥

उद् इत्युपसर्गेणात्र मानस्य उत्कर्षगुणोभिधीयते । गतम् अन्यत् ॥

चतुर्थी ॥

समिमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासातै ।

शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४४ ॥

सम् । इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासातै ।

शते । शरत्सु । नो इति । पुरा ॥ ४४ ॥

इमां श्मशानदेशस्य मात्रां सं मिमीमहे । उदीरितगुणयोगेन सम्यग्
मिमीमहे । अत्र प्रत्युचं यथापरं न मासातै इत्यादिरावर्त्यते । तस्या-
यम् अभिप्रायः । पुनःपुनःप्रार्थनया आदरातिशयद्योतिन्या प्रार्थ्यमानोऽर्थः
सर्वथा सिध्यतीति । गतम् अन्यत् ॥

१ Cp मासतै ।

1 S' स्मशान°. 2 S' तत्र. 3 S' om. °महे । अत्र प्रत्युचं यथा° and has instead a lacuna
for about twelve letters.

पञ्चमी ॥

अमासि मात्रां स्वरिगामायुष्मान् भूयासम् ।

यथापरं न मासातै शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४५ ॥

अमासि । मात्राम् । स्वरिः । अगाम् । आयुष्मान् । भूयासम् ।

यथा । अपरम् । न । मासातै । शते । शरत्सु । नो इति । पुरा ॥ ४५ ॥

मात्राम् श्मशानदेशस्य परिमाणम् अमासि परिच्छेदितवान् असि ।
 उदीरितरीत्या समीचीनं मानम् अकृषीत्यर्थः । ॥ माङ् माने इत्य-
 स्मात् लुङि उत्तमैकवचने रूपम् ॥ । तेन मानेन स्वः अगाम स्व-
 र्गं लोकं गतोस्मि । भाविस्वर्गलोकप्राप्तिस्तस्य मानस्य फलम् इत्यर्थः ।
 यद्वा । ॥ अन्तर्भावितण्यर्थे एतिर्वर्तते ॥ । अगाम् अगमयम्
 इत्यर्थः । ॥ “इणो गा लुङि” इति गादेशः ॥ । तेन च मा-
 नकर्मणा अहम् आयुष्मान् शतसंवत्सरपरिमितेन आयुषा युक्तो भूया-
 सम् । यथापरं न मासातै इत्यादि प्रागुक्तार्थम् ॥

षष्ठी ॥

प्राणो अपानो व्यान आयुश्चक्षुर्दृश्ये सूर्याय ।

अपरिपरेण पथा यमराज्ञः पितृन् गच्छ ॥ ४६ ॥

प्राणः । अपानः । विऽआनः । आयुः । चक्षुः । दृश्ये । सूर्याय ।

अपरिऽपरेण । पथा । यमऽराज्ञः । पितृन् । गच्छ ॥ ४६ ॥

मुख्यप्राणस्य तिस्रो वृत्तयः प्राणाद्याः । मुखनासिकाभ्यां बहिर्निःस-
 रन् वायुः प्राणः । अन्तर्गच्छन् अपानः । मध्यस्थः सन् अशितपीता-
 दिकं विविधम् आनिति कृत्स्नदेहं व्यापयतीति व्यानः । आयुः जीवनं
 शतसंवत्सरपरिमितम् । चक्षुः नीलपीतादिदर्शनसाधनम् इन्द्रियम् । ए-
 तच्च उपलक्षणम् अन्येषाम् इन्द्रियाणाम् । सर्वम् एतद् अनुक्रान्तं सू-

१ CP मासातै. २ P P यथा । CP यथा. The Saṁhitā MSS. all give पथा and not यथा.

1 S' मुख्य°.

र्याय । ऋषयर्थे चतुर्थी ॥ सूर्यस्य दृश्ये दर्शनाय भवतु ।
प्राणादिभिः सहिताः सूर्यं पश्यन्तश्चिरकालम् अवतिष्ठेमहीत्यर्थः ॥ हे मृ-
तपुरुष त्वं यमराज्ञः यमश्चासौ राजा यमराजा तस्य स्वभूतेन अप-
रिपरेण । परिपरिणः पर्यवस्थातारश्चोराः । तद्रहितेन पथा मार्गेण पि-
तृन् गच्छ प्रामुहि ॥

सप्तमी ॥

ये अग्रवः शशमानाः परेयुर्हित्वा द्वेषांस्यनपत्यवन्तः ।

ते द्यामुदित्याविदन्त लोकं नाकस्य पृष्ठे अधि दीध्यानाः ॥ ४७ ॥

ये । अग्रवः । शशमानाः । पराऽईयुः । हित्वा । द्वेषांसि । अनपत्यऽवन्तः ।
ते । द्याम् । उतऽइत्य । अविदन्त । लोकम् । नाकस्य । पृष्ठे । अधि । दी-
ध्यानाः ॥ ४७ ॥

शशमानाः । शशमानः शंसमान इति यास्कः [नि० ६. ८] । य-
द्वा ऋषयः पुतगतौ । ताच्छीलिकश्चानश् ॥ पुतगमनशीला
अग्रवः अग्रगामिनो ये पितरः अनपत्यवन्तः अपत्यरहिता द्वेषांसि द्वे-
षणीयानि पापानि हित्वा त्यक्त्वा परेयुः पराजग्मुः । अमृषतेत्यर्थः । ते
पितरो द्याम् अन्तरिक्षम् उदित्य उद्गत्य ऊर्ध्वं गत्वा नाकस्य दुःखसंस्पर्श-
रहितस्य स्थानस्य पृष्ठे उपरिभागे । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । अधिकं वा
दीध्यानाः दीप्यमाना लोकम् सुकृतफलोपभोगस्थानम् अविदन्त अल-
भन्त । विदू लाभे । लृदित्वाद् आत्मनेपदेपि व्यत्ययेन ह्येः अङ्
आदेशः । यद्वा लङि “अनित्यम् आंगमशासनम्” इति नुमभावः ॥

अष्टमी ॥

उदुन्वती द्यौरवमा पीलुमतीति मध्यमा ।

तृतीया ह प्रद्यौरिति यस्यां पितर आसते ॥ ४८ ॥

१ CR अग्रवः. Dc अग्रवः corrected to अग्रवः. We with B K V Cp. २ Cp अविद-
न्त । ३ A CR उदुन्वती. Dc उदुन्वती corrected to उदुन्वती. Cp उदुन्वती । We
with B K V Dc.

1 S' अवतिष्ठतही° for अवतिष्ठेमही°.

उदन्वती । द्यौः । अवमा । पीलुमती । इति । मध्यमा ।

तृतीया । ह । प्रद्यौः । इति । यस्याम् । पितरः । आसते ॥ ४८ ॥

पितृलोकस्य सर्वोत्कृष्टतां वक्तुं दिवस्त्रैविध्यं प्रतिपाद्यते । अवमा अधःकक्षां गता द्यौः उदन्वती उदकवती यस्याम् अवस्थिता मेघाः प्रवर्षन्ति । तस्या उदन्वतीति संज्ञेत्यर्थः ॥ मध्यमा मध्यकक्षां गता द्यौः पीलुमती इत्युच्यते । पालयन्तीति पीलवः ग्रहनक्षत्रादयः । ते यस्यां सन्तीति पीलुमती । तृतीया ह । हंशब्दः प्रसिद्धौ । प्रद्यौरिति प्रसिद्धा । प्रकृष्टफलोपेता द्यौः प्रद्यौः । यस्यां तृतीयस्यां दिवि नाकपृष्ठाख्ये स्थाने पितरः पितृदेवता आसते निवसन्ति ॥

नवमी ॥

ये नः पितुः पितरो ये पितामहा य आविविशुरुर्वान्तरिक्षम् ।

य आक्षियन्ति पृथिवीमुत द्यां तेभ्यः पितृभ्यो नमसा विधेम ॥ ४९ ॥

ये । नः । पितुः । पितरः । ये । पितामहाः । ये । आऽविविशुः । उरु ।

अन्तरिक्षम् ।

ये । आऽक्षियन्ति । पृथिवीम् । उत । द्याम् । तेभ्यः । पितृभ्यः । नमसा ।

विधेम ॥ ४९ ॥

नः अस्माकं पितुस्तातस्य ये पितरः जनकाः । ये च पितामहास्त-जनकाः । पूजार्थं बहुवचनम् । ये च अन्ये उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् आविविशुः आविष्टवन्तः । ये च पृथिवीम् आक्षियन्ति अभिनिवसन्ति । पृथिव्यां वर्तन्त इत्यर्थः । उतशब्दः अप्यर्थे । ये च द्याम् स्वर्गलोकम् आक्षियन्ति आश्रित्य निवसन्ति । इत्थं लोकत्रयं व्याप्य वर्तन्त इत्यर्थः । तेभ्यः सर्वेभ्यः पितृभ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । नमसा । नम इति अन्ननाम । हविर्लक्षणेन अन्नेन नमस्कारेण वा विधेम परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा ॥

१ See foot-note ३ on the previous page.

1 S' मध्यकक्षा°. 2 S' has a lacuna of about seventeen letters here.

दशमी ॥

इदमिद् वा उ नापरं दिवि पश्यसि सूर्यम् ।

माता पुत्रं यथा सिचाभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ ५० ॥ (११)

इदम् । इत् । वै । ऊं इति । न । अपरम् । दिवि । पश्यसि । सूर्यम् ।

माता । पुत्रम् । यथा । सिचा । अभि । एनम् । भूमे । ऊर्णुहि ॥ ५० ॥

हे मृतपुरुष इदम् इद् वा उ इदमेव खलु तव जीवनम् यद् अ-
स्माभिः श्राद्धेषु दीयते । अपरम् अन्यद् न किञ्चिद् अस्ति । अत्रैव श्म-
शानदेशे निवसन् सूर्य दिवि आकाशे पश्यसि ॥ उत्तरोर्ध्वः परोक्षकृतः ।
यथा येन प्रकारेण माता जननी सिचा चेलाञ्चलेन स्वकीयं पुत्रम् अ-
भिवृणोति आच्छादयति हे भूमे पृथिवि एनं श्मशानस्थं मृतम् अभ्यू-
र्णुहि स्वतेजसा प्रच्छादय । शीतवातोष्णादिकं यथैनं न प्राप्नोति तथा
त्वत्स्वरूपे अन्तर्भावयेत्यर्थः । ॐ ऊर्णुञ् छादने ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“इदमिद् वै” इति ऋचोराद्ययोः श्मशानदेशे शलाकाभिश्चयनकर्म-
णि विनियोग उक्तः ॥

“अग्नीषोमा पथिकृता” [५३] इति तिसृभिः प्रेतम् उत्थाप्य दहनाय
शकटे निदध्यात् ॥

“इमौ युनज्मि” [५६] इत्यनया सप्तैते शकटे वृषभद्वयम् अभिमन्त्र्य
युज्यात् ॥

“एतत् त्वा वासः” [५७] इत्यनया वासोऽभिमन्त्र्य प्रेतं प्रच्छादयेत् ॥

“अग्नेर्वर्म” [५८] इत्यनया सप्तच्छिद्रया गोविपया प्रेतमुखं प्रच्छा-
दयेत् ॥

“दण्डं हस्तात्” [५९] इत्यनया प्रेतब्राह्मणहस्ताद् वेदयष्टिं पुत्रो गृ-
हीयात् ॥

“धनुर्हस्तात्” [६०] इत्यनया प्रेतक्षत्रियहस्ताद् धनुर्गृहीयात् ॥

१ C सिचा अभ्येनं. We with A B R Dc. २ Cp पश्यसि ।

1 S' श्मशान°.

तत्र प्रथमा ॥

इदमिद् वा उ नापरं जरस्यन्यदितोपरम् ।

जाया पतिमिव वाससाभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ ५१ ॥

इदम् । इत् । वै । ऊं इति । न । अपरम् । जरसि । अन्यत् । इत् । अपरम् ।

जाया । पतिम् । इव । वाससा । अभि । एनम् । भूमे । ऊर्णुहि ॥ ५१ ॥

जरसि जरायां जीर्यदवस्थायां यद् अन्नादिकम् उपभुक्तम् इदम् इद् वा उ इदमेव खलु परिशिष्टम् नापरम् अन्यद् भोक्तव्यम् अस्ति । इतः अस्मात् श्मशानदेशाद् अन्यत् स्थानमपि अस्य न विद्यते अपरं कार्यजातमपि अस्य न संभवति । इत्थं श्मशाने परित्यक्तम् एनम् हे भूमे जाया भार्या पतिं वाससेव अभ्यूर्णुहि अभिप्रच्छादय ॥

द्वितीया ॥

अभि त्वोर्णोमि पृथिव्या मातुर्वस्त्रेण भद्रया ।

जीवेषु भद्रं तन्मयि स्वधा पितृषु सा त्वयि ॥ ५२ ॥

अभि । त्वा । ऊर्णोमि । पृथिव्याः । मातुः । वस्त्रेण । भद्रया ।

जीवेषु । भद्रम् । तत् । मयि । स्वधा । पितृषु । सा । त्वयि ॥ ५२ ॥

मातुः सर्वजनन्याः भद्रया । ऋषयर्थे तृतीया । भद्रायाः कल्याण्याः पृथिव्याः भूम्याः संबन्धिना वस्त्रेण वाससा हे मृतपुरुष त्वा त्वाम् अभि प्रोर्णोमि अभिच्छादयामि । जीवेषु प्राणधारिषु जीवदवस्था[वत्सु मनुष्येषु मध्ये यद्] दानाय [भद्रम्] शोभनं वस्त्रस्ति तन्मयि संस्कारि भवतु । पितृषु पितृदेवतासु या स्वधा विद्यते । स्वधेति अन्ननाम । स्वधाकारेण हूयमानं हविर्लक्षणम् अन्नं यद् अस्ति सा स्वधा त्वयि मृतपुरुषे भवतु । यद्वा स्वैर्ज्ञातिभिर्धीयते विधीयत इति स्वधा पिण्डोदकदानादिरूपा पितृतृप्तिकरी क्रिया स्वधा । सा त्वयि भवत्वित्यर्थः ॥

1 S' सशान°. 2 So S'. The text in S' is अभि प्रोर्णोमि and not अभि त्वोर्णोमि.

तृतीया ॥

अग्नीषोमा पथिकृता स्योनं देवेभ्यो रत्नं दधयुर्वि लोकम् ।

उप प्रेष्यन्तं पूषणं यो वह्नात्यज्जोयानैः पथिभिस्तत्र गच्छतम् ॥ ५३ ॥

अग्नीषोमा । पथिऽकृता । स्योनम् । देवेभ्यः । रत्नम् । दधयुः । वि । लोकम् ।
उप । प्रे । ईष्यन्तम् । पूषणम् । यः । वह्नाति । अज्जऽयानैः । पथिऽभिः ।
तत्र । गच्छतम् ॥ ५३ ॥

अग्नीषोमा अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ । ॥ “सुपां सुलुक्”
इति पूर्वसवर्ण आकारः ॥ । पथिकृता पन्थानं पुण्यलोकगमनसाधनं
मार्गं कुरुत इति पथिकृतौ । ॥ तेनैव सूत्रेण विभक्तेराकारः ॥ । एवं-
गुणविशिष्टावग्नीषोमौ स्योनम् सुखकरं रत्नम् रमणीयं यद्वा रत्नवद् उ-
त्कृष्टं लोकम् स्वर्गाख्यं देवेभ्यः । ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ । देवा-
नाम् अर्थे वि दधतुः चक्रतुः । ॥ “छन्दसि परेपि” इति उपस-
र्गस्य परत्र प्रयोगः ॥ । यद्वा । पुरुषव्यत्ययः । हे पथिकृतावग्नीषो-
मौ देवेभ्यः देवार्थं देवान् उद्दिश्य होतुं रत्नम् रमणीयं लोकम् स्थानं
वि दधयुः युवां कृतवन्तौ स्यः । श्रूयते हि । “राजानौ वा एतौ दे-
वतानां यद् अग्नीषोमौ । अन्तरा देवता इज्येते देवतानां विधृत्यै”
इति [तै० सं० २, ६, २, २] । यो लोकः उप समीपे प्रेष्यन्तम् प्रगच्छ-
न्तं पूषणम् पूषाख्यं देवम् यद्वा सर्वप्राणिनां पोषकं सूर्यं वह्नाति वह-
ति धारयति तत्र तस्मिन् लोके अज्जयानैः अज्जसा आर्जवेन यान्ति

१ R दधतु०. Dc दधतु० corrected to दधयु०. We with ABC^{KK}PP²V Dc. २ A
BC^{KK}R V प्रेष्यन्तं. Dc reads उपप्रेष्यन्तं corrected from उपप्रेष्यन्तं. ३ V वह्नात्यज्जोयानैः.
K वह्नात्यज्जोयानैः (sic). BCR वह्नात्यज्जोयानैः. Dc वह्नात्यज्जोयानैः corrected to वह्नात्य-
ज्जोयानैः, where it must doubtless have been intended to cancel not only the २ but
the १ also from the जो, but where the १ appears to have remained intact by over-
sight. If this conjecture is right the reading of V must be the result of a similar
incomplete correction of a MS. A, Sāyana and Sāyana's text have वह्नात्यज्जोयानैः.
४ PP² प्र । ईष्यन्तम् । Cp प्र । ईष्यन्तम् । The accent on ईष्यन्तम् is mine.
1 S' ०प्राणानां for ०प्राणिनां.

गच्छन्ति एभिरिति अञ्जयानाः । तैः पथिभिर्गच्छतम् इमं प्रेतं गमय-
तम् । ॥ प्रयोज्यव्यापारवाचिना प्रयोजकव्यापारो लक्ष्यते ॥

चतुर्थी ॥

पूषा त्वेतञ्चयावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।

स त्वैतेभ्यः परि ददत् पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥ ५४ ॥

पूषा । त्वा । इतः । च्यवयतु । प्र । विद्वान् । अनष्टपशुः । भुवनस्य । गोपाः ।

सः । त्वा । एतेभ्यः । परि । ददत् । पितृभ्यः । अग्निः । देवेभ्यः । सुवि-
दत्रियेभ्यः ॥ ५४ ॥

हे प्रेत त्वा त्वां विद्वान् जानन् पूषा एतत्संज्ञको देवः इतः अस्मात्
स्थानात् प्र च्यावयतु निर्गमयतु । कीदृशः पूषा । अनष्टपशुः अनष्टा
अहताः पशवो येन स तथोक्तः । स खलु गवादिपशूनां पोषयिता ।
“पूषा पोषयतु” [तै० ब्रा० १. ६. २. २] “पूषा गा अन्वेतु नः पूषा र-
क्षत्वर्तः” इत्यादिश्रुतेः [ऋ० ६. ५४. ५] । भुवनस्य भूतजातस्य गो-
पाः गोपायिता । ॥ गुपू रक्षणे । “गुपूधूपविच्छि” इति आयम-
त्ययः । क्विपि अतो लोपे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद् भवतीति त-
स्य स्थानिवत्त्वनिषेधात् “लोपो व्योर्वलि” इति यकारलोपः ॥ स
पूषा त्वा त्वाम् एतेभ्यः पितृभ्यः । एतच्छब्देन संनिहितार्थवाचिना मृत-
पुरुषसंबन्धिनः पितरः परामृश्यन्ते । त्वदीयेभ्यः पितृपितामहप्रपितामहे-
भ्यः परि ददात् परिददातु । रक्षणार्थं दानं परिदानम् । ॥ तद्यो-
गे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । “अग्नये त्वा परिददामि” [कौ० ७. ७]
इत्यादौ तथा दर्शनात् । परिपूर्वाद् ददातेर्लेटि आडागमः । “इतश्च
लोपः” इति इकारलोपः ॥ तथा अग्निर्देवः दहनसंस्कारेण त्वा
सुविदत्रियेभ्यः । सुविदत्रं शोभनविज्ञानम् यद्वा सुखेन लब्धव्यं धनं सु-

१ A K °पितृभ्यो अग्निः. C °पितृभ्यो अग्नि (for °पितृभ्योऽग्नि ?). We with B R V
Dc. २ CP प्रविद्वान् । P P प्र । विद्वान् ।

1 S' लोपः. 2 S' प्रतिवस्थानि° for प्रति न स्थानि°

विदत्रम सुष्ठु विशेषेण दानं वा । ॥ आह च यास्कः । सुविदत्रं
धनं भवति विन्दतेवैकोपसर्गाद् ददाते[र्वा] स्याद् व्युपसर्गात् । इति नि०
७.९ ॥ तदर्हाः सुविदत्रियाः । तेभ्यो देवेभ्यः परि ददातु ॥

पञ्चमी ॥

आयुर्विश्वायुः परि पातु त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ।

यत्रासते सुकृतो यत्र त ईयुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥ ५५ ॥

आयुः । विश्वऽआयुः । परि । पातु । त्वा । पूषा । त्वा । पातु । प्रपथे ।
पुरस्तात् ।

यत्र । आसते । सुऽकृतः । यत्र । ते । ईयुः । तत्र । त्वा । देवः । सविता ।

दधातु ॥ ५५ ॥

आयुः [एतन्नामको जीवनाभिमानी देवः त्वा त्वां परि पासंति परि-
पातु । कीदृश आयुः । विश्वायुः सर्वजीवनवान् । तथा पूषा] जीवपो-
षको देवः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि प्रपथे पथो गमनमार्गस्य प्रारम्भे त्वा
त्वां पातु रक्षतु । यत्र यस्मिन् स्वर्गे लोके सुकृतः पुण्यकृतः आसते
उपविशन्ति ते सुकृतो यत्र यस्मिन् स्वर्गसंबन्धिनि देशे नाकपृष्ठाख्ये ईयुः
जग्मुः तत्र देशे देवः दानादिगुणयुक्तः सविता सर्वमेरक एतत्संज्ञकः हे
मेत त्वा त्वां दधातु धारयतु स्थापयतु ॥

षष्ठी ॥

इमौ युनज्मि ते वह्नी असुनीताय वोढवे ।

ताभ्यां यमस्य सार्दनं समितीश्चाव गच्छतात् ॥ ५६ ॥

इमौ । युनज्मि । ते । वह्नी इति । असुनीताय । वोढवे ।

ताभ्याम् । यमस्य । सार्दनम् । समऽइतीः । च । अव । गच्छतात् ॥ ५६ ॥

हे मृतपुरुष वह्नी वोढारौ इमौ अनङ्गाहौ ते तव वहनाय युनज्मि

१ Cp ते । २ P P युनज्मि । Cp युनज्मि । ३ P गच्छताम् ।

1 So the text in S'. All our MSS. and vaidikas read पातु. 2 S' पयोगमनं.
3 S' सर्वे.

अनसि संयोजयामि । किमर्थम् । असुनीताय असवः प्राणा नीता य-
स्मात् सः असुनीतो गतप्राणो देहः [तस्मै] । ॥ “क्रियाग्रहणं
कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ । त्यक्तप्राणं शरीरं
बोद्धवे वोढुम् । यद्वा सुष्ठु नेतव्यः सुनीतः न सुनीतः असुनीतः । दुर्वह
इत्यर्थः । तादृशं शवं वोढुम् । ॥ वहेः “तुमर्थे सेसेन्” इति तु-
मर्थे तवेन प्रत्ययः ॥ । ताभ्याम् अनङुञ्यां यमस्य संबन्धि सदनम्
गृहम् इति अनेन प्रकारेण समं अव गच्छतात् सम्यग्जानीहि ॥

सप्तमी ॥

एतत् त्वा वासः प्रथमं न्वागन्तपैतदूहं यदिहाविभः पुरा ।
इष्टापूर्तमनुसंक्राम विद्वान् यत्र ते दत्तं बहुधा विबन्धुषु ॥ ५७ ॥
एतत् । त्वा । वासः । प्रथमम् । नु । आ । अगन् । अप । एतत् । ऊह ।
यत् । इह । अविभः । पुरा ।
इष्टापूर्तम् । अनुसंक्राम । विद्वान् । यत्र । ते । दत्तम् । बहुधा । विबन्ध-
न्धुषु ॥ ५७ ॥

एतत् इदं संनिहितं प्रथमम् मुख्यं वासस्त्वा त्वां नु अद्य आगन्
आगमत् प्राप्नोत् । ॥ गमेर्लुङि “मन्ते घस” इति हेलुक् । “मो
नो धातोः” इति नत्वम् ॥ । एतद् वासः अपोह परित्यज । इह
अस्मिन् भूलोके पुरा पूर्वस्मिन् जीवनकाले यद् वासः अविभः आधार-
यः । एतत् इति पूर्वेण संबन्धः । ॥ विभर्तेर्लुङि सिपि “भृजाम
इत्” इति अभ्यासस्य इत्त्वम् ॥ । विद्वान् जानन् मोहरहितो भूत्वा
इष्टापूर्तम् इष्टम् श्रुतिचोदितम् अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादि कर्म पूर्तम् स्मृत्यु-
दितं वापीकूपतटाकादिनिर्माणम् तद् उभयं स्वात्मना कृतम् अनुलक्ष्य
संक्राम गच्छ संप्राप्नुहि । यत्र यस्मिन्निष्टापूर्ते क्रियमाणे बन्धुषु बान्धवज-

१ A B K C प्रथमं. De प्रथमं corrected to प्रथमं. We with R V. २ P पुरां ।
१ S' असुनीताय for असुनीताय. Sâyana's text too has असुनीताय. २ S' समज्जा-
नीहि. ३ S' omits the anusvâra in स्मृत्युदितं.

नेषु बहुधा बहुप्रकारं ते त्वया विशेषेण धनं दत्तम् दक्षिणात्वेन विती-
र्णम् । अभवद् इत्यर्थः । तादृशम् इष्टापूर्तम् इति संबन्धः ॥

अष्टमी ॥

अग्नेर्वर्मं परि गोभिर्व्ययस्व सं प्रोर्णुष्व मेदसा पीवसा च ।

नेत् त्वा धृष्णुर्हरसा जर्हृषाणो दधृग् विधक्षन् परीङ्ख्यातै ॥ ५८ ॥

अग्नेः । वर्मं । परि । गोभिः । व्ययस्व । सम । प्र । ऊर्णुष्व । मेदसा । पी-
वसा । च ।

न । इत् । त्वा । धृष्णुः । हरसा । जर्हृषाणः । दधृक् । विऽधक्षन् । परिऽई-
ङ्ख्यातै ॥ ५८ ॥

हे प्रेत गोभिः । अवयवेषु अवयविशब्दः । अनुस्तरण्या गोः संब-
न्धिभिरवयवैः अग्नेः दाहकस्य वहेः वर्म वारकं कवचं परि व्ययस्व प-
रितः [संवृणु । यथाग्नेर्ज्वालाभिर्दग्धो न भवसिं] तथा गोसंबन्धिभि-
रवयवैः संवृतो भवेत्यर्थः । ॥ व्येज् संवरणे । संव्यानक्रियाफलस्य
आत्मगामित्वात् । “स्वरितजितः०” इति व्ययतेरात्मनेपदम् ॥ उक्त
एवार्थो विव्रियते । पीवसा पीवरेण स्थूलेन मेदसा मेदोधातुरूपया व-
पया सं प्रोर्णुष्व । यद्वा मेदसा वपया [पीवसा] अन्येन च पीवरेणाङ्गेन
सं प्रोर्णुष्व हे प्रेत आत्मानं सम्यक् प्रच्छादय । प्रच्छादनाभावे भीतिं
दर्शयति नेद् इति । धृष्णुः धर्षकः अभिभवनशीलो हरसा रसहरणशी-
लेन तेजसा जर्हृषाणः अत्यर्थं हृष्यन् दधृक् प्रगल्भः एवंगुणविशिष्टोभिः
त्वा त्वां विधक्षन् विशेषेण दग्धुम् इच्छन् परि* परितः नेत् ईङ्ख्यातै
ईङ्गनं चलनं दाहासहिष्णुतया इतस्ततः पतनम् तन्नैव कुर्यात् । महाभी-
तिकरम् ईङ्गनं तव मा भूद् इत्यर्थः । ॥ नेत् इति निपातः प-

१ B नत्वा for नेत् त्वा. We with A C K R V Dc. २ B K V °धक्ष्यन्°. Dc °धक्षन्परी°
changed to °धक्ष्यन्परी°. We with A C R. ३ C R °परीङ्ख्यातै. We with B K V.
४ Cp विऽधक्ष्यन् । P P विऽधक्षन् ।

1 S' विश for विशेषेण. 2 S' has a lacuna for some sixteen letters here.

रिभये वर्तते । उक्तं हि यास्केन । अथापि नेत्येष इद् इत्येतेन संप्रयुज्य-
ते परिभये [नि० १. १०.] इति । ईङ्गतिर्गत्यर्थः । उख उखि वख वखि
इत्यादिषु गत्यर्थेषु इख इखि ईखि इति पठितत्वात् । तस्मात् लेटि आ-
डागमः । “वैतोन्यत्र” इति ऐकारः ॥

नवमी ॥

दण्डं हस्तादाददानो गतासोः सह श्रोत्रेण वर्चसा बलेन ।

अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा विश्वा मृधो अभिमातीर्जयेम ॥ ५९ ॥

दण्डम् । हस्तात् । आऽददानः । गतऽअसोः । सह । श्रोत्रेण । वर्चसा । बलेन ।

अत्र । एव । त्वम् । इह । वयम् । सुवीराः । विश्वाः । मृधः । अभिऽमा-

तीः । जयेम ॥ ५९ ॥

समावर्तनप्रभृति समन्त्रकं दण्डधारणं ब्राह्मणस्य विहितम् । स द-
ण्डः अस्मिन् काले पुत्रादिना धारणाय स्वीकार्य इति प्रतिपाद्यते । ग-
तासोः गता असवः प्राणा यस्मात् स तथोक्तः तथाविधस्य ब्राह्मणश-
वस्य हस्ताद् वैणवं दण्डम् आददानः स्वीकुर्वन्नहं श्रोत्रेण शब्दश्रवण-
साधनेन्द्रियजनितेन वर्चसा श्रुताध्ययनसंभूतेन तेजसा तत्कृतेन बलेन च
सह । भवामीति शेषः ॥ अत्र अस्मिन् दहनदेश एव हे प्रेत त्वम् भ-
व वर्तस्व । वयं तु इह अस्मिन् भूलोके सुशेवाः सुसुखाः सन्तः विश्वाः
सर्वा मृधः संग्रामान् अभिमातीः अभिमन्यमानान् हिंसकान् शत्रून् ज-
येम अभिभवेम ॥

दशमी ॥

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्य सह क्षत्रेण वर्चसा बलेन ।

समागृभाय वसु भूरि पुष्टमर्वाङ् त्वमेद्युपं जीवलोकम् ॥ ६० ॥ (१२)

धनुः । हस्तात् । आऽददानः । मृतस्य । सह । क्षत्रेण । वर्चसा । बलेन ।

१ R समागृभाय. Cp समऽआगृभाय । We with ABC^{KK}V Cp Dc. २ K^{KK} R त्व-
मेद्युपं. Dc त्वमेद्युपं corrected to त्वमेद्युपं. We with ABCV Dc.
१ S' परिभवे.

संमऽआगृभाय । वसु । भूरि । पुष्टम् । अर्वाङ् । त्वम् । आ । इहि । उ-
प । जीवऽलोकम् ॥ ६० ॥ (१२)

मृतस्य त्यक्तप्राणस्य क्षत्रियस्य हस्ताद् धनुश्चापम् आददानः गृह्ण-
हं क्षत्रेण क्षतात् त्रायत इति क्षत्रम् क्षत्रजातेरसाधारणं तेजः तेन ते-
जसा [वर्चसा] पराभिभवसमर्थेन वीर्येण तत्कृतबलेन च सह युक्तो भ-
वामि ॥ भूरि बहुलं पुष्टम् पोषकं वसु धनम् अस्मभ्यं दातुं समागृभा-
य सम्यग् अभिमुखं गृहाण आदत्स्व । ॥ ग्रह उपादाने । “ब्र-
न्दसि शायजपि” इति हल उत्तरस्य श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशः ॥ ए-
वं धनं गृहीत्वा जीवलोकम् जीवानां लोकं भूलोकम् उपलक्ष्य अर्वाङ्
अस्मदभिमुखः सन् त्वम् एहि आगच्छ । आगत्य अस्मभ्यम् इष्टध-
नादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

अष्टादशकाण्डस्य द्वितीयोऽनुवाकः ॥

तृतीयेनुवाके सप्त सूक्तानि । [तत्र प्रथम]सूक्तस्य आद्यया चित्तौ भा-
र्यौ प्रेतेन सह संवेशयेत् । ऋक्पाठस्तु

[प्रथमा] ॥

इयं नारी पतिलोकं वृणाना नि पद्यत उप त्वा मर्त्य प्रेतम् ।
धर्मं पुराणमनुपालयन्ती तस्यै प्रजां द्रविणं चेह धेहि ॥ १ ॥
इयम् । नारी । पतिऽलोकम् । वृणाना । नि । पद्यते । उप । त्वा । मर्त्य ।
प्रऽइतम् ।
धर्मम् । पुराणम् । अनुऽपालयन्ती । तस्यै । प्रऽजाम् । द्रविणम् । च । इ-
ह । धेहि ॥ १ ॥

१ See note १ on the previous page. २ A B K V °पादयन्ती. Dc °पादयन्ती, the d being changed from some other letter. We with C R. ३ B धेहि. We with A C K R V Dc. ४ P °पादयन्ती. Cp °पादयन्ती ।

1 S' क्षत्रियेण. 2 S' has a lacuna for twelve letters in place of तत्र प्रथम°. 3 S' भार्याः.

इयं पुरोवर्तिनी नारी स्त्री । ॥ “नृनरयोर्वृद्धिश्च” इति शार्ङ्ग-
खादिषु पाठात् डीन् प्रत्ययः । “ञित्यादिर्नित्यम्” इति आद्युदात्त-
त्वम् ॥ पतिलोकम् पत्युलोकः पतिलोकः पत्या अनुष्ठितानां या-
गदानहोमादीनां फलभूतं स्वर्गादि स्थानम् तं पतिलोकं वृणाना सहधर्म-
चारिणीत्वेन संभजमाना । ॥ वृङ् संभक्तौ । लटः शानच् । ऋयादि-
त्वात् आ प्रत्ययः । “चितः” इति अन्तोदात्तत्वम् ॥ एवंभूता स्त्री
हे मर्त्य मरणधर्मन् मनुष्य प्रेतम् प्रकर्षेण गतम् अस्माद् भूलोकाद् वि-
निर्गतं त्वा त्वाम् उप नि पद्यते समीपे नितरां गच्छति । अनुमरणार्थं
प्राप्नोतीत्यर्थः । ॥ पद गतौ । दिवादित्वात् श्यन् प्रत्ययः ॥ क-
साद्धेतोरित्याह । पुराणम् पुरातनम् अनादिशिष्टाचारसिद्धं स्मृतिपुरा-
णादिप्रसिद्धं वा । ॥ “पुराणप्रोक्तेषु” इत्यत्र पुराणेति निपातनात्
तुडभावः ॥ धर्मम् सुकृतम् अनुपालयन्ती । आनुपूर्व्येण संप्रदा-
याविच्छेदेन परिपालनम् अनुपालनम् । तत् कुर्वती । ॥ “लक्षण-
हेतोः क्रियायाः” इति हेतौ शतृप्रत्ययः ॥ स्मृतिपुराणादिप्रसिद्ध-
धर्मस्य अनुमरणजन्यस्य अनुपालनाद्धेतोरित्यर्थः । स्मर्यते हि ।

भर्तारम् उद्धरेन्नारी प्रविष्टा सह पावकम् ।

व्यालग्राही यथा सर्पं बलाद् उद्धरते बिलात् ।

इति । तस्यै तथाविधायै अनुमरणं कृतवत्यै स्त्रियै इह अस्मिन् भूलोके
जन्मान्तरे लोकान्तरेपि प्रजाम् । प्रजायत इति प्रजा । ॥ “उपसर्गे
च संज्ञायाम्” इति जनेर्ङप्रत्ययः ॥ तां पुत्रपौत्रादिरूपां द्रविणम्
धनं च धेहि प्रयच्छ । अनुमरणप्रभावाज्जन्मान्तरेपि स एव तस्याः प-
तिर्भवतीत्यर्थः । ॥ दुधाज् दानधारणयोः । “ध्वसोरेद्वावभ्यासलो-
पश्च” इति एत्वाभ्यासलोपौ ॥

उपनिपद्यमाना सा यदि इह लोके पुनर्जीवितुम् इच्छेत तदा “उ-
दीर्घ” इत्यनया द्वितीययर्चा प्रेतेन सह संविष्टां ताम् अभिमन्य उ-
त्थापयेत् ॥ पाठस्तु

1 S' फलभुवं for फलभूतं. 2 S' inserts स्मर्यते हि after “भवतीत्यर्थः”, but quotes no
smṛiti. Sāyana might have intended to fill in but probably never filled in the
blank by a suitable quotation.

[द्वितीया] ॥

उदीर्घं नार्यभि जीवलोकं गतासुमेतमुप शेष एहि ।

हस्तग्राभस्य दधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूय ॥ २ ॥

उत् । ईर्ष्व । नारि । अभि । जीवऽलोकम् । गतऽअसुम् । एतम् । उप ।
शेषे । आ । इहि ।हस्तऽग्राभस्य । दधिषोः । तव । इदम् । पत्युः । जनिऽत्वम् । अभि ।
सम् । बभूय ॥ २ ॥

हे नारि धर्मपति जीवलोकम् जीवानां जीवतां प्राणधारिणां लोकः । लोक्यते अनुभूयते जन्मान्तरकृतधर्माधर्मफलं सुखदुःखात्मकम् अस्मिन्निति लोकः भूलोकः । “उभाभ्यामेव मनुष्यलोकम्” इति श्रुतेः । तथाविधं जीवलोकम् अभिलक्ष्य उदीर्घं उद्गच्छ । पत्युः सकाशाद् उत्तिष्ठ । ॥ ईर गतौ कम्पने च । “अदिप्रभृतिभ्यः शपो” इति शपो लुक् ॥ गतासुम् गता असवः प्राणा यस्मात् स तथोक्तः तथाविधम् एतं पतिम् उप शेषे उपेत्य तेन सार्धं शयनं करोषि । ॥ शीङ् स्वप्ने । अदादित्वात् शपो लुक् ॥ अयम् अर्थः । पूर्वम् अदृष्टार्थम् अनुगमनम् उक्तम् । इदानीं शास्त्राविरोधिदृष्टफलानुरोधेन तत् उत्थानं प्रतिपाद्यते । दृष्टफलाभावप्रतिपत्त्यर्थं गतासुम् इति विशेषणम् । उपशयने दृष्टप्रयोजनं नास्तीत्यतः एहि पत्युः सकाशाद् आगच्छ ॥ जीवनावस्थायामेव पतिसकाशात् सर्वम् ऐहिकं पुत्रादिलक्षणम् अभिप्राप्तम् अतोपि हेतोरागच्छेति प्रतिपाद्यते हस्तग्राभस्येति । हस्तं गृह्णातीति हस्तग्राभः पाणिग्रहणकर्ता [तस्य] । ॥ ग्रह उपादाने इत्यस्मात् “कर्मण्यण्” इति अण् प्रत्ययः । “हग्रहोर्भश्छन्दसि” इति भत्वम् ॥ दधिषोः धारयितुः तव पत्युः इदं जनित्वम् अपत्यादि-

१ V K̄ दिधिषोः. Dc दधिषो° changed to दिधिषो°. P P̄ दिधिषोः । Cp दिधिषोः ।
We with CR.

1 S' has a lacuna of four letters in place of करोषि । शी°. 2 S' has a lacuna for about fifteen letters before उपशमने.

रूपेण जन्मात्म अभि सं बभूय अभिसंप्राप्तासि । ॥ “बभूयात्त-
न्य जगृभ्म ववर्थेति निगमे” इति इडभावो निपात्यते ॥

“अपश्यं युवतिम्” इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्यां चितौ पार्श्वतः परिणी-
यमानां गाम् अनुमन्त्रयते । तत्र आद्या
सूक्ते तृतीया ॥

अपश्यं युवतिं नीयमानां जीवां मृतेभ्यः परिणीयमानाम् ।

अन्धेन यत् तमसा प्रावृतासीत् प्राक्तो अपाचीमनयं तदेनाम् ॥ ३ ॥

अपश्यम् । युवतिम् । नीयमानाम् । जीवाम् । मृतेभ्यः । परिणीयमानाम् ।

अन्धेन । यत् । तमसा । प्रावृता । आसीत् । प्राक्तः । अपाचीम् । अनयम् ।

तत् । एनाम् ॥ ३ ॥

युवतिम् यौवनावस्थोपेतां नीयमानाम् शवसमीपं प्राप्यमाणां जीवाम्
जीवन्तीं मृतेभ्यः । ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ । त्यक्तप्राणेभ्यः पुरुषे-
भ्यः मृतपुरुषार्थे परिणीयमानाम् दारुचित्यभ्यादिसहितं शवं परितः प्र-
सव्यं नीयमानां गाम् अनुस्तरण्याख्याम् अपश्यम् पश्यामि अवलोक-
यामि । ॥ “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति वर्तमाने लङ् ॥ । जी-

वदवस्थापन्नाया युवतेर्गौः शवपरिणयनम् अयुक्तम् इति जानामीत्यभिप्रायः ।
अनुस्तरणी सा गौः यत् यस्माद् अन्धेन दृष्ट्युपघातकेन गाढेन तमसा
तमिन्नेण अज्ञानलक्षणेन प्रावृता प्रकर्षेण वेष्टिता आसीत् । हिताहितवि-
भागं स्वयं न जानातीत्यर्थः । तत् तस्माद्धेतोः एनां गां प्राक्तः पूर्वदे-
शात् शवसमीपाद् अपाचीम् अपाङ्मुखीं शवात् पराङ्मुखीम् अस्मदभि-
मुखीम् अनयम् प्रापयामि । ॥ पूर्ववत् लङ् ॥ ॥

चतुर्थी ॥

प्रजानत्यङ्घ्रि जीवलोकं देवानां पन्थामनुसंचरन्ती ।

१ P P R जीवामृतेभ्यः. We with C K V Dc. २ Cp. युवतीम् । ३ P P जीवाम् ।
मृतेभ्यः । ४ K प्रजानत्यङ्घ्रि. We with A B C R V Dc.
1 S' °घातेन for °घातकेन. 2 S' य for न.

अयं ते गोपतिस्तं जुषस्व स्वर्गं लोकमधि रोहयैनम् ॥ ४ ॥
 प्रजानती । अह्ये । जीवऽलोकम् । देवानाम् । पन्थाम् । अनुऽसंचरन्ती ।
 अयम् । ते । गोऽपतिः । तम् । जुषस्व । स्वःऽगम् । लोकम् । अधि ।
 रोहय । एनम् ॥ ४ ॥

हे अह्ये । गोनामैतत् । अहन्तव्ये हे गौः जीवलोकम् जीवानां लोको
 जीवलोकः भूलोकः । तं प्रजानती प्रकर्षेण जानाना । ॥ १ ॥ अ-
 वबोधने इत्यस्मात् लटः शत्रादेशः । “ज्ञानोर्जा” इति जादेशः ।
 “श्नाभ्यस्तयोरातः” इति आल्लोपः । “उगितश्च” इति डीप् । “श-
 नुरनुमः” इति नद्या उदात्तत्वम् ॥ २ ॥ तथा देवानाम् इन्द्रादीनां
 पन्थाम् पन्थानं मार्गं यज्ञलक्षणम् अनुसंचरन्ती अनुलक्ष्य गच्छन्ती क्षी-
 रदध्यादिहविर्निष्पादयन्ती । त्वम् आगच्छेति शेषः । ते तव अयं गोप-
 तिः गोस्वामी । तं जुषस्व सेवस्व । एनं मृतं पुरुषं स्वर्गं लोकम् अधि
 रोहय प्रापय ॥

पितृमेधे चतुर्थेऽहनि संचयनाख्ये कर्मणि “उप द्यामुप वेतसम्”
 इति पञ्चमीषष्ठीभ्यां मन्त्रोक्ता ओषधीरभिमन्त्र्य ताभिः क्षीरेण ब्राह्मण-
 स्य अस्थीनि अवसिञ्चेत् । तांश्च ओषधयः वेतसाश्च कर्णी[च] नदीफेनं
 च अवका च गर्हका च बृहद्दूर्वा च मण्डूकपर्णी चेत्येवमाद्याः ॥

पञ्चमी ॥

उप द्यामुप वेतसमवत्तरो नदीनाम् ।

अग्ने पितृमपामसि ॥ ५ ॥

१ K̐ R वेतस°. We with C V. Dc वेतस° changed to वेतस°. २ B K̐ V Dc पितृ-
 म°. We with A C R.

1 S' चतुर्थे इति for चतुर्थेऽहनि. 2 So Kes'ava too: उपद्यामुप वेतसमिति द्वे शं ते नी-
 हार इत्येका । एताभिर्ऋग्भिर्मन्त्रोक्तानाम् ओषधीनाम् उदकं क्षीरं चैकत्र कृत्वा अभिमन्त्र्य ब्राह्मण-
 स्यास्थीनि निषिञ्चति । मन्त्रोक्ता ओषधय उच्यन्ते । वेतसाश्च कर्णश्च नदीफेनश्च अवका च गर्हक-
 का च बृहद्दूर्वा च आकाशफेनश्च मण्डूकपर्णी च शक्तिका च । एता मन्त्रोक्ता ओषधयः ॥ (XI-3).
 3 After this S' has a lacuna for about sixteen letters and omits the text of the next
 (fifth) verse giving merely the commentary. 4 S' omits चे°. 5 This portion is
 in S' mixed up with the commentary on verse 5.

[अ० ३. सू० ३.] ५४३

अष्टादश काण्डम् ।

१३३

उप । द्याम् । उप । वेतसम् । अवतऽतेरः । नदीनाम् ।
अग्ने । पित्तम् । अपाम् । असि ॥ ५ ॥

नदीनाम् नदनशीलानाम् अपाम् । नदनान्नद्य इति यास्कः [नि० २. २४] । मन्त्रवर्णश्च भवति । “अहावनदता हते । तस्मादा नद्यो नाम स्य” इति [३. १३. १] । ॥ पचादिषु नदद् इति पाठात् “टिड्ढाणञ्” इत्यादिना डीप् ॥ नदनशीलानाम् अपां संबन्धिनीं द्याम् उप । [अत्र द्योशब्दः अवकावाची] । जलस्योपरि प्ररूढा भूसंस्पर्शरहिता अवका उच्यन्ते । तत्समीपे । तथा वेतसम् उप । वेतसो नदीतीरगतो वृक्षविशेषः । तस्य समीपे । यद्वा सप्तम्यर्थप्रतिपादकावुपशब्दौ । अवकासु वेतसे चेत्यर्थः । अवत्तरः अतिशयेन अवन् रक्षणसमर्थः सारभूतांशो विद्यते । वेतसस्य च अवकानां च अप्सारत्वं तैत्तिरीये समाम्नायते । “अपां वा एतत् पुष्पं यद् वेतसः । अपां शरोऽवका । वेतसशाखया चावकाभिश्च विकर्षति” इति [तै० सं० ५. ४. ४. २] । हे अग्ने त्वमपि अपां पित्तम् अप्संबन्धी पित्तधातुरसि । “शुचिरपित्तम् और्वस्तु” इति अभिधानकारः । यतस्त्वम् अपां संबन्ध्यसि अतस्त्वाम् अप्संबन्धिनीभिः अवकावेतसशाखानदीफेनबृहद्पूर्वादोषधीभिः शमयामीति शेषः । ओषधयः केशवेन पञ्चतिकारेण परिगणिताः । वेतसाश्च कर्णौ [च] नदीफेनं चावका च बर्हका च बृहद्पूर्वा च मण्डूकपर्णी चेति । ॥ अवत्तर इति । अव रक्षणे इत्यस्मात् लटः शत्रादेशः । ततः प्रकर्षार्थे तरप् ॥

षष्ठी ॥

यं त्वमग्ने समदहस्तमु निर्वीपया पुनः ।

१ Cp वेतसम् । २ Cp अवत्तरः । ३ Cp पित्तम् । P पित्तम् । P पित्तम् ।

1 In S' the words from ताश्च to मण्डूकपर्णीत्येवमाद्याः in the introductory paragraph of the comment on this verse are found in place of the words [अत्र द्योशब्दः अवकावाची] which we have restored from guess. 2 S' om. ओषधः. 3 S' कर्णौ. Kes'ava कर्णश्च. 4 Kes'ava गरुहेरुका.

क्याम्बूरत्र रोहतु शाण्डदूर्वा व्यल्कशा ॥ ६ ॥

यम् । तम् । अग्ने । समऽअदहः । तम् । ऊं इति । निः । वापय । पुनः ।
क्याम्बूः । अत्र । रोहतु । शाण्डऽदूर्वा । विऽअल्कशा ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं यं पुरुषं समदहः सम्यग् दग्धवान् असि तमु तं खलु त्वं
पुनर्निर्वापय निर्वृतं सुखितं कुरु । दाहजनिताण्यपरिहारेणेत्यर्थः । एतद-
र्थमेव हि पूर्वम् अपां पित्तम् असीति अग्नेरप्यकार्यत्वम् उक्तम् । नि-
रुपसृष्टाद् “वा गतिगन्धनयोः” इत्यस्मात् णिचि “०आतां पुङ्गौ” इति
पुगागमः ॥ दाहनिर्वापणस्य परां काष्ठाम् आह क्याम्बूरित्युत्तरा-
धेन । अत्र अस्मिन् दहनप्रदेशे क्याम्बूः ओषधिविशेषः रोहतु प्रोहतु
उत्पद्यताम् । तथा शाण्डदूर्वा जलसमीपे उत्पद्यमाना अण्डाकृतिमूलस-
हिता दीर्घकाण्डा वा दूर्वा शाण्डदूर्वा सा बृहदूर्वेत्युच्यते । सा व्यल्क-
शा अल्काः शाखाः । ॥ शो मत्वर्थीयः ॥ विविधशाखोपे-
ता । रोहत्विति संबन्धः ॥

“इदं त एकम्” इत्यनया सप्तम्या आहिताग्नेः प्रेतस्याग्ने अग्नित्रयं
धारयित्वा अनुमन्त्रयते ॥ तत्पाठस्तु

[सप्तमी] ॥

इदं त एकं पर ऊं त एकं तृतीयेन ज्योतिषा सं विशस्व ।

संवेशने तन्वा ३ चारुरेधि प्रियो देवानां परमे सधस्ये ॥ ७ ॥

इदम् । ते । एकम् । परः । ऊं इति । ते । एकम् । तृतीयेन । ज्योतिषा ।
सम् । विशस्व ।

समऽवेशने । तन्वा । चारुः । एधि । प्रियः । देवानाम् । परमे । स-
धस्ये ॥ ७ ॥

१ B K V व्यल्कशा. Dc व्यल्कशा. Cp विऽअल्कशा । We with A K C R. २ BC
संवेशने. Cp समऽवेशने । P P समऽवेशने । We with A K R V Dc. ३ K K V त-
न्वा १श्वा°. Dc तन्वा ३चारु° changed to तन्वा १श्वारु°. We with A B C R.
1 S' परिहारेत्यर्थः. 2 S' सो.

हे प्रेत ते तव परलोकगमनाय इदम् एकम् गार्हपत्याख्यं ज्योतिः ।
 तथा परः परस्तात् ते तव । उशब्दः अप्यर्थे । अन्वाहार्यपचनाख्यम-
 पि एकं ज्योतिः । तृतीयेन त्रित्वसंख्यापूरकेण ज्योतिषा आहवनीयाख्ये-
 न सं विशस्व संगतो भव । साकल्येन आत्मानम् आहवनीयं गमये-
 त्यर्थः । इत्थम् अग्निसंवेशने सति तन्वा संस्कारजनितेन देवशरीरेण
 चारुः शोभनः एधि भव । ॥ अस भुवीत्यस्माल्लोटि “ध्वसोरेद्वा-
 [वभ्यासलोपश्च” इति अ]कारस्य एत्वम् । तस्य “असिद्धवद् अत्रा
 भात्” इति असिद्धत्वात् “हुङ्लभ्यः” इति हेर्धित्वम् ॥ । ततः
 परमे उत्कृष्टे सधस्ये सहस्याने देवलोके देवानाम् इन्द्रादीनां प्रियः प्री-
 तिविषयो भव । ॥ सह तिष्ठन्ति अस्मिन्निति सधस्यः । “घञर्थे
 कविधानम्” इति अधिकरणे तिष्ठतेः कप्रत्ययः । “सध मादस्योश्छ-
 न्दसि” इति सहस्य सधादेशः ॥ । यद्वा अग्निसंस्कारजनितदेवश-
 रीरेण चारुर्भूत्वा देवलोके देवानां प्रिय एधीत्येकवाक्यता ॥

“उत्तिष्ठ प्रेहि” इत्यष्टम्या “प्र च्यवस्व” इति नवम्या च दहनप्र-
 देशं नेतुं प्रेतम् उत्थापयेत् ॥

तत्र अष्टमी ॥

उत्तिष्ठ प्रेहि प्र द्रवौकः कृणुष्व सलिले सधस्ये ।

तत्र त्वं पितृभिः संविदानः सं सोमेन मदस्व सं स्वधाभिः ॥ ८ ॥
 उत् । तिष्ठ । प्र । इहि । प्र । द्रव । ओकः । कृणुष्व । सलिले । सधस्ये ।
 तत्र । त्वम् । पितृभिः । समऽविदानः । सम । सोमेन । मदस्व । सम ।
 स्वधाभिः ॥ ८ ॥

हे प्रेत त्वम् उत्तिष्ठ अस्मात् स्थानाद् ऊर्ध्वं तिष्ठ । ॥ “उदो-
 नूर्ध्वकर्मणि” इति पर्युदासात् तिष्ठतेरात्मनेपदाभावः ॥ । उत्थाना-
 नन्तरं प्रेहि प्रगच्छ । ततः प्र द्रव प्रकर्षेण धाव । शीघ्रं गच्छेत्यर्थः ।
 सलिले । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षे सधस्ये सहस्याने अलौकिके ओ-

1 S' has a blank space for some eight letters before संगतो. before अग्निः. 3 S' वावद्धता for वाक्यता.

2 S' inserts a दे

कः गृहं कृणुष्व कुरु । ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । “धिन्विकृण्व्योर
च” इति उग्रप्रत्ययः ॥ तत्र तस्मिन् लोके त्वं पितृभिः बर्हिषद-
ग्निष्वात्ताख्याभिः पितृदेवताभिः संविदानः संजानानः ऐकमत्यं गतः सन्
सोमेन सं मदस्व । ॥ मद तृप्तियोगे ॥ सोमपानेन तृप्तो भ-
वेत्यर्थः । सोमयागेषु हि नाराशंसाख्यः सोमरसस्य भागः पितृणाम्
अस्ति । तदुपभोगेन आत्मानं हर्षयेति भावः । यद्वा सोमेन राज्ञा पि-
तृणाम् अधिपतिना सह मदस्वेत्यर्थः । तथा स्वधाभिः स्वधाकारसहितैः
श्राद्धैः पुत्रादिभिः कृतैः सं मदस्व । ॥ संविदान इति । विद ज्ञा-
ने । “समो गम्यच्छि०” इत्यादिना आत्मनेपदम् ॥

“प्र च्यवस्व” इत्यनया प्रेतस्य गात्राणि इतस्ततश्च व्याकुलीकुर्यात् ॥
तत्पाठस्तु

[नवमी] ॥

प्र च्यवस्व तन्वं१ सं भरस्व मा ते गात्रा वि हायि मो शरीरम् ।

मनो निविष्टमनुसंविशस्व यत्र भूमैर्जुषसे तत्र गच्छ ॥ ९ ॥

प्र । च्यवस्व । तन्वमि । सम् । भरस्व । मा । ते । गात्रा । वि । हायि । मो
इति । शरीरम् ।

मनः । निऽविष्टम् । अनुऽसंविशस्व । यत्र । भूमैः । जुषसे । तत्र । गच्छ ॥ ९ ॥

हे प्रेत त्वं प्र च्यवस्व अस्मात् स्थानात् प्रच्युतो भव । तदर्थं तन्वम्
शरीरं हस्तपादादिसहितं सं भरस्व संभृतम् एकीभूतं कुरु । ते तव गा-
त्रा गात्राणि हस्तपादादीनि मा वि हायि परित्यक्तानि मा भूवन् ।
तथा शरीरम् अवयविभूतो मध्यदेहश्च मो मैव त्याक्षीः । यत्र यस्मिन्
स्थाने तदीयं मनो निविष्टम् अवस्थितं मनसो विषयभूतं तत् स्वर्गादि-
लक्षणम् अनुसंविशस्व संप्रविष्टो भव । तथा यत्र यस्यां भूमौ भूप्रदेशे
जुषसे प्रीयसे । ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः ॥ तत्र गच्छ । तं
भूप्रदेशं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥

१ P P भूमे । Cp भूमैः ।

1 S' एकमत्यं. 2 S' पाण्यादि०.

पिण्डपितृयज्ञे “वर्चसा माम्” इति दशम्या उत्तरसूक्तस्य आद्याया च आचामेत । “वर्चसा माम् इत्याचामति” इति हि सूत्रितम् [कौ० ११. २] ॥

दशमी ॥

वर्चसा मां पितरः सोम्यासो अञ्जन्तु देवा मधुना घृतेन ।

चक्षुषे मा प्रतरं तारयन्तो जरसे मा जरदष्टिं वर्धन्तु ॥ १० ॥ (१३)

वर्चसा । माम् । पितरः । सोम्यासः । अञ्जन्तु । देवाः । मधुना । घृतेन ।

चक्षुषे । मा । प्रतरम् । तारयन्तः । जरसे । मा । जरदष्टिम् । वर्ध-

न्तु ॥ १० ॥ (१३)

पितरः पितृदेवताः सोम्यासः सोम्याः सोमार्हाः । ॥ “सोमम् अर्हति यः” इति सोमशब्दाद् अर्हार्थे यप्रत्ययः । “आजसेरसुक्” ॥ त-
थाविधाः पितरो मां यजमानं वर्चसा तेजसा अञ्जन्तु अक्तं संक्षिप्तं कु-
र्वन्तु । तथा देवाः विश्वे देवा मधुना माधुर्योपेतेन घृतेन दीप्तिकरेण
आज्येन माम् अञ्जन्तु । अपि च चक्षुषे दर्शनाय मा मां प्रतरम् प्र-
कृष्टतरं तारयन्तः स्थावयन्तः । दीर्घकालदर्शनार्थं रोगादिभ्यो मां व्याव-
र्तयन्त इत्यर्थः । तथा जरसे जरायै मा मां जरदष्टिम् जरती जीर्णा अ-
ष्टिः अशनं यस्य । ॥ जृष् वयोहानौ । “जीर्यतेरतृन्” इति भूतेर्थे
अतृन् प्रत्ययः । “जराया जरस् अन्यतरस्याम्” इति जराशब्दस्य ज-
रस् आदेशः । तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ । जरार्थम् यावता कालेन जरा
भवति तावत्कालपर्यन्तं मां जरदष्टिं कृत्वा वर्धन्तु वर्धयन्तु ॥

[इति] अष्टादशकाण्डस्य तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“वर्चसा माम्” इति आद्याया ऋचः पूर्वया ऋचा सह उक्तो वि-
नियोगः । तत्पाठस्तु

[प्रथमा] ॥

वर्चसा मां समनक्तग्निर्मेधां मे विष्णुर्नक्त्रासन ।

१ R अजंतु. P P अजंतु । C P अजंतु ।

रयि॑ मे॒ विश्वे॒ नि यच्छन्तु॑ दे॒वाः स्यो॒ना मापः॑ प॒वनैः पुनन्तु॑ ॥ ११ ॥
 वर्च॑सा । माम् । सम् । अ॒न॒क्तु । अ॒ग्निः । मे॒धाम् । मे॒ । विष्णुः॑ । नि । अ॒-
 न॒क्तु । आ॒सन् ।
 रयि॑म् । मे॒ । विश्वे॒ । नि । यच्छन्तु॑ । दे॒वाः । स्यो॒नाः । मा । आपः॑ । प॒-
 व॒नैः । पुनन्तु॑ ॥ ११ ॥

अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः मा मां वर्चसा तेजसा समनक्तु सं-
 योजयतु । ॥ अञ्जू व्यक्तिम्लक्षणगतिषु । रुधादित्वात् श्रम् । “श्वा-
 न्नलोपः” इति नलोपः ॥ ॥ तथा विष्णुः मे मम आसन् आसनि
 आस्ये मुखे मेधां नि अनक्तु नितरां संयोजयतु । ॥ “पद्मन्” इ-
 त्यादिना आस्यशब्दस्य आसन् आदेशः । “सुपां सुलुक्” इति सप्तम्या
 लुक् ॥ ॥ तथा विश्वे देवाः स्योनाम् सुखकरीं रयिम् धनं मे मह्यं
 नि यच्छन्तु नियतां कुर्वन्तु । ॥ यम उपरमे । “इषुगमियमां छः”
 इति छत्वम् ॥ ॥ यद्वा नियमेन ददतु । ॥ दाण् दाने इत्यस्य
 “पाघ्रा” इत्यादिना यच्छादेशः ॥ ॥ तथा आपः उदकानि पवनैः
 शोधनसाधनैः स्वांशैः [मा] मां पुनन्तु पूतं शुद्धं कुर्वन्तु ॥

“मित्रावरुणा परि माम्” इति द्वितीयया ऋचा पिण्डपितृयज्ञे पाणी
 कर्ता प्रक्षालयेत् । तत्पाठस्तु

[द्वितीया] ॥

मि॒त्रावरु॑णा परि॒ माम॑धा॒तामा॑दित्या मा॒ स्वर॑वो वर्धयन्तु ।
 वर्चो॑ म इन्द्रो न्य॒न॒क्तु हस्त॑योर्जरद॒ष्टि मा सवि॑ता कृ॒णोतु॑ ॥ १२ ॥
 मि॒त्रावरु॑णा । परि॒ । माम् । अ॒धा॒ताम् । आ॒दि॒त्याः । मा । स्वर॑वः । व॒-
 र्ध॒यन्तु॑ ।
 वर्चः॑ । मे॒ । इन्द्रः॑ । नि । अ॒न॒क्तु । हस्त॑योः । ज॒रत् अ॒ष्टिम् । मा । स॒वि॒-
 ता । कृ॒णोतु॑ ॥ १२ ॥

१ Cp स्योना । २ BC K R मित्रावरुणा. Dc मित्रावरुणा corrected to मित्रावरुणा.
 We with A K V Dc.

[अ० ३. सू० ३.] ५४३ अष्टादशं काण्डम् ।

१३९

मित्रावरुणा मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ । ॥ “देवताद्वन्द्वे च”
इति पूर्वपदस्य आनङ् आदेशः । “सुपां सुलुक्” इति पूर्वसवर्णदी-
र्घः ॥ अहरभिमानी देवो मित्रः । वरुणो रात्र्यभिमानी । ता-
वुभौ मां पर्यधाताम् परितो धारयताम् । यद्वा वस्त्रादिना परिहितं कु-
रुताम् ॥ तथा आदित्याः अदितेः पुत्रा अन्ये देवाः स्वरवः । ॥ स्व-
शब्दोपतापयोः । शृस्वृस्त्रिहीत्यादिना [उ० १. १०] उप्रत्ययः ॥ स्व-
रवः शोभनशब्दं कुर्वाणाः यद्वा अस्मच्छत्रुविषयम् उपतापं कुर्वन्तो मा
मां वर्धयन्तु ॥ अपि च इन्द्रो देवः मे मम हस्तयोर्वर्चः बलं नि अ-
नक्तु नियोजयतु । बाहुजातत्वाद् इन्द्रस्य बाहुबलं तत्प्रसादाल्लभ्यम् इ-
त्यभिप्रायः ॥ सविता सर्वस्य प्रसविता देवो मा मां जरदष्टिम् जीर्यद-
वस्थभोजनं दीर्घायुषं कृणोतु करोतु ॥

तृतीया ॥

यो म॒मारं प्रथ॒मो म॒र्त्यानां॑ यः प्रे॒यायं प्रथ॒मो लो॒कमे॒तम् ।

वै॒व॒स्व॒तं स॒ग॒म॒नं॑ ज॒नानां॑ य॒मं रा॒जानं॑ ह॒विषा॑ स॒पर्य॑त ॥ १३ ॥

यः । म॒मारं । प्रथ॒मः । म॒र्त्यानाम् । यः । प्र॒इ॒यायं । प्रथ॒मः । लो॒कम् ।
ए॒तम् ।वै॒व॒स्व॒तम् । स॒ग॒म॒नम् । ज॒नानाम् । य॒मम् । रा॒जानम् । ह॒विषा॑ । स-
पर्य॑त ॥ १३ ॥

यो यमो राजा मर्त्यानाम् मरणधर्मणां मनुष्याणां मध्ये स्वयमपि
एकः सन् प्रथमः प्रथमभूतो ममार [मरणं प्राप्तवान् । ॥ मृद्-
प्राण]त्यागे । “म्रियतेर्लुङ्लिटोश्च” इति नियमात् लिटः परस्मैप-
दम् ॥ एतं लोकं यो यमो राजा प्रथमः प्रथमभूतः प्रेयाय प्र-
गतवान् । प्रथमं मरणम् पश्चात् लोकान्तरप्राप्तिः इत्युभयं यमोपज्ञम्
आसीद् इत्यर्थः । अत एव यमस्य मनुष्यवत् कामयितृत्वादिकं यागाद्

१ P P ईयाय । C P ०इयायं.

१ S' त्वत्प्रसादा०.

राज्यप्राप्तिश्च आम्नायते । “यमो वा अकामयत पितृणां राज्यम् अभि-
जयेयम् इति । स एतं यमायापभरणीभ्यश्चरुं निरवपत्” इति [तै० ब्रा०
३. १. ५. १४] । इत्थं यः यमो राजा मरणपूर्वकं प्रथमं प्रेयाय अस्मा-
ल्लोकात् प्रगतो बभूव तं वैवस्वतम् विवस्वान् आदित्यः तस्य पुत्रं ज-
नानाम् जनिमतां प्राणिनां संगमनम् संगच्छन्ते अस्मिन्निति संगम-
नः । ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ जनिमद्भिः सर्वैः प्राणिभिः सं-
प्राप्यम् इत्यर्थः । एवंगुणविशिष्टं यमं राजानम् ईश्वरम् । प्राणिकृतसु-
कृतदुष्कृतानुरूपेण शिक्षाकरम् इति यावत् । हविषा आज्यपुरोडाशादिना
सपर्यत पूजयत । हे ऋत्विज इति शेषः । ॥ सपर पूजायाम् ।
“कण्ड्वादिभ्यो यक्” इति यक् प्रत्ययः ॥ अथ वा प्रथमः प्रथ-
मभावी कल्पादौ वर्तमानो यो जनः प्राणी ममार यश्च जनः प्रथमः
कल्पादौ वर्तमानः एतं लोकं यमस्य स्वभूतं प्रेयाय प्रगतवान् । तदाम-
भृति वर्तमानानां सर्वेषां जनानां संगमनम् संप्राप्यं राजानम् इत्यादि
पूर्ववत् ॥

पिण्डपितृयज्ञे “परा यात” इति चतुर्थ्या ऋचा पितृन् विसर्जयेत् ।
तत्पाठस्तु

[चतुर्थी] ॥

परा॑ यात॒ पित॑र॒ आ च॑ याता॒यं वो॑ य॒ज्ञो मधु॑ना॒ सम॑क्तः ।

दु॒त्तो अ॒स्मभ्यं॒ द्रवि॑णे॒ह भ॒द्रं र॒यिं च॑ नः॒ सर्व॑वीरं दधात ॥ १४ ॥

परा॑ । या॒त । पि॒त॒रः । आ । च॒ । या॒त । अ॒यम् । वः । य॒ज्ञः । मधु॑ना ।
सम॑ऽअ॒क्तः ।

दु॒त्तो इति॑ । अ॒स्मभ्यम् । द्रवि॑णा । इ॒ह । भ॒द्रम् । र॒यिम् । च॒ । नः । स॒र्व॑ऽवीरम् । द॒धा॒त ॥ १४ ॥

हे पितरः पितृदेवताः अस्माभिः कृतेन पितृयज्ञरूपेण कर्मणा संतु-
ष्टाः सन्तः परा यात परागच्छत । पराङ्मुखाः स्वस्थानं गच्छतेत्यर्थः ।

1 S' °अभिजयेदिति.

पुनर्यागार्थम् अस्माभिराहूताः सन्तः आ यात च आगच्छत च ॥ इदानीं
परागमने कारणम् आह । वः युष्मभ्यं मधुना मधुरेण आज्येन । “ए-
तद् वै मधु दैव्यं यद् आज्यम्” इति हि ऐतरेयकम् [ऐ० ब्रा० २. २] ।
समक्तः सम्यक् संसिक्तः अयं यज्ञः अस्माभिर्दत्तः ॥ तं स्वीकृत्य अस्म-
भ्यम् अस्मदर्थं भद्रम् कल्याणं द्रविणा द्रविणं धनम् इह अस्मिन् गृहे
दधात धारयत ॥ तथा सर्ववीरम् वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्रपौत्रादि-
रूपाः प्रजास्तैः सर्वैरुपेतं रयिम् प्रजापश्चादिरूपं धनं नः अस्माकं द-
धात धारयत । ॥ “तप्तनप्तनयनाश्च” इति तस्य तदादेशः । पि-
त्वेन डित्वाभावाद् आहोपाभावः ॥

पञ्चमी ॥

कण्वः कक्षीवान् पुरुमीढो अगस्त्यः श्यावाश्चः सोभर्यर्चनानाः ।

विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरत्रिरवन्तु नः कश्यपो वामदेवः ॥ १५ ॥

कण्वः । कक्षीवान् । पुरुमीढः । अगस्त्यः । श्यावऽअश्चः । सोभरी । अ-
र्चनानाः ।

विश्वामित्रः । अयम् । जमत्ऽअग्निः । अत्रिः । अवन्तु । नः । कश्यपः ।
वामऽदेवः ॥ १५ ॥

कण्वादयो द्वादशसंख्याका ऋषयो नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु । क-
णतिः शब्दार्थः । ॥ अशूप्रुषिलटिकणिस्रटिविशिभ्यः कन् [उ० १.
१४९] इति कन् प्रत्ययः ॥ [नित्वाद् आद्युदात्तः] कण्वशब्दः ।
कक्ष्या रज्जुरश्चस्य कक्षं सेवते [नि० २. २] इति यास्कः । तद्वान् कक्षी-
वान् । ॥ “आसन्दीवद् अष्टीवच्चक्रीवत् कक्षीवत्” इति मतुपि नि-
पात्यते ॥ पुरुमीढः । ॥ मिह सेचने इत्यस्मात् कर्मणि नि-
ष्ठा ॥ पुरुणि मीढानि सिक्तानि अपत्यानि यस्य स तथोक्तः ।
यद्वा मीढम् इति धननाम । पुरुणि मीढानि धनानि यस्य स तथो-
क्तः । बहुधन इत्यर्थः । अगस्त्यः प्रसिद्धः । श्यावाश्चः श्यावाः कृष्णवर्णा

1 S' has a lacuna for about ten letters, after which it reads यान्तः कण्वशब्दः.
2 S' om. णि निष्ठा । पुरुणि मीढानि.

अश्वा यस्य स तथोक्तः । सोभरी प्रसिद्धः । अर्चनानाः अर्चनम् अर्चनी-
यम् अनः शकटं यस्य स तथोक्तः । संज्ञाशब्दोयम् । स च अत्रीणां प्र-
वरमध्ये पठ्यते । “आत्रेयार्चनानसश्यावाश्चेति । श्यावाश्चवद् अर्चनानस-
वद् [अत्रिवत्]” इति । विश्वामित्रः । विश्वं सर्वं जगत् मित्रं यस्य स
तथा । ॥ “मित्रे चर्षौ” इति विश्वशब्दस्य दीर्घः ॥ । अयम्
इति इदंशब्देन पुरोवर्तिवस्तुवाचिना सर्वजनसंनिहितत्वेन सर्वमित्रत्वम् उ-
पपाद्यते । जमदग्निः । ॥ जमतिर्ज्वलतिकर्मा ॥ । जमन्तो ज्व-
लन्तः अग्नयो यस्य स तथोक्तः । अत्रिः । आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौ-
तिकभेदभिन्नास्त्रिविधा दुःखानुभवा यस्य न विद्यन्ते स तथा । अत एव
यास्को निरवोचत । तस्माद् अत्रिर्न त्रय इति [नि० ३. १७] । क-
श्यपः । आद्यन्तवर्णविपर्ययः । सर्वं जगत् सर्वदा सौहृम्येण पश्यतीति
कश्यपः । श्रूयते हि । “कश्यपः पश्यको भवति यत् सर्वं परिपश्य-
तीति सौहृम्यात्” इति [तै० आ० १. ८. ८] । वामदेवः । वामो व-
ननीयो देवो द्योतकोस्ति तत्त्वविषये बोधो यस्य स तथा । स खलु
गर्भावस्थ एव सन् उत्पन्नतत्त्वज्ञानः स्वस्य सार्वान्त्र्यम् अनुसंदधौ ।
श्रूयते हि । “अहं मनुरभवं सूर्यश्च” इति । [ऋ० ४. २६. १] ॥

षष्ठी ॥

विश्वामित्र जमदग्ने वसिष्ठ भरद्वाज गोतम वामदेव ।

शर्दिर्नो अत्रिग्रभीन्मोभिः सुसंशासः पितरो मृडता नः ॥ १६ ॥

विश्वामित्र । जमत् अग्ने । वसिष्ठ । भरत् उवाज । गोतम । वाम उदेव ।

शर्दिः । नः । अत्रिः । अग्रभीत् । नमः अभिः । सुसंशासः । पितरः । मृ-
डत । नः ॥ १६ ॥

१ B C V शर्दिर्नो. Dc शर्दि° changed to शर्दि°. We with A K R. २ K सुसंशासः.
A B R V सुसंशासः पितरो. C सुसंशासः पितरो. Dc सुसंशासः पितरो corrected to सु-
संशासः पितरो. Cp सुसंशासः । पितरः । We with A B R V Cp. ३ Cp वाम उदेव ।
४ Cp शर्दिः ।

1 S' पश्यकः. 2 S' द्योतेकनास्त for द्योतकोऽस्ति.

पूर्वाधेन षट्ख्याका ऋषयः संबोध्यन्ते । तत्र वसिष्ठो वसुमत्तमः एत-
न्नामा ऋषिः । भरणाद् भारद्वाज इति यास्कः [नि० ३. १७] । अ-
न्ये शब्दा उक्तार्थाः । मृडता नः इत्येतद् वक्ष्यमाणं पदद्वयम् अत्रापि सं-
बध्यते । हे विश्वामित्रादय ऋषयः नः अस्मान् मृडत सुखयत । अत्रिः
एतत्संज्ञो महर्षिर्नः अस्माकं शर्दिः छर्दिः । गृहनामैतत् । ॥ उच्छृ-
दिर् दीप्तिदेवनयोः इत्यस्माद् अर्चिशुचिहुसृपिष्ठादिछर्दिभ्य इतिः [उ०
२. १०७] इति इसिप्रत्ययः । वर्णव्यत्ययः ॥ नः अस्मदीयं गृहम्
अग्रभीत् अग्रहीत् । रक्षणार्थं गृहीतवान् इत्यर्थः । ॥ ग्रह उपादा-
ने । “हग्रहोर्भः” इति भत्वम् ॥ यद्वा शर्दतिर्बलकर्मा । शर्द-
यति बलयतीति शर्दिः । एवंगुणविशिष्टः अत्रिर्नः अस्मान् अग्रहीत् आ-
त्मीयत्वेन गृहीतवान् । अथ वा शर्दिर्नाम कश्चिद् ऋषिः । अन्यत् पू-
र्ववत् । तथा नमोभिः नमस्कारैः । यद्वा अन्ननामैतत् । दीयमानैरन्नैः
कव्यरूपैर्हेतुभिः हे पितरः पितृदेवताः यूयं सुशंसौसः सुष्ठु शंसितुं स्तोतुं
शक्याः । ॥ शंसु स्तुतौ इत्यस्मात् “ईषहुःसुष्ठु” इति कर्मणि खल्
प्रत्ययः । “आज्जसेरसुक” ॥ सुष्ठुताः संस्तुताः सन्तः नः मृडत
अस्मान् सुखयत । ॥ मृडत । मृडं] सुखने ॥

शवदहनदिवसे रात्रौ रिक्तकलशभञ्जनकर्ता “कस्ये मृजानाः” इति
सप्तमीम् ऋचं जपेत् । ऋक्पाठस्तु

[सप्तमी] ॥

कस्ये मृजाना अति यन्ति रिप्रमायुर्दधानाः प्रतरं नवीयः ।

आप्यायमानाः प्रजया धनेनाध स्याम सुरभयो गृहेषु ॥ १७ ॥

कस्ये । मृजानाः । अति । यन्ति । रिप्रम । आयुः । दधानाः । प्रतरम ।
नवीयः ।

१ A B C R V have कस्ये मृजाना. Dc कस्ये मृजाना changed to कस्ये मृजाना. Cp कस्ये । मृजानाः । P P कस्ये । मृजानाः । K कस्ये मृजाना. २ Cp आयुः ।

1 S' शर्धति°. 2 S' शर्धयति. 3 S' omits हे in °हेतुभिः. 4 S' has after सं a lacuna for about sixty letters at the end of which occurs सुखयते instead of सुखने. 5 S' रिक्तकलशभञ्जन ————— कर्ता. Neither Kaus'ika nor the Kesari throws light on the passage.

आऽप्यायमानाः । प्रऽजया । धनेन । अंध । स्याम । सुरभयः । गृ-
हेषु ॥ १७ ॥

कसः कीकसः । ॥ कीशब्दलोपश्चान्दसः ॥ । कसम् अर्ह-
तीति कस्यो दहनदेशः तस्मिन् मृजानाः बान्धवमृतिजनितां दुःखम् उ-
पलिपन्तः । परित्यजन्त इत्यर्थः । रिप्रम् । पापनामैतत् । शवसंस्पर्श-
जनितां पापम् । ॥ रपो रिप्रम् इति पापनामनी भवतः इति हि नि-
रुक्तम् [नि० ४, २१] ॥ । मरणनिमित्तं पापम् अति यन्ति अतीत्य
गच्छन्ति । इति प्रथमः पादः परोक्षकृतः । यद्वा पुरुषव्यत्ययः । अती-
मः । अतीत्य गच्छाम इत्यर्थः । ॥ इण् गतौ । अदादिवात् शपो
लुक् । “इणो यण्” इति यण् आदेशः ॥ । यतो वयम् उक्ती-
त्या दुःखम् अतिक्रान्तास्ततो हेतोः नवीयः अतिशयेन नवम् उत्कृष्टम्
आयुः जीवितं प्रतरम् प्रकृष्टतरं दधानाः । दीर्घकालजीवनं धारयन्त इ-
त्यर्थः । एवम् अनेन द्वितीयपादेन चिरकालजीवनं प्रार्थितम् ॥ जीवत
एव पुरुषस्य प्रजापश्चाद्यपेक्षेति तृतीयेन पादेन प्रतिपाद्यते । प्रजया पु-
त्रपौत्रादिरूपया धनेन कनकरजतादिलक्षणं गवाश्वादिकं च धनम् तेन
आप्यायमानाः वर्धमाना भवेम ॥ अध अथ अनन्तरं गृहेषु सुरभयः
शोभनगन्धोपेताः श्लाघ्यगुणयुक्ताः स्याम भवेम ॥

पिण्डपितृयज्ञे “अञ्जते व्यञ्जते” इति ऋचा पिण्डेषु घृतेन अभिधा-
रणं कुर्यात् । सैषा सूक्ते

अष्टमी ॥

अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते ऋतुं रिहन्ति मधुनाभ्यञ्जते ।
सिन्धोरुच्छ्वासे पतयन्तमुक्षणं हिरण्यपावाः पशुमांसु गृह्णते ॥ १८ ॥
अञ्जते । वि । अञ्जते । सम । अञ्जते । ऋतुम् । रिहन्ति । मधुना । अभि ।
अञ्जते ।

१ P P अधास्याम् । for अध । स्याम् ।

1 So S'. Should not we rather read अपलिपन्तः ? 2 S' इता for इत्यर्थः.

[अ० ३. सू० ३.] ५४३

अष्टादश काण्डम् ।

१४५

सिन्धोः । उ॒तऽश्वा॒से । प॒तर्य॑न्तम् । उ॒क्ष्ण॑म् । हि॒र॒ण्य॒ऽपा॒वाः । प॒शुम् ।
आ॒सु । गृ॒ह्ण॑ते ॥ १८ ॥

पितृत्वं प्राप्ताः कर्मिणो जना धूमादिमार्गेण चन्द्रलोकं प्राप्य तत्र या-
गहोमादिसुकृतजनितं फलं भुञ्जत इति स सोमः अनया स्तूयते । सो-
मयागं प्रवर्तयन्तः प्रथमम् ऋत्विजः अञ्जते यजमानम् अञ्जनेन संस्कुर्वन्ति ।
तथा च ऐतरेयकम् । “आञ्जन्येनम् । तेजो वा एतद् अक्षोर्यद् आञ्जनम् ।
सतेजसमेवैनं तत् कृत्वा दीक्षयन्ति” इति [ऐ० ब्रा० १. ३] । ॥ अञ्जु
व्यक्तिम्लक्षणगतिषु । “असोरहोपः” इति अकारलोपः ॥ । त-
स्याञ्जनस्य लौकिकाद् वैशिष्ट्यं प्रतिपाद्यते व्यञ्जत इति । विविधम् अ-
ञ्जते । लौकिकाद् अञ्जनाद् अन्येन प्रकारेण यजमानस्याक्षणोरञ्जनं कु-
र्वन्तीत्यर्थः । तत्प्रकारश्च तैत्तिरीये समाम्नायते । “दक्षिणं पूर्वम् आङ्गे ।
सव्यं हि पूर्वं मनुष्या आञ्जते” [तै० सं० ६. १. १. ६] इत्यादिना । तथा
समञ्जते सम्यग् अक्तं कुर्वन्ति । उक्तस्याञ्जनस्य सम्यक्त्वविशेषणप्रतिपाद-
नाय पुनरनुवादः । तथा क्रतुं रिहन्ति । क्रतुः सोमयागसंकल्पः । तं
लिहन्ति आस्वादयन्ति । ॥ लिह आस्वादने । कपिलकादिनात् लव-
विकल्पः ॥ । सोमेन यक्ष्य इत्येवमात्मकं वचो यजमानम् उच्चारय-
न्तीत्यर्थः । मधुना माधुर्योपेतेन नवनीतेन अभ्यञ्जते अभ्यक्तं शरीरं कुर्व-
न्ति । तथा च ऐतरेयकम् । “नवनीतेनाभ्यञ्जन्ति । स्वेनैवैनं तद् भा-
गधेयेन समर्धयन्ति” [ऐ० ब्रा० १. ३] इति ॥ यद्वा अञ्जनादिसंस्कारैः
सोम एव स्तूयते । सोमयागे प्रवृत्ता ऋत्विग्यजमानाः सोमम् अञ्जते
दीक्षणीयादिषु हूयमानेनाज्येन सोममेव अञ्जन्ति । संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥
तथा व्यञ्जते दण्डकृष्णाजिनादिदीक्षाव्यञ्जनद्रव्येण यजमानद्वारा तमेव सोमं
संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ तथा समञ्जते सोमयागोपयुक्तं यूपं सम्यग् आमूलाग्रम्
अञ्जते । तेन च समञ्जनेन यूपद्वारा सोम एव संस्कृतो भवतीत्यर्थः ॥

1 S' वर्त प्रथममृजः for प्रवर्तयन्तः प्रथमम् ऋत्विजः. 2 S' वाचा. 3 S' अभ्यक्तं शरीरं.
4 S' has a blank space for about nine letters in place of अञ्जन्ति । स्वेनैवैनं तद्. 5 S'
सोमयागप्रवृत्त्य. 6 S' अञ्जति.

ऋतुं रिहन्ति । यूपवान् यागः ऋतुः । अत्र तत्साधनभूतः सोमो लक्ष्य-
ते । ऋतुम सोमं लिहन्ति क्रयाभिषवादिसंस्कारपूर्वकं सोमम् अग्नौ हु-
त्वा हुतशेषं लिहन्ति । आस्वादयन्तीत्यर्थः । मधुना माधुर्योपेतेन क्षी-
रादिना श्रयणद्रव्येण तं सोमम् अभ्यञ्जते अभितः अक्तं संयुक्तं संस्कृतं
कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ दिवि स्थितश्चन्द्र एव लतारूपसोमात्मना पृथिव्याम् अव-
स्थित इति प्रतिपादयति सिन्धोरुच्छ्वास इति । सिन्धोः स्यन्दनशीलस्य
समुद्रस्य [उच्छ्वासे] । उच्छ्वास उद्गमः अभिवृद्धिः । तस्मिन् समये प-
तयन्तम् गच्छन्तम् । उद्यन्तम् इत्यर्थः । ॥ पत गतौ । चुरादिरद-
न्तः । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् उपधावृद्ध्यभावः ॥ उक्षणम्
सेत्तारम् अमृतमयैः किरणैरभिषिञ्चन्तम् । यद्वा सिन्धोः स्यन्दनशील-
स्य वसतीवरीजलस्य उच्छ्वासे उद्गमे सति अभिषवकाले पतयन्तम् गच्छ-
न्तम् । अभिषवसंस्कारेण द्रवीभवन्तम् इति यावत् । उक्षणम् सेत्तारं
सर्वजगदुत्पत्तेः आहुतिद्वारा बीजभूतम् इत्यर्थः । स्मर्यते हि ।

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यग् आदित्यम् उपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ।

इति [म० ३. ७६] । तथा पशुम् । पश्यति सर्वं जगत् स्वकिरणैः प्र-
काशयतीति पशुश्चन्द्रमाः । ॥ पशुः पश्यतेरिति यास्कः [नि० ३.
१६.] ॥ एवंगुणविशिष्टं सोमं रसात्मना अवस्थितं हिरण्यपावाः
हिरण्येन पावयन्तीति हिरण्यपावाः अभिषोतार ऋत्विजः । अभिषवपा-
वनादिषु तेषां हिरण्यपाणित्वं भगवता आपस्तम्बेनोक्तम् । “हिरण्य-
पाणिरभिषुणोति गृह्णाति जुहोतीत्यत्यन्तप्रदेशः” इति [आप० १२. ७.
१२] । आसु स्थालीषु । सोमयागे हि प्रधानभूतानाम् आग्रयणा-
दीनां ग्रहाणां ग्रहणाय चतस्रः स्थाल्यो विहिताः । तासु गृभ्णन्ते गृ-
ह्णते । उपलक्षणम् एतत् । स्थाल्युपलक्षितग्रहचमसपात्रेषु सोमरसग्रहणेन
संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

एवं पितृदेवताभूतसोमाञ्जनलिङ्गात् पिण्डाभिधारणे विनियोग उपपन्नः ॥

1 S' प्रतिपादयितु. 2 S' प्रस्थाहुतिः and omits 'ग् आदित्य'. 3 S' has हिताः for
विहिताः and leaves a blank space for four letters after स्थाल्यो.

नवमी ॥

यद् वो मुद्रं पितरः सोम्यं च तेनो सचध्वं स्वयशसो हि भूतं ।

ते अर्वाणः कवय आ शृणोत सुविदत्रा विदथे हूयमानाः ॥ १९ ॥

यत् । वः । मुद्रम् । पितरः । सोम्यम् । च । तेनो इति । सचध्वम् । स्वय-
शसः । हि । भूतं ।

ते । अर्वाणः । कवयः । आ । शृणोत । सुविदत्राः । विदथे । हूयमानाः ॥ १९ ॥

हे पितरः वः युष्माकं संबन्धि मुद्रम् मोदकं हर्षजनकम् । ॥ मुद्रं
हर्षे इत्यस्मात् स्फायितञ्चीत्यादिना [उ० २. १३] रक् ॥ । यद्वा मुद्रम्
हर्षं रांति ददातीति मुद्रम् । ॥ “आतोनुपसर्गे कः” इति कप्रत्य-
यः ॥ । प्रीतिकरं यद् धनम् सोम्यम् सोमार्हं च विद्यते तेनो [तेनै-
व धनेन सह यूयं] सचध्वम् अस्माभिः संगता भवत । ॥ षच सम-
वाये ॥ । तादृग् धनम् अस्मभ्यं प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ तत्र हेतुरुच्यते ।
हि यस्माद् यूयं स्वयशसः स्वायत्तयशस्का [भूत] भवथ । तस्माद् इ-
ष्टफलदानं भवतां युक्तम् इत्यर्थः ॥ ते यूयम् अर्वाणो गन्तारः कवयः
क्रान्तदर्शनाः सुविदत्राः शोभनज्ञानाः शोभनधना वा विदथे यज्ञे हूय-
मानाः अस्माभिराहूयमाना आ शृणोत अस्मदाह्वानं शृणुत । ॥ शु-
श्रवणे । लोटि तस्य तत्रादेशः ॥ ॥

दशमी ॥

ये अत्रयो अङ्गिरसो नवग्वा इष्टावन्तो रातिषाचो दधानाः ।

दक्षिणावन्तः सुकृतो य उ स्यासद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् ॥ २० ॥ (१४)

ये । अत्रयः । अङ्गिरसः । नवग्वाः । इष्टावन्तः । रातिषाचः । दधानाः ।

१ C K R P P Dc सुतम्. We with B V. २ B C K R V Dc सुविदत्रा. Cp सुविद-
त्राः । There is no manuscript or Vaidika authority for the necessary correction to
सुविदत्रा. See R.w. ३ Cp पितरः । ४ Cp मुत् । P P भूतम् । ५ R B V अत्रयोंनि°.
Dc ये अत्रयो अंगि° changed to ये अत्रयोंनि°. We with A C K.

1 S' चाति. 2 S' तनोतन and then a lacuna for some ten letters in place of तेनो
[तेनैव धनेन सह यूयं].

दक्षिणाऽवन्तः । सुऽकृतः । ये । जुं इति । स्थ । आऽसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वम् ॥ २० ॥ (१४)

ये पितरो यूयम् अत्रयः अत्रिगोत्रोत्पन्नाः । ये वा अङ्गिरसः अङ्गि-
रोगोत्रजाः । यद्वा अत्रिमहर्षिरूपेण अङ्गिरोरूपेणावस्थिताः । नवग्वाः
अभिनवगमनाः । अथ वा अङ्गिरसो हि केचन सत्त्रयागं कुर्वाणा न-
वभिर्मासैः [स्वर्गं] गतास्ते नवग्वा उच्यन्ते । अपरे दशभिर्मासैर्गतास्ते
दशग्वाः । तथा चाम्नायते । “नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रं दशग्वा-
सो अभ्यर्चन्त्यकैः” इति [ऋ० ५. २९. १२] । इष्टावन्तः इष्टाः दर्श-
पूर्णमासादियागास्तद्वन्तः इष्टावन्तः । रातिषाचः रातिर्दानम् तत् सचने
समवयन्तीति दक्षिणादानयुक्तक्रिया रातिषाच इत्युच्यन्ते । ता दधानाः
धारयन्तः । ये च अन्ये हे पितरो यूयं दक्षिणावन्तः दक्षिणादानयुक्ताः
सुकृतः पुण्यकृतः स्थ भवथ । उशब्दः अप्यर्थे । अस्मिन् बर्हिषि यज्ञे
आस्तीर्णे दर्भे वा आसद्य उपविश्य ते सर्वे यूयं मादयध्वम् अस्मदी-
येन हविषा तृप्ता भवत ॥

[इति] अष्टादशकाण्डे तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“अथा यथा नः” इति आदितश्चतसृणाम् ऋचां प्रेतोपस्थाने वि-
नियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

अथा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अग्ने ऋतमाशशानाः ।
शुचीदयन् दीध्यत उक्थशासः क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरपं व्रन् ॥ २१ ॥
अध । यथा । नः । पितरः । परासः । प्रत्नासः । अग्ने । ऋतम् । आऽश-
शानाः ।
शुचि । इत् । अयन् । दीध्यतः । उक्थऽशंसः । क्षामे । भिन्दन्तः । अरुणीः ।
अप । व्रन् ॥ २१ ॥

१ P °शासः । २ P क्षामा ।

1 S' सत्त्रयागं.

[अ० ३. सू० ३.] ५४३

अष्टादशं काण्डम् ।

१४९

अथ अथ अनन्तरम् । यद्वा अप्यर्थः अधेति निपातः । अपि च
 यथा येन प्रकारेण नः अस्माकं पितरः पितृपितामहाः । यद्वा अस्माकं
 पितृभूता अङ्गिरसः परासः । परशब्दः उत्कृष्टवाची । ॥ “आज्ज-
 सेरसुक्” ॥ । परा उत्कृष्टाः प्रत्तासः पुराणाः हे अग्ने तत्प्रसा-
 दाद् ऋतम् यज्ञम् आशशानाः व्याप्नुवन्तः । ॥ अशू व्याप्तौ इत्य-
 स्मात् कानचि रूपम् ॥ । एवंभूतास्ते शुचि दीप्तं स्थानं नाकष्ट-
 ष्ठाख्यम् अयन् अगच्छन् । इच्छब्दः अवधारणे । ॥ इण् गतौ ।
 अस्मात् लङि पूर्वम् “इणो यण्” इति यणि कृते तस्य असिद्धवद्भा-
 वेन प्राप्तस्य आटशब्दान्दसत्वाद् निवृत्तौ अडागम एव भवति ॥ । दी-
 ध्यतः दीप्यमानाः । ॥ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः इत्यस्मात् लट् । व्य-
 त्ययेन शत्रादेशः ॥ । उक्थशासः । उक्थानि शस्त्राणि । तेषां शंसि-
 तारः एवंगुणविशिष्टास्ते पितरः क्षमा रात्रिः तत्संबन्धि तमः क्षाम शर्वरं
 तमो भिन्दन्तः स्वतेजसा निर्वर्तयन्तः अरुणीः अरुणवर्णा उषसः उषः-
 कालान् अप ब्रन् अपावृण्वन् प्रांकाशयन् ॥ यद्वा पणिनामानोऽसुरा
 अङ्गिरसां यज्ञसाधनभूता गा अपहृत्य भूम्यां बिलं प्रावेशयन् अङ्गिरस-
 स्तज्जानन्तः इन्द्रसहाया बिलं विवृत्य ता गा अलभन्तेत्याख्यायिका ।
 तद् एतद् उच्यते । क्षाम क्षमां भूमिं भिन्दन्तः विदारयन्तः अरुणीः
 अरुणवर्णा गा अप ब्रन् अपावृण्वन् बिलद्वारापवरणेन अलभन्तेत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तो अयो न देवा जनिमा धमन्तः ।

शुचन्तो अग्निं वावृधन्त इन्द्रमुर्वीं गव्यां परिषदं नो अक्रन् ॥ २२ ॥

सुऽकर्माणः । सुऽरुचः । देवऽयन्तः । अयः । न । देवाः । जनिम । धमन्तः ।

शुचन्तः । अग्निम् । वावृधन्तः । इन्द्रम् । उर्वीम् । गव्याम् । परिऽसदम् ।

नः । अक्रन् ॥ २२. ॥

सुकर्माणः शोभनकर्माणः सुरुचः सुदीप्तयो देवयन्तः देवान् आत्मन

1 So S'. No correlative follows. 2 S' अरुणाः. 3 S' प्रकाशयन्. 4 S' अंगिर-
 सस्तपायन् and then a lacuna for some eleven letters.

इच्छन्तः अयो न । नेति उपमार्थे । यथा अयस्कारा अयो धमन्ति
 धमनेन परिशुद्धं कुर्वन्ति एवं स्वकीयं जनिम जन्म धमन्तस्तपसा शोध-
 यन्तो देवाः देवत्वं प्राप्ताः अग्निम गार्हपत्यादिकं शुचन्तः दीपयन्तः सा-
 मिधेनीभिः प्रज्वालयन्तः इन्द्रं ववृधन्तः स्तुतिभिर्वर्धयन्तः उर्वीम महतीं
 गव्याम् गवां समूहम् । ॥ “खलगोरथात्” इति समूहार्थे यप्रत्य-
 यः ॥ नः अस्माकं परिषदम् परितः सीदन्तीम् अक्रन् अका-
 र्णुः । ॥ डुकृञ् करणे । “मन्त्रे घस०” इत्यादिना हेल्लुक् ॥

तृतीया ॥

आ यूथेव क्षुमति पञ्चो अख्यद् देवानां जनिमान्त्युग्रः ।

मर्तासश्चिदुर्वशीरकृग्रन् वृधे चिदर्य उपरस्यायोः ॥ २३ ॥

आ । यूथाऽइव । क्षुऽमति । पञ्चः । अख्यत् । देवानाम् । जनिम । अन्ति ।
 उग्रः ।

मर्तासः । चित् । उर्वशीः । अकृग्रन् । वृधे । चित् । अर्यः । उपरस्य ।
 आयोः ॥ २३ ॥

उग्रः उद्गूर्णबलोयमग्निः देवानाम् यष्टव्यानाम् इन्द्रादीनां जनिम जन्म
 प्रादुर्भावम् अन्ति अन्तिके समीपे । ॥ “कादिलोपो बहुलम् इति
 वक्तव्यम्” इति अन्तिकशब्दस्य कादिलोपः ॥ आ अख्यत् अभि-
 पश्यति । आभिमुख्येन ज्ञातुं शक्नोतीत्यर्थः । यूथेव क्षुमति पञ्च इति
 तत्र दृष्टान्तः । यूथा इव । ॥ सप्तम्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ यूथे
 समूहे क्षुमति शब्दवति गवां संघे पञ्चः पशून् आत्मीयान् गवादीन् यथा

१ A B C R यूथेव क्षुमति. K V यूथेव क्षुमति. Dc यूथेव क्षुमति corrected to यूथेव क्षु-
 मति which we adopt. P क्षुम् । अपि । P क्षुम् । अति । Cp क्षुम् । अति । There can be
 no doubt that the older Atharva-reading was यूथेव क्षुमति i. e. यूथाऽइव । क्षुम् । अति ।
 and that it was afterwards corrected to यूथेव क्षुमति in conformity with the Rigveda
 (IV. 2. 18). २ B °मान्त्युग्र. K C V °मान्त्युग्रः. A R °मान्त्युग्र. P उग्रा । Cp उग्रः ।
 P उग्रः । Dc corrects °मान्त्युग्र to °मान्त्युग्रः. The MSS. oscillate between the उग्र
 of the Rigveda and उग्रः peculiar to the Atharva-veda. ३ P अक्षत् ।

1 S' गवादीयान्.

[अ० ३ सू० ३.] ५४३

अष्टादश काण्डम् ।

१५१

स्वामी पश्यति तद्वत् । अयं देवसंघे यष्टव्यान् जानातीत्यर्थः ॥ यद्वा दा-
हकोग्निः संबोध्यः । हे अग्ने त्वया दह्यमानोऽयं यजमानस्त्वत्प्रसादाद् उ-
ग्रः उज्जूर्णबलः क्षुमति शब्दवति पशुसंघे पञ्चः पशूनां यूथा यूथानीव
देवानां जनिम आख्यत अभिपश्यतीति । देवलोकं गतस्य तस्य देवा अ-
न्तिके प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥ मर्तासश्चित् मर्त्या अपि मनुष्यजातीया अपि
त्वत्प्रसादाद् उर्वशीः उर्वश्याद्या अप्सरसः अकृप्रन् अकल्पयन् । उपभोक्तुं
समर्था भवन्तीत्यर्थः । ॥ कृपू सामर्थ्ये इत्यस्मात् लुङि हेः अङ् आ-
देशः । “बहुलं छन्दसि” इति रुडागमः ॥ ततश्च त्वत्प्रसादाद्
देवत्वं प्राप्तः अर्थः स्वामी भूत्वा उपरस्य उप्तस्य गर्भाशये निषिक्तस्य
आयोः मनुष्यस्य गर्भावस्थस्य वृधे चित् वर्धनाय च । भवतीति शेषः ।
पितृप्रसादात् पुत्रपौत्राद्यभिवृद्धिरिति भावः ॥

चतुर्थी ॥

अकर्म ते स्वपसो अभूमं ऋतमवस्वन्नुषसो विभातीः ।

विश्वं तद् भद्रं यदवन्ति देवा बृहद् वदेम विदथे सुवीराः ॥ २४ ॥

अकर्म । ते । सुऽअपसः । अभूम । ऋतम् । अवस्वन् । उषसः । विऽभातीः ।

विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे ।

सुऽवीराः ॥ २४ ॥

हे अवस्वन् अवनवन् पालक अग्ने ते तुभ्यम् अकर्म परिचरणम्
अकार्षम् । ॥ “मन्त्रे घस०” इत्यादिना हेलुक् ॥ अतस्त्व-
त्प्रसादात् स्वपसः शोभनकर्माणः अभूम अस्माभिः कृतानि यागहोमदा-
नादीनि कर्माणि शोभनानि फलयुक्तानि येषां तथोक्ता अभवाम । अ-
स्तत्कर्माणि फलयुक्तानि भवन्तित्यर्थः ॥ तथा विभातीः विभात्यः व्युच्छ-
न्त्य उषसश्च ऋतम् । सत्यनामैतत् । सत्यं यागदानादिकर्मफलम् । कु-
र्वन्तु इति शेषः ॥ यत् शास्त्रविहितं कर्म देवा अवन्ति रक्षन्ति तद् वि-

१ B K R A V Dc अभूमर्तम०. We with C. २ Cp अवस्वन् ।

१ S' य इष्टव्यान्. २ S' उर्वश्याद्या for उर्वश्याद्या. ३ S' भवती०. ४ S' अवनस्वन्.
५ S' has here a lacuna for some fifteen letters.

श्वम् सर्वं भद्रम् कल्याणं भवति । वयमपि सुवीराः शोभनपुत्रादियुक्ताः
सन्तो विदधे यज्ञे बृहत् महत् स्तोत्रं वदेम ब्रूयाम ॥

“इन्द्रो मा मरुत्वान्” इत्यादिभिः एकादशभिर्ऋग्भिः श्मशानचय-
नकर्मणि आज्यं जुहुयात् ॥

तथा “इन्द्रो मा मरुत्वान्” इत्यादिपञ्चभिर्ऋग्भिः प्रेतशरीरे अग्नि-
दानानन्तरम् आज्येन सारस्वतहोमान् कुर्यात् ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्रो मा मरुत्वान् प्राच्या दिशः पातु बाहुच्युता पृथिवी द्यामिवोपरि ।
लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ २५ ॥

इन्द्रः । मा । मरुत्वान् । प्राच्याः । दिशः । पातु । बाहुऽच्युता । पृथिवी ।
द्यामऽइव । उपरि ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।
स्य ॥ २५ ॥

मरुत्वान् मरुद्भिः एकोनपञ्चाशत्संख्याकैर्देवैः सहितः इन्द्रो मा मां
संस्कर्तारं प्राच्या दिशः प्राचीदिकसंबन्धिभयहेतोः पातु रक्षतु । तत्र दृ-
ष्टान्तः । बाहुच्युतां बाहुभ्यो दातृसंबन्धिभ्यश्च्युता विनिर्गता । यद्वा बा-
हुषु प्रतिग्रहीतृसंबन्धिषु च्युता प्राप्ता । उदकपूर्वं दत्तेत्यर्थः । तादृशी
दातृसात्कृता पृथिवी द्यामिव यथा द्याम् दिवं स्वर्गं भूदानप्राप्यम् उ-
परि आगामिनि काले दातृप्रतिग्रहीतृभ्याम् उपभोग्यं लोकं पाति त-
द्वत् । मां पात्विति संबन्धः ।

भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति ।

उभौ तौ पुण्यकर्माणौ नियतौ स्वर्गगामिनौ ।

इति ॥ अपि च लोककृतः लोकस्य पुण्यफलभूतस्य स्वर्गादेः कर्तृन् प-
थिकृतः तत्प्राप्त्युपायभूतस्य मार्गस्य कर्तृन् यजामहे हविषा पूजयामः ।

१ CP स्य ।

1 S' बाहुच्युताः.

[अ० ३. सू० ३.] ५४३

अष्टादशं काण्डम् ।

१५३

हे देवाः [ये] यूयं देवानाम् इन्द्रादीनां मध्ये हुतभागाः हुतः स्वाहा-
कारवषट्काराभ्याम् अग्नौ प्रक्षिप्तो हविर्भागः अंशो येषां ते हुतभागा
इह अस्मिन् पितृमेधकर्मणि स्थ भवथ । तान् देवान् लोककृत इति
पूर्वेण संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

धा॒ता मा॒ निर्ऋ॑त्या दक्षि॒णाया दि॒शः पा॒तु बा॒हुच्यु॑ता पृथि॒वी द्यामि॑-
वो॒परि॑ ।

लो॒क॒कृतः प॒थि॒कृतो॑ यजामहे ये दे॒वानां हु॑तभा॒गा इ॒ह स्थ ॥ २६ ॥

धा॒ता । मा॒ । निःऽऋ॑त्याः । दक्षि॒णायाः । दि॒शः । पा॒तु । बा॒हुऽच्यु॑ता ।

पृथि॒वी । द्यामऽइ॒व । उ॒परि॑ ।

लो॒क॒ऽकृतः । प॒थि॒ऽकृतः । य॒जाम॒हे । ये । दे॒वाना॑म् । हु॑तऽभा॒गाः । इ॒ह ।

स्थ ॥ २६ ॥

धाता सर्वस्य जगतो विधाता धारयिता वा एतत्संज्ञो देवः निर्ऋ-
त्याः । निर्ऋतिः आर्तिकरी पापदेवता । तद्युक्ताया दक्षिणाया दिशो
मा मां पातु दक्षिणदिगवस्थिताद् रक्षःपिशाचादेर्मां संस्कर्तारं रक्षतु ॥
बाहुच्युतेत्यादेः पूर्ववद् योजना ॥

सप्तमी ॥

अदि॒तिर्मा॑दि॒त्यैः प्र॒तीच्यां दि॒शः पा॒तु बा॒हुच्यु॑ता पृथि॒वी द्यामि॑वो॒परि॑ ।

लो॒क॒कृतः प॒थि॒कृतो॑ यजामहे ये दे॒वानां हु॑तभा॒गा इ॒ह स्थ ॥ २७ ॥

अदि॒तिः । मा॒ । आ॒दि॒त्यैः । प्र॒तीच्याः । दि॒शः । पा॒तु । बा॒हुऽच्यु॑ता । पृ॒-

थि॒वी । द्यामऽइ॒व । उ॒परि॑ ।

लो॒क॒ऽकृतः । प॒थि॒ऽकृतः । य॒जाम॒हे । ये । दे॒वाना॑म् । हु॑तऽभा॒गाः । इ॒ह ।

स्थ ॥ २७ ॥

अदि॒तिः अ॒दीना दे॒वमा॒ता । सा आ॒दि॒त्यैः स्व॒पुत्रैः सह प्र॒तीच्या

1 S' प्रक्षिप्तं.
३०

दिशः सकाशात् मा मां पातु प्रत्यग्दिगवस्थितरक्षःपिशाचादेर्मा रक्षति-
त्यर्थः ॥ अन्यद् उक्तार्थम् ॥

अष्टमी ॥

सोमो मा विश्वैर्देवैरुदीच्या दिशः पातु बाहुच्युता पृथिवी द्यामिवोपरि ।
लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ २८ ॥
सोमः । मा । विश्वैः । देवैः । उदीच्याः । दिशः । पातु । बाहुऽच्युता ।
पृथिवी । द्यामऽइव । उपरि ।
लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।
स्य ॥ २८ ॥

विश्वैः सर्वैः [देवैः] सह सोमः [एतन्नामको देवः] मा माम उ-
दीच्या दिशः पातु उत्तरदिगवस्थिताद् राक्षसादेः श्मशानवासिनः सका-
शाद् रक्षतु ॥

नवमी ॥

धर्ता ह त्वा धरुणो धारयाता ऊर्ध्वं भानुं सविता द्यामिवोपरि ।
लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ २९ ॥
धर्ता । ह । त्वा । धरुणः । धारयातै । ऊर्ध्वम् । भानुम् । सविता । द्यामऽइ-
व । उपरि ।
लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इ-
ह । स्य ॥ २९ ॥

धरुणः सर्वस्य जगतो धारयिता धर्ता एतत्संज्ञक ऊर्ध्वदिगभिमानो
देवः हे प्रेत त्वा त्वाम ऊर्ध्वम् ऊर्ध्वदिगवस्थितं लोकान्तरं गन्तुम्
उद्यतम् ऊर्ध्वमुखं वा धारयातै धारयतु । ॥ “लेटोडाटौ” इति
आडागमः । “वैतोन्यत्र” इति ऐकारः ॥ तत्र दृष्टान्तः । स-

1 S' has here a space for about five letters. 2 S' सशान°. 3 S' inserts उपरि
हे ऊर्ध्वायां दिशि before धरुणः.

[अ० ३. सू० ३.] ५४३

अष्टादशं काण्डम् ।

१५५

विता सर्वप्रेरकः सूर्यः भानुम दीप्तां द्याम द्युलोकं यथा उपरि धारयति
तद्वद् इत्यर्थः ॥ लोककृत इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

दशमी ॥

प्राच्यां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युता पृथिवी
द्यामिवोपरि ।

लोककृतः पृथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ ३० ॥ (१५)

प्राच्याम । त्वा । दिशि । पुरा । समऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि ।

बाहुऽच्युता । पृथिवी । द्यामऽइव । उपरि ।

लोकऽकृतः । पृथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।

स्य ॥ ३० ॥ (१५)

प्राच्यां दहनदेशात् पूर्वस्यां दिशि पुरा पूर्वं संवृतः संज्ञादितः कम्ब-
लेन आवेष्टितोहम् यद्वा पूः शरीरम् तेन संवृतः सशरीर एव सन् हे
प्रेत त्वा त्वां स्वधायाम् पितृणां तृप्तिकरी देवता स्वधा तस्याम् आ द-
धामि स्थापयामि । संस्कारकर्मणा प्रेतत्वप्रच्युतिपूर्वकं पितृदेवतात्वं गम-
यामीत्यर्थः । बाहुच्युता दातृबाहुभिः प्रच्युता ब्राह्मणेभ्यो दत्ता पृथिवी
उपरि उपरिष्ठाद्देशस्थितां द्याम् दिवं नाकपृष्ठाख्यं स्थानं यथा पालयति ।
यद्वा उपरि आगामिनि काले भूदानग्राह्यां दिवं यथा दत्ता पृथिवी
पालयति तथा त्वां सैव पृथिवी पालयत्वित्यर्थः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“दक्षिणायां त्वा दिशि” इत्यादितः पञ्चानाम् आज्यहोमे अभिमन्त्र-
णे च विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

दक्षिणायां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युता पृथि-
वी द्यामिवोपरि ।

1 S' °पूर्वक° for °पूर्वकं.

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ ३१ ॥
 दक्षिणायाम । त्वा । दिशि । पुरा । समऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि ।
 बाहुऽच्युता । पृथिवी । द्यामऽइव । उपरि ।
 लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।
 स्थ ॥ ३१ ॥

हे प्रेत त्वा त्वां दक्षिणायां दिशि दक्षिणदिग्भागे पुरा पूर्वमेव संवृ-
 तः आत्मरक्षार्थं कम्बलादिना प्रावृतः स्वधायाम् पितृदेवतायाम् आ द-
 धामि स्थापयामि । स्वधाकारभाजं करोमीत्यर्थः ॥ अन्यद् व्याख्यातम् ॥
 द्वितीया ॥

प्रतीच्यां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायाम् दधामि बाहुच्युता पृथिवी
 द्यामिवोपरि ।
 लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ ३२ ॥
 प्रतीच्याम् । त्वा । दिशि । पुरा । समऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि ।
 बाहुऽच्युता । पृथिवी । द्यामऽइव । उपरि ।
 लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।
 स्थ ॥ ३२ ॥

दहनदेशात् पश्चिमायां दिशि पुरा संवृत इत्यादि पूर्ववत् ॥

तृतीया ॥

उदीच्यां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायाम् दधामि बाहुच्युता पृथिवी
 द्यामिवोपरि ।
 लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥ ३३ ॥
 उदीच्याम् । त्वा । दिशि । पुरा । समऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि ।
 बाहुऽच्युता । पृथिवी । द्यामऽइव । उपरि ।

1 S' omits the anusvâra in रक्षार्थ.

[अ० ३. सू० ३.] ५४३

अष्टादशं काण्डम् ।

१५७

लोकऽकृतः । पृथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।
स्य ॥ ३३ ॥

उदीच्याम उत्तरस्यां दिशि ॥ अन्यत् पूर्ववत् ॥
चतुर्थी ॥

भुवायां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युतां पृथिवी
द्यामिवोपरि ।

लोकऽकृतः पृथिऽकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ ३४ ॥
भुवायाम् । त्वा । दिशि । पुरा । समऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि ।
बाहुऽच्युतां । पृथिवी । द्यामऽइव । उपरि ।
लोकऽकृतः । पृथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।
स्य ॥ ३४ ॥

भुवा स्थिरा अधरा दिक् । तस्यां दिशि ॥ गतम् अन्यत् ॥
पञ्चमी ॥

ऊर्ध्वायां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युतां पृथिवी
द्यामिवोपरि ।

लोकऽकृतः पृथिऽकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ ३५ ॥
ऊर्ध्वायाम् । त्वा । दिशि । पुरा । समऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि ।
बाहुऽच्युतां । पृथिवी । द्यामऽइव । उपरि ।
लोकऽकृतः । पृथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।
स्य ॥ ३५ ॥

ऊर्ध्वायाम् उपरितन्यां दिशि हे प्रेत त्वा त्वां स्वधायाम् स्वधाकारे
आ दधामि स्थापयामि पुरा पूर्वमेव संवृतः प्रावृतोऽहम् ॥ बाहुच्युता
पुण्यकृतां बाहुभिर्दत्ता पृथिवी च त्वां पातु । उपर्यवस्थितां द्यामिव दा-

१ Cp स्य ।

नफलभूतं स्वर्गं यथा सा पालयति तद्वत् ॥ लोककृतः स्वर्गादिलोकस्य
कर्तृन् यजामहे हविर्भिः पूजयामः । देवानाम् हविर्भुजां मध्ये हे देवाः
ये यूयम् इह अस्मिन् लोके हुतभागाः स्थ भवथ ॥

षष्ठसप्तमौ द्वौ यजुर्मन्त्रौ ॥

धर्तासि धरुणोसि वंसगोसि ॥ ३६ ॥

धर्ता । असि । धरुणः । असि । वंसगः । असि ॥ ३६ ॥

उदपूरसि मधुपूरसि वातपूरसि ॥ ३७ ॥

उदपूः । असि । मधुपूः । असि । वातपूः । असि ॥ ३७ ॥

हे अग्ने त्वं धर्तासि सर्वेषां धारयितासि । धरुणः । धार्यत इति धरु-
णः । ॥ धारेर्णिलुक् च [उ० ३. ५८] इति उनन् प्रत्ययः ॥ गा-
हपत्यादिरूपेण सर्वैर्धार्यमाणोसि । वंसगः वननीयगतिर्वृषभः असि भ-
वसि । तथा “चत्वारि शृङ्गा” इत्यस्याम् ऋचि [ऋ० ४. ५८. ३]
वृषभरूपकल्पनाग्नेः समाम्नाता । अत एव “तिग्मशृङ्गो न वंसगः”
इति अन्यत्रापि [ऋ० ६. १६. ३९] आम्नातम् ॥ तथा हे अग्ने त्वम्
उदपूः उदकस्य पूरयितासि । तथा मधुपूः मधुनो माक्षिकस्य पूरयि-
ता असि भवसि । तथा वातपूः वातस्य प्राणात्मकस्य वायोः पूरयिता
असि भवसि । एवंगुणविशिष्टस्त्वम् इमं यजमानं पालयेत्यर्थः ॥

सोमयागे हविर्धानाख्यशकटे प्रवर्त्यमाने “इतश्च मा” इति द्वाभ्याम्
अभिमन्त्रयेत् । तथा च वैतानं सूत्रम् । “हविर्धाने प्रवर्त्यमाने इतश्च
मेति द्वाभ्याम् अनुमन्त्रयते” इति [वै० ३. ५] ॥

अष्टमी ॥

इतश्च मामुतश्चावतां यमे इव यतमाने यदैतम् ।

प्र वां भरन् मानुषा देवयन्तो आ सीदतां स्वमु लोकं विदानि ॥ ३८ ॥

१ C cancels °म् and reads यदैत. We with A B R K V Dc. २ A C देवयन्तो correct-
ed to देवयन्त. We with B K R V Dc, and Sāyana's text. ३ A K B R V Dc सीदतां.
C सीदतं. P P सीदताम् । C P सीदताम् ।

1 S' has a blank space for about twelve letters instead of धर्तासि सर्वेषां धा°.

इतः । च । मां । अमुतः । च । अवताम । यमे इवेति यमेऽइव । यतमाने
इति । यत । ऐतम ।

प्र । वाम । भरन् । मानुषाः । देवयन्तः । आ । सीदताम । स्वम । जुं इ-
ति । लोकम । विदाने इति ॥ ३८ ॥

इतश्च इतः अस्माद् भूलोकाद् अमुतश्च अमुष्मात् स्वर्गलोकात् लोक-
द्वयावस्थिताद् भयहेतोः मा मां यजमानम् अवताम हविर्धाने रक्षताम् ।
इति परोक्षकृतो निर्देशः ॥ अथ प्रत्यक्षकृतः । [हे] हविर्धाने यमे इव
यमले युगपद् उत्पन्ने अपत्ये इव यतमाने समानव्याप्रियमाणे जगतः पो-
षणाय प्रयत्नं कुर्वाणे [यत यस्मात् कारणाद् युवाम ऐतम् गच्छथः] ॥
वाम युवाभ्यां देवयन्तः देवान् आत्मन इच्छन्तो मानुषाः मनुष्या ऋत्वि-
ग्यजमानाः प्र भरन् हवींषि समभरन् । तदानीं युवां स्वम स्वकीयं
लोकम् स्थानं विदाने जानन्ती आ सीदताम् उपविशतम् । उ इति
पदपूरणः ॥

नवमी ॥

स्वासस्थे भवतमिन्दवे नो युजे वां ब्रह्म पूर्य नमोभिः ।

वि श्लोक एति पथ्येव सूरिः शृण्वन्तु विश्वे अमृतास एतत् ॥ ३९ ॥

स्वासस्थे इति सुऽआसस्थे । भवतम् । इन्दवे । नः । युजे । वाम । ब्रह्म । पूर्यम् ।

नमःऽभिः ।

वि । श्लोकः । एति । पथ्याऽइव । सूरिः । शृण्वन्तु । विश्वे । अमृतासः । एतत् ॥ ३९ ॥

हे हविर्धाने नः अस्माकम् इन्दवे सोमाय स्वासस्थे सुखासनस्थे सु-
स्थिरे भवतम् । अहं च वाम युवयोः पूर्यम् पूर्वकाले भवं चिरन्तनं
ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं नमोभिः नमस्कारैः सहितं युजे युनजिम । यद्वा

१ Cp मा । २ See note ३ on previous page.

1 S' इतश्च लोपः for इतश्च. 2 S' inserts अथ प्रत्यक्षकृतो निर्देशः before अथ प्रत्यक्ष-
कृतः. 3 S' has no empty space in place of this bracket. 4 S' विजाने for विदाने.
5 S' जान्त्यौ for जानन्ती.

नमोभिः नमस्कारप्रतिपादकैर्मन्त्रैरित्यर्थः । श्लोकः श्लोकनीयस्तुतिसंघः
 व्येति विशेषेण युवां गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । पथ्या सूरिरिव । पथो-
 नपेतं पथ्यम् । ॥ “सुपां सुलुक्” इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदी-
 र्घः ॥ पथोनपेतेन धर्मेण सूरिः विद्वान् अभिमतं फलं प्राप्नोति
 तद्वद् इत्यर्थः ॥ एतत् अस्माभिः कृतं स्तोत्रम् अमृतासः अमृता मरण-
 रहिता विश्वे सर्वे देवाः शृण्वन्तु आकर्णयन्तु । ॥ श्रु श्रवणे । “श्रु-
 वः शृ च” इति श्रुप्रत्ययः शृभावश्च ॥

“त्रीणि पदानि” इत्यनया दह्यमानं प्रेतशरीरं बान्धवा उपतिष्ठेरन् ॥
 दशमी ॥

त्रीणि पदानि रूपो अन्वरोहचतुष्पदीमन्वैतद्वृतेन ।

अक्षरेण प्रति मिमीते अर्कमृतस्य नाभावभि सं पुनाति ॥ ४० ॥ (१६)

त्रीणि । पदानि । रूपः । अनु । अरोहत् । चतुःऽपदीम् । अनु । एतत् । वृतेन ।
 अक्षरेण । प्रति । मिमीते । अर्कम् । मृतस्य । नाभौ । अभि । सम ।
 पुनाति ॥ १० ॥ (१६)

रूप्यति मुह्यतीति रूपो मृतः पुरुषः । ॥ युप रूप लुप विमोह-
 ने । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः ॥ त्रीणि त्रिसंख्याकानि पदानि

१ A C रूपो. Cp रूपः । P रूपाः । We with B K R P V Dc. २ What can this
 be? A B K R Dc read as above. C °मन्वैतद्वृतेन changed to °मन्वैतद्वृतेन. The two
 pada manuscripts P P have एतत् । Cp has ऐत् । But all the Samhitā MSS. (and
 Sāyana's text also) read °मन्वैतद्वृतेन. The *Rigveda* has: पञ्च पदानि रूपो अन्वरोहं
 चतुष्पदीमन्वैमि वृतेन. In our passage the sandhi ought to give us °मन्वैतद्वृतेन and
 the accent °मन्वेतद्वृतेन, if एतत् the pronoun is meant. एतद्वृतेन as a compound
 would be very un-Vedic. Is एतत् a later corruption of ऐत् which C once read and
 which Cp actually reads? That seems probable, and would give us ऐत् as the
 pada version, and would consist with the metre as it would be equivalent to a
 metrical elongation अइत् or आइत्. If my conjecture is right, the corruption of ऐत्
 into एतत् (which the pada-writers could only equate with the absurd एतत्) is
 much older than the time of Sāyana.

1 S' दाह्यमानं. 2 S' रोपेति. 3 S' leaves a blank space for about thirteen letters
 after the word पदानि.

द्युस्थानानि अन्वरोहत् क्रमेण आरूढवान् । प्राप्तवान् इत्यर्थः । केन साधनेन इत्याह । एतत् एतेन अनुष्ठीयमानेन व्रतेन कर्मणा पैतृमेधिकसंस्कारेण चतुष्पदीम् चत्वारः पादा यस्याः सा तथोक्ता ताम् अनुस्तरण्याख्यां गाम् अनुलक्ष्य । अन्वरोहद् इति संबन्धः । संस्कारमाहात्म्येन मृतो लोकत्रयं व्याप्नोद् इत्यर्थः । अक्षरेण । अश्रुते व्याप्नोति स्वफलभूतं स्थानम् इत्यक्षरं स्वार्जितं सुकृतम् । यद्वा क्षरो विनाशः । तद्रहितम् । तेन स्वार्जितेन सुकृतेन । यद्वा परिच्छेदकशरीरे त्यक्ते अक्षरेण व्यापकेन विनाशरहितेन आत्मस्वरूपेण अर्कम् अर्चनीयं सुकृतफलं स्वर्गादिकं सूर्यमेव वा प्रति मिमीते प्रतिमुखं मिमीते परिच्छिन्ति । व्याप्नोतीत्यर्थः । यद्वा प्रतिमानं प्रतिबिम्बम् । सूर्यस्य प्रतिबिम्बं भवति । सूर्यसदृशो भवतीत्यर्थः । ऋतस्य योनौ । ऋतम् इति सत्यस्य उदकस्य यज्ञस्य वा नामधेयम् । तस्य योनिः उत्पत्तिस्थानं सूर्यमण्डलम् तत्र अभि अभितः सर्वतः आभिमुख्येन वा सं पुनाति सम्यक् पूतो वर्तते ॥

[इति] तृतीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“देवेभ्यः कम्” इत्यादिकं पञ्चमं सूक्तम् । तत्र “त्वमग्न ईळितः” इत्यनया पिण्डपितृयज्ञे समिधम् आदध्यात् । “त्वमग्न ईळितः [१८.३.४२] आ त्वाग्ने [१८.४.८८] इत्यादधाति” इति हि [कौ० ११.१०] सूत्रम् ॥

“अग्निष्वात्ताः पितरः” [४४] इत्यनया पिण्डपितृयज्ञे बर्हिः स्तृणीयात् ॥

“उपहूता नः पितरः” [४५] इति उत्तराभ्यां द्वाभ्यां च पिण्डपितृयज्ञे बर्हिः स्तृणीयात् ॥

“ये तातृषुः” [४७] इत्यृचा “ये सत्यासः” [४८] इत्युत्तरया च पिण्डपितृयज्ञे समिधावादध्यात् ॥

“उप सर्प” [४९] इति तिसृभिर्ऋग्भिः श्मशानदेशं शलाकाभिः इष्टकाभिर्वा प्रसव्यं चिनुयात् ॥

1 S' त्यामृतो for मृतो. 2 S' अक्षरो° for क्षरो°. 3 S' तिसृक्षरेण for अक्षरेण. 4 S' श्मशान°.

तत्र प्रथमा ॥

देवेभ्यः कर्मवृणीत मृत्युं प्रजायै किममृतं नावृणीत ।

बृहस्पतिर्यज्ञमतनुत ऋषिः प्रियां यमस्तन्वमा रिरिरेच ॥ ४१ ॥

देवेभ्यः । कर्म । अवृणीत । मृत्युम् । प्रजायै । किम् । अमृतम् । न । अवृणीत ।
 बृहस्पतिः । यज्ञम् । अतनुत । ऋषिः । प्रियाम् । यमः । तन्वम् । आ ।
 रिरिरेच ॥ ४१ ॥

देवेभ्यः दीव्यन्तीति देवाः इन्द्रादयः । तेभ्यः । ॥ तादर्थ्यं चतु-
 र्थी ॥ तदर्थं कर्म कीदृशं मृत्युम् अवृणीत सृष्ट्यादौ विधाता वृत्त-
 वान् । देवानाम् अर्थे स्रष्टा कमपि मरणहेतुं न कृतवान् इत्यर्थः काक्का
 द्योत्यते । अतो देवानां मृत्युसंबन्धविरहात् तेषाम् अमृतत्वम् उत्पत्तिसि-
 द्धम् इत्यर्थः । प्रजायते उत्पद्यत इति प्रजा मनुष्यादिरूपा । तस्यै वेधाः
 [किम्] किंकारणम् अमृतम् अमरणं न अवृणीत न वृत्तवान् । म-
 नुष्यादीनां देववद् अमृतत्वं न कृतवान् । तत्र कारणं किमपि नास्तीत्य-
 र्थः । प्रजापतिना केचन इन्द्राद्याः अमृताः सृष्टाः मनुष्याद्याः प्राणि-
 नो मरणधर्मोपेताः कल्पिताः । अतो देवानाम् अमरणं मनुष्याणां म-
 रणं च अनादिसिद्धम् । अतस्तत्र कारणगवेषणं न कार्यम् इत्यर्थः ॥
 बृहस्पतिः बृहतां महतां देवानां पतिः स्वामी ऋषिः अतीन्द्रियार्थद्रष्टा
 यज्ञम् सोमयागम् अतनुत अकरोत् । भूलोके ऋषिरूपेणावस्थितो बृहस्प-
 तिः स्वस्य ऐहिकामुष्मिकफलप्राप्तये तत्प्राप्त्युपायभूतं यज्ञं कृतवान् इत्य-
 र्थः । श्रूयते हि । “बृहस्पतिरकामयत देवानां पुरोधाम् गच्छेयम् इति ।
 स एतं बृहस्पतिं सवम् अपश्यत् । तम् आहरत् । तेनायजत” इति तै०
 ब्रा० २, ७, १, २] । बृहस्पतेः प्रियां तन्वम् प्रेमास्पदं मानुषं शरीरं य-
 मो वैवस्वतः आ रिरिरेच आसमन्ताद् रिक्तं निःसारं मृतं कृतवान् । ऋ-
 षिरूपेणावस्थितस्य बृहस्पतेरपि यमः प्राणान् अपाहार्षीत किल किमु व-
 क्तव्यम् अन्येषां मनुष्यादीनां यमः प्राणान् अपहरतीति । यद्वा नावृ-

1 S' omits the anusvāra in °भूतं.

णीत इति पूर्वत्रापि संबध्यते । देवानां कं मृत्युं नावृणीत । सर्वमपि
मृत्युं वृत्तवान् । अतस्तेषाम् अमृतत्वसिद्धये तैः प्रार्थितो बृहस्पतिः ऋ-
षिर्भूत्वा यज्ञम् अतनुत । तस्माद् यज्ञात् ते देवा अमृताः संपन्नाः ।
तथा प्रजायै मनुष्यादिरूपायै किमपि अमृतं नावृणीत अतः सा मर्त्या
भूता । तस्माद् यमो मनुष्यादिशरीरम् आरेचितवान् इति ॥

द्वितीया ॥

त्वमग्ने ईडितो जातवेदोवाङ्म्यानि सुरभीणि कृत्वा ।

प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥ ४२ ॥

त्वम् । अग्ने । ईडितः । जातवेदः । अवाट् । ह्यानि । सुरभीणि । कृत्वा ।

प्र । अदाः । पितृभ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वम् । देव । प्रय-
ता । हवींषि ॥ ४५ ॥

हे जातवेदः जातानां जनिमतां प्राणिनां वेदितः हे अग्ने ईडितः अ-
स्माभिः स्तुतस्त्वं ह्यानि अस्मदीयानि चरुपुरोडाशादीनि सुरभीणि सु-
गन्धीनि रसवन्ति कृत्वा अवाट् देवेभ्यो वह । ॥ “छन्दसि लुङ्ल-
ङ्लिटः” इति लोट्थे लुङ् । वह प्रापणे इत्यस्मात् लुङि सिपि “व-
हुलं छन्दसि” इति इडभावे “श्लो शलि” इति सिजलोपः । “हल्-
व्याभ्यः०” इति सलोपे रूपम् ॥ तथा पितृभ्यः पितृदेवताभ्यः
स्वधया स्वधाकारेण सह कव्यसंज्ञकानि हवींषि प्रादाः प्रत्तवान् असि ।
ते च पितरस्वया दत्तानि कव्यानि हवींषि अक्षन् अभुञ्जत । ॥ अ-
द भक्षणे । “लुङ्सनोर्घस्लृ” इति घस्लादेशः । “मन्ते घसह्वर”
इत्यादिना ह्येलुक् । “गमहनजनखनघसां लोपः०” इति उपधालोपः ।
चर्त्तवत्वे ॥ हे देव द्योतमान अग्ने त्वमपि प्रयता प्रयतानि प्रक-
र्षेण अस्माभिर्दत्तानि हवींषि अद्धि भुङ्क्ष्व । ॥ अद भक्षणे । “हु-
श्लभ्यो हेर्धिः” इति हेर्धिरादेशः ॥

1 S' प्रयाता.

तृतीया ॥

आसीनासो अरुणीनामुपस्ये रयिं धत्त दाशुषे मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्र यच्छत त इहोर्जं दधात ॥ ४३ ॥

आसीनासः । अरुणीनाम् । उपस्ये । रयिम । धत्त । दाशुषे मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः । पितरः । तस्य । वस्वः । प्र । यच्छत । ते । इह । ऊर्जम् । द-
धात ॥ ४३ ॥

हे पितरः अरुणीनाम् अरुणवर्णानां मातृणाम् उपस्ये उत्सङ्गे आ-
सीनासः आसीना उपविशन्तो दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय मरणधर्मणे य-
जमानाय रयिम धनं धत्त दत्त प्रयच्छत ॥ पुत्रेभ्यः । पुंनाम्नो नरकात्
त्रायन्त इति पुत्राः । तेभ्यः अस्मभ्यं तस्य वस्वः । ॥ कर्मणि ष-
ष्ठी ॥ तत् प्रसिद्धं वसु धनं प्रयच्छत दत्त । ॥ दाण् दाने ।
“पाघ्राभ्मा[स्थान्ना]दाण्०” इत्यादिना यच्छादेशः ॥ हे पितरः ते
यूयम् इह अस्मिन् भूलोके ऊर्जम् बलकरम् अन्नम् अस्मभ्यं दधात
धत्त ॥

चतुर्थी ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदःसदः सदत सुप्रणीतयः ।

अत्तो हवींषि प्रयतानि बर्हिषि रयिं च नः सर्ववीरं दधात ॥ ४४ ॥

अग्निऽस्वात्ताः । पितरः । आ । इह । गच्छत । सदःऽसदः । सदत । सुऽ-
प्रणीतयः ।

अत्तो इति । हवींषि । प्रयतानि । बर्हिषि । रयिम । च । नः । सर्ववी-
रम् । दधात ॥ ४४ ॥

हे अग्निष्वात्ताः [पितरः] । पितरो द्विविधाः । बर्हिषदः अग्निष्वात्ता-
श्चेति । तेषां भेदस्तैत्तिरीयके स्पष्टम् आम्नातः । “पितृन् बर्हिषदो यज-

१ B V वसु. De वस्वः changed to वसु. Cp वसु । P P वस्वः । We with A C K R. २ So we read with A B C K R V De.

“ति । ये वै यज्वानस्ते पितरो बर्हिषदः तानेव तद् यजति ॥ पितॄन्
 “अग्निष्वात्तान् यजति । ये वा अयज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरोऽग्निष्वात्ताः”
 इति [तै० ब्रा० १. ६. ९. ६] । कृतसोमयागाः पितरो बर्हिषत्संज्ञकाः अ-
 कृतसोमयागास्तु अग्निष्वात्तसंज्ञका इत्यर्थः । हे एतत्संज्ञकाः पितरः इह
 अस्मिन् यज्ञे आ गच्छत ॥ हे सुप्रणीतयः । प्रणीतिः प्रकृष्टं फलप्राप-
 णम् । शोभना प्रणीतिर्येषां ते तथोक्ताः । आगतास्ते यूयं सदःसदः ।
 सीदन्ति अस्मिन्निति सदः उपवेशनस्थानम् पितृपितामहप्रपितामहादीनां य-
 द्वात् स्थानं परिकल्पितं तत् स्थानं सदत प्राप्तुम् । स्वेस्वे स्थाने उपविशते-
 त्यर्थः ॥ बर्हिषि यज्ञे प्रयतानि प्रत्तानि यद्वा शुद्धानि हवींषि चरुपुरोडा-
 शादीनि अन्नं भक्षयत ॥ हविरदनेन संतुष्टा यूयं नः अस्मभ्यं सर्ववीरम्
 सर्वैर्वीरैरुपेतं रयिम् धनं दधातनं धत्त । प्रयच्छतेत्यर्थः । ॥ दुधाञ्
 दानधारणयोः । लोटि “तप्तनप्तनयनाश्च” इति तस्य तनवादेशः ॥

पञ्चमी ॥

उपहूता नः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।

त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वधि ब्रुवन्तु तेवन्त्वस्मान् ॥ ४५ ॥

उपहूताः । नः । पितरः । सोम्यासः । बर्हिष्येषु । निधिषु । प्रियेषु ।

ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अधि । ब्रुवन्तु । ते । अ-
 वन्तु । अ-

स्मान् ॥ ४५ ॥

नः अस्माकं पितरः उपहूताः समीपम् आहूताः ॥ सोम्यासः सो-
 म्याः सोमार्हा एवंगुणविशिष्टाः पितृपितामहप्रपितामहाः बर्हिष्येषु बर्हि-
 षि यज्ञे भवा बर्हिष्याः तेषु प्रियेषु प्रीतिविषयेषु निधिषु निधीयमाने-
 षु हविषु सत्सु प्रागुदीरितास्ते पितरः आ गमन्तु आगच्छन्तु ॥ इह
 अस्मिन् यज्ञे ते पितरः श्रुवन्तु अस्मदीयं स्तोत्रं शृण्वन्तु । ॥ श्रु-
 श्रवणे । “बहुलं छन्दसि” इति विकरणस्य लुक् ॥ अधि ब्रु-
 वन्तु ।

१ Cp ब्रुवन्तु ।

१ S' सीदति.

वन्तु अधिवचनं पक्षपातेन वचनम् । अधिवचनेन अस्मान् स्वीकुर्वन्तु ।
न केवलम् अधिवचनमात्रम् अपि तु ते पितरः अस्मान् अवन्तु ऐहि-
कामुष्मिकफलप्रदानेन रक्षन्तु ॥

षष्ठी ॥

ये नः पि॒तुः पि॒तरो ये पि॒ताम॒हा अ॒नूज॒हिरे सोम॒पीथं वसि॒ष्ठाः ।

तेभि॒र्य॒मः सं॒ररा॒णो ह॒वींषु॒शन्नु॒शङ्निः प्र॒ति॒का॒मम॑न्तु ॥ ४६ ॥

ये । नः । पि॒तुः । पि॒तरः । ये । पि॒ताम॒हाः । अ॒नु॒ज॒हिरे । सोम॑पीथम् ।
वसि॒ष्ठाः ।

तेभिः । य॒मः । स॒म॒र॒रा॒णः । ह॒वींषि॑ । उ॒शन् । उ॒शत्॒ऽभिः । प्र॒ति॒ऽका॒-
मम् । अ॒न्तु ॥ ४६ ॥

नः अस्माकं पितुर्जनकस्य ये पितरः सन्ति ये च पितामहास्तज्जनका
वसिष्ठाः वसुमत्तमाः एवंगुणविशिष्टा ये पितृपितामहप्रपितामहाः सो-
मपीथम् सोमपानम् अनुजहिरे अनुक्रमेण हरन्ति आत्मसात् कुर्वन्ति स
तेभिस्तैः पितृभिः संरराणः सह रममाणो यमः उशन् कामयमानः उ-
शङ्निः कामयमानैस्तैः पितृभिः सह हवींषि अस्मदीयानि चरुपुरोडाश-
दीनि हवींषि प्रतिकामम् । कामः अभिलाषः । अभिलाषं प्रति । अ-
भिलाषानुसारेणेत्यर्थः । अन्तु भक्षयतु ॥

सप्तमी ॥

ये ता॒तृषु॑र्दे॒व॒त्रा जेह॑माना हो॒त्रावि॒द् स्तोम॑त॒ष्टासो अ॒कैः ।

आग्ने॑ याहि स॒हस्रं॑ दे॒व॒न्दैः स॒त्यैः क॒विभि॒र्ऋषि॑भिर्ध॒र्म॒सङ्निः ॥ ४७ ॥

ये । ता॒तृषुः । दे॒व॒त्रा । जेह॑मानाः । हो॒त्रा॒ऽवि॒दः । स्तोम॑त॒ष्टासः । अ॒कैः ।

१ K V Dc अनुजहिरे. A B अनुजहिरे. C अनुजहिरे. R अनुजहिरे. Cp अनुजहिरे ।
P P अनुजहिरे । Sāyana's text : अनुजहिरे. The *Rigveda* reading is अनुहिरे, of
which अनुजहिरे may be a perversion. २ Cp सोमपीथम् । ३ Cp देवत्रा ।

1 S' आधिक°. 2 S' वशिष्ठाः. 3 S' पितृभिः सह संरराणः रममाणः.

आ । अग्ने । याहि । सहस्रम् । देवऽवन्दैः । सत्यैः । कविऽभिः । ऋषिऽभिः । घर्मसत्ऽभिः ॥ ४७ ॥

देवत्रा देवेषु जेहमानाः । ॥ जेह प्रयत्ने ॥ प्रयतमानाः व्याप्रियमाणा होत्राविदः होत्राः सप्त वषट्कर्तारः । तत्कृतान् यागान् जानन्तः अकैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः स्तोमतष्टासः स्तोमस्य स्तुतेः [कर्तारः स्तोमकर्तारः । ॥ तद्धू तं] नूकणे । तस्मात् कर्तरि [निष्ठा] ॥ ए-
वंगुणविशिष्टा ये पितरः तातृषुः तृष्यन्ति पिपासन्ति । तैर्देववन्दैः देवान् वन्दन्ते प्रणमन्तीति देववन्दाः [तैः] सत्यैः सत्यफलैः कविभिः क्रान्तदर्शिभिर्ऋषिभिः अतीन्द्रियद्रष्टृभिः घर्मसद्भिः घर्मः प्रवर्ग्यः तदुपलक्षिते सोमयागे सीदन्तीति घर्मसदः । ॥ सहार्ययोगे तृतीया ॥ एवं-
गुणविशिष्टैः पितृभिः सह हे अग्ने त्वम् अस्माकं सहस्रम् अपरिमितं धनं यथा भवति तथा आ याहि आगच्छ । आगत्य च अस्मदीयेन हविषा पितृणां तृषं निवर्तयेति भावः ॥

अष्टमी ॥

ये सत्यासो हविरदो हविष्या इन्द्रेण देवैः सरथं तुरेण ।

आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ् परैः पूर्वैर्ऋषिभिर्घर्मसद्भिः ॥ ४८ ॥

ये । सत्यासः । हविःऽअदः । हविःऽपाः । इन्द्रेण । देवैः । सरथम् । तुरेण ।

आ । अग्ने । याहि । सुविदत्रेभिः । अर्वाङ् । परैः । पूर्वैः । ऋषिऽभिः ।

घर्मसत्ऽभिः ॥ ४८ ॥

ये पितरः सत्यासः सत्याः सत्प्रभवाः सत्यभाषणोपेता वा हविरदः हवींषि चरुपुरोडाशादीनि अदन्ति भक्षयन्तीति हविरदः । हविष्याः हविः सोमरसं पिबन्तीति हविष्याः । तुरेण त्वरमाणेन शत्रूणां हिंसकेन

१ CP ऋषिऽभिः । Is not the मध्योदात्त to be accounted for by the fact that the *Rigveda* reading (पितृभिः *Rig.* 15. 9, 10) is मध्योदात्त ? २ AB हविष्या, but might be intended for हविष्या. We with C K R V Dc.

1 S' leaves a blank space for about ten letters. 2 S' वन्दते.

वा इन्द्रेण देवैः अन्यैश्च सरथम् समानो रथो यथा भवति तथा । व-
र्तन्त इति शेषः । इन्द्रेण देवैः सह एकं रथम् उपारूढा वर्तन्त इत्य-
र्थः । तैः सुविदत्रेभिः सुविदत्रैः शोभनधनैः शोभनप्रज्ञैर्वा परैः उत्कृष्टैः
पूर्वैः पूर्वपुरुषैः पितृपितामहप्रपितामहैः ऋषिभिः अतीन्द्रियार्थदर्शिभिः
घर्मसद्भिः यज्ञे सीदद्भिः एवंगुणविशिष्टपितृभिः सह हे अग्ने त्वम् अ-
र्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् आ याहि [आ]गच्छ ॥

नवमी ॥

उप सर्प मातरं भूमिमेतामुरुव्यचसं पृथिवीं सुशेवाम् ।

ऊर्णम्रदाः पृथिवी दक्षिणावत एषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ॥ ४९ ॥

उप । सर्प । मातरम् । भूमिम् । एताम् । उरुव्यचसम् । पृथिवीम्
सुशेवाम् ।

ऊर्णम्रदाः । पृथिवी । दक्षिणावते । एषा । त्वा । पातु । प्रपथे ।
पुरस्तात् ॥ ४९ ॥

हे प्रेत मातरम् जननीम् एतां भूमिम् उप सर्प उपगच्छ । कीदृ-
शीम् । उरुव्यचसम् । ॥ व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा ॥ । विस्तीर्णव्यापनां
पृथिवीम् प्रथितां प्रख्यातां सुशेवाम् सुसुखाम् ॥ एषा त्वया उपसृप्ता
पृथिवी दक्षिणावते दक्षिणा अस्य सन्तीति दक्षिणावान् बह्वीभिर्यज्ञसंब-
न्धिनीभिर्दक्षिणाभिर्युक्ताय तुभ्यम् ऊर्णम्रदाः ऊर्णाभिर्विरचितकम्बलवन्म-
दीयसी मार्दवेन सुखकरी सती पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि पूर्वमेव वा प्र-
पथे पथो मार्गस्य प्रारम्भः प्रपथः । ॥ “ऋक्पूरब्यूः” इति अ-
कारः समासान्तः ॥ । तत्र वर्तमानं त्वा त्वां पातु रक्षतु ॥

दशमी ॥

उच्छ्वस्व पृथिवि मा नि बांधवाः सूपायनास्मै भव सूपसर्पणा ।

माता पुत्रं यथा सिचाभ्येनिं भूम ऊर्णहि ॥ ५० ॥ (१७)

१ ॥ बांधवाः. We with A B C R V Dc.

उत् । श्वञ्चस्व । पृथिवि । मा । नि । बाधथाः । सुऽउपायना । अस्मै । भ-
व । सुऽउपसर्पणा ।

माता । पुत्रम् । यथा । सिचा । अभि । एनम् । भूमे । ऊर्णुहि ॥ ५० ॥

हे पृथिवि भूदेवते त्वम् उच्छ्वञ्चस्व । ॥ श्वञ्चतिर्गतिकर्मा ॥ । उ-
च्छ्वानावयवा पुलकिता भव । एनम् उपसृप्तं पुरुषं मा नि बाधथाः
कार्कश्येन मा बाधस्व । अपि च अस्मै पुरुषाय सूपायना सुखेन उ-
पगन्तुम् अर्हा सूपसर्पणा शोभनोपसर्पणयुक्ता च भव । यथा येन प्र-
कारेण माता जननी स्वकीयं पुत्रं सिचा चेलाञ्चलेन अभिच्छादयति त-
था एनं त्वाम् उपगतं पुरुषम् हे भूमे त्वमपि अभ्यूर्णुहि अभितः प्र-
च्छादय । यथा अस्य शीतवातोष्णादिजनितदुःखं न भवति तथा एनं
त्रायस्वेत्यर्थः । ॥ ऊर्णुञ् छादने । अदादित्वात् शपो लुक् ॥

[इति] तृतीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“उच्छ्वञ्चमाना” [५१] इत्याद्याया ऋचो विनियोग उक्तः ॥

पात्रचयनकर्मणि यजमानस्य उदरे इडापात्रं निधाय “इमम् अग्ने”

[५३] इति द्वाभ्याम् अनुमन्त्रयते ॥

यदि आहिताग्निः एकाग्निर्वा सर्पव्याघ्रादिभिर्म्रियेत तर्हि “यत् ते कृ-
ष्णः शकुनः” [५५] इत्यनया सर्पदंशनस्थानं दंष्ट्रादिकृतव्रणस्थानं वा अ-
ग्निना दहेत् ॥

“पयस्वतीः” [५६] इति ऋचा शवदहनानन्तरं स्नानं कुर्यात् ॥

“शं ते नीहारः” [६०] इत्यनया अभिमन्त्रिताभिर्जलक्षीरमिश्रिता-
भिरोषधीभिर्ब्राह्मणस्य अस्थीनि सिञ्चेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

उच्छ्वञ्चमाना पृथिवी सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि श्रयन्ताम् ।

ते गृहासो घृतश्चुतः स्योना विश्वाहास्मै शरणाः सन्तवत्र ॥ ५१ ॥

१ R °ऋयुतः. We with A B C Dc K.

१ S' °दर्शन° for °दंशन°.

उत्तऽश्चञ्चमाना । पृथिवी । सु । तिष्ठतु । सहस्रम् । मितः । उप । हि ।
श्रयन्ताम् ।

ते । गृहासः । घृतऽश्रुतः । स्योनाः । विश्वाहा । अस्मै । शरणाः । सन्तु ।
अत्र ॥ ५१ ॥

उच्छ्वञ्चमाना उच्छ्रयमानावयवा पुलकितशरीरा पृथिवी सु तिष्ठतु सु-
खेन अवतिष्ठताम् । तत्र श्मशानदेशे सहस्रम् सहस्रसंख्याका अपरिमि-
ता मिथः मीयमानाः स्थाप्यमाना ओषधयः उप श्रयन्ताम् उपेत्य आ-
श्रिता भवन्तु । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्माद् ओषधिवनस्पतयस्तत्र उ-
पाश्रितास्तस्मात् ते घृतश्रुतः घृतस्राविणः अत एव स्योनाः सुखकरा अ-
स्मै मृतपुरुषाय गृहासः गृहाः विश्वाहा सर्वाणि अहानि । अ-
त्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ सर्वकालम् अत्र श्मशानदेशे शरणाः रक्ष-
काः सन्तु भवन्तु ॥

द्वितीया ॥

उत्ते स्तभ्नामि पृथिवीं त्वत् परीमं लो॒गं नि॒दध॒न्मो अ॒हं रि॒षमँ ।
ए॒तां स्थू॒णां पि॒तरो॑ धारयन्ति ते तत्र य॒मः सा॒दना ते कृ॒णोतु ॥ ५२ ॥
उत् । ते । स्त॒भ्नामि॒ । पृथि॒वीम् । त्वत् । परि॑ । इ॒मम् । लो॒गम् । नि॒द॒ध॒-
धत् । मो इति॑ । अ॒हम् । रि॒षमँ ।
ए॒ताम् । स्थू॒णाम् । पि॒तरः॑ । धा॒र॒यन्ति॒ । ते । तत्र॑ । य॒मः । सा॒दना॑ । ते ।
कृ॒णोतु ॥ ५२ ॥

हे मृतपुरुष ते तुभ्यं त्वदर्थम् इमां पृथिवीम् उत् ऊर्ध्वं स्तभ्नामि
धारयामि । ऋषिभि स्कभि गतिप्रतिबन्धे । ऋयादित्वात् आ प्रत्य-
यः ॥ त्वत् परि तव परितः इमं लोकम् सर्वप्राण्यधिष्ठितं भूलोकं

१ Cp सयन्ताम् । २ Cp ऋयुतः । P ऋयुतः । P^२ ऋयुतः । ३ Cp अस्मै । ४ R लोकं.
Dc लोकं changed to लोगं. P लोकम् । P^२ लोगम् । We with A B C Dc K P V. ५ A
B C R V Dc रिषन्. P P^२ रिषन् । Cp रिषन् । We with K.

1 S' °मानावयवा वा. 2 S' श्मशान°. 3 Sâyana's text too : मिथः.

निदधत् निक्षिपन् अहं मो रिषम् मैव हिंसितो भूवम् ॥ तत्र तस्याम्
उत्तम्भनेन धृतायां भूम्यां ते त्वदर्थं पितरः पितृदेवताः एतां प्रसिद्धां
स्थूणां तव गृहनिर्माणाय धारयन्ति स्थापयन्ति । यमस्तत्र ते तव साद-
ना सदनानि गृहाणि कृणोतु करोतु । ॥ “शेशश्चन्दसि बहुलम्”
इति शैलौपः ॥

तृतीया ॥

इममग्ने चमसं मा वि जिह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानाम् ।

अयं यश्चमसो देवपानस्तस्मिन् देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ५३ ॥

इमम् । अग्ने । चमसम् । मा । वि । जिह्वरः । प्रियः । देवानाम् । उत ।
सोम्यानाम् ।

अयम् । यः । चमसः । देवपानः । तस्मिन् । देवाः । अमृताः । माद-
यन्ताम् ॥ ५३ ॥

हे अग्ने इमं चीयमानं चमसम् भक्षणसाधनम् इडापात्रं मा वि जि-
ह्वरः कुटिलं मा कार्षीः । ॥ हृ कौटिल्ये । अस्माण्यन्तात् लुडि
चडि रूपम् । “न माङ्गयोगे” इति अडभावः ॥ यश्चमसो दे-
वानाम् अद्यादीनां प्रियः प्रीतिकरः । उत अपि च सोम्यानाम् सो-
मार्हाणां पितृणां प्रियः । “उपहूता नः पितरः सोम्यासः” इति हि
उक्तम् [४५] । देवपानः देवाः पिबन्ति अनेन अमृतम् इति देवपानः ॥
एवंगुणविशिष्टो योयं चमसस्तस्मिन् अमृताः अमरणधर्माणः सर्वे देवा इ-
न्द्रादयो मादयन्ताम् माद्यन्तु । तत्रत्यहविरास्वादनेन तृप्ता भवन्तु इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

अथर्वा पूर्णं चमसं यमिन्द्रायार्बिभर्वाजिनीवते ।

तस्मिन् कृणोति सुकृतस्य भक्षं तस्मिन्निन्दुः पवते विश्वदानीम् ॥ ५४ ॥

अथर्वा । पूर्णम् । चमसम् । यम् । इन्द्राय । अर्बिभः । वाजिनीवते ।

१ K यमिन्द्रा०. De यमिन्द्रा० changed to यमिन्द्रा० We with A B C R V. २ Cp वा-
जिनीवते ।

तस्मिन् । कृणोति । सुऽकृतस्य । भक्षम् । तस्मिन् । इन्दुः । पवते । विश्वऽ-
दानीम् ॥ ५४ ॥

अथर्वा [एतन्नामकः अतीन्द्रियार्थद्रष्टा कश्चिद् ऋषिः] वाजिनीवते
वाजः अन्नम् हविलक्षणम् अस्याम् अस्तीति वाजिनी यज्ञक्रिया । त-
द्वते इन्द्राय पूर्णम् सोमादिहविषा पूरितं यं चमसम् अबिभः भृत-
वान् । ॥ बिभर्तेर्लङि प्रथमैकवचने रूपम् ॥ । इन्द्रमीत्यर्थं ह-
विर्भिः पूर्णं यं चमसं संभृतवान् इत्यर्थः । तस्मिन् चमसे सुकृतस्य सुष्ठु
कृतस्य यज्ञस्य संबन्धि भक्षम् भक्षणं हुतशिष्टहविषो भक्षणं कृणोति क-
रोति । ऋत्विजां गण इत्यर्थः । तथा तस्मिन् अथर्वकृते चमसे विश्व-
दानीम् सर्वदा इन्दुः सोमः पवते अमृतरसात्मकः स्रवति । ॥ पू-
षवने । भौवादिकः । विश्वदानीम् इति । विश्वशब्दाद् दानीं प्र-
त्ययः ॥

पञ्चमी ॥

यत् ते कृष्णः शकुन आतुतोद पिपीलः सर्प उत वा श्वापदः ।
अग्निष्टद् विश्वाद्गदं कृणोतु सोमश्च यो ब्राह्मणाँ आविवेश ॥ ५५ ॥
यत् । ते । कृष्णः । शकुनः । आऽतुतोद । पिपीलः । सर्पः । उत । वा ।
श्वापदः ।

अग्निः । तत् । विश्वऽअत् । अगदम् । कृणोतु । सोमः । च । यः । ब्राह्म-
णान् । आऽविवेश ॥ ५५ ॥

हे पुरुष ते त्वदीयं यत् अङ्गं कृष्णः कृष्णवर्णः शकुनः पक्षी काका-
दिः आतुतोद व्यथितं दष्टं कृतवान् । ॥ तुद व्यथने ॥ । तथा
पिपीलः विषदंष्ट्रः पिपीलिकाविशेषः उत वा अपि वा सर्पः श्वापदः
शुनः पदानीव पदानि यस्य स श्वापदो व्याघ्रादिः आतुतोदेति सर्वत्र
संबध्यते । तद् अङ्गं विश्वात् विश्वं सर्वम् अस्तीति विश्वात् सर्वभक्षकः

१ CP यः । २ CP विश्वऽअत् ।

1 S' मध्यमैक°. 2 S' यज्ञसंबन्धि for यज्ञस्य संबन्धि. 3 S' 'दंष्ट्रः for 'दंष्ट्रः.

अग्निः अगदम् गदो रोगः तद्रहितं कृणोतु करोतु । यः सोमः ब्राह्म-
णान् ऋत्विग्यजमानान् आविवेश रसरूपेण अन्तः प्रविष्टवान् तादृशः
सोमोपि । अगदं कृणोत्विति संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

पयस्वतीरोषधयः पयस्वन्मामकं पयः ।

अपां पयसौ यत् पयस्तेन मा सह शुम्भतु ॥ ५६ ॥

पयस्वतीः । ओषधयः । पयस्वत् । मामकम् । पयः ।

अपाम् । पयसः । यत् । पयः । तेन । मा । सह । शुम्भतु ॥ ५६ ॥

ओषधयः ब्रीहियवाद्याः प्रसिद्धाः याश्च अन्याः फलपाकान्ताः ताः स-
र्वाः पयस्वतीः अस्मदर्थं पयस्वत्यः । पयःशब्देन सारभूतोऽश उच्यते ।
सारवत्यो भवन्तु । ॥ जसि “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ मा-
मकम् मत्संबन्धि मम शरीरस्थितं यत् पयः सारभूतं बलं तदपि पयस्वत्
सारवद् भवतु । तथा अपाम् उदकानां संबन्धिनः पयसः सारभूतांशस्य
यत् पयः सारभूतः उत्कृष्टोऽशः स तेन ओषध्यादिगतेन सर्वेण पयसा
सह मा मां शुम्भतु शोभनं करोतु । जलाभिमानि वरुणः स्नानेन
मां शोधयत्विति भावः । ॥ शुभ शुम्भ दीप्तौ ॥

सप्तमी ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराज्जनेन सर्पिषा सं स्पृशन्ताम् ।

अनश्रवो अनमीवाः सुरत्ना आ रोहन्तु जनयो योनिमग्ने ॥ ५७ ॥

इमाः । नारीः । अविधवाः । सुपत्नीः । आऽअज्जनेन । सर्पिषा । सम ।

स्पृशन्ताम् ।

अनश्रवः । अनमीवाः । सुरत्नाः । आ । रोहन्तु । जनयः । योनिम् ।

अग्ने ॥ ५७ ॥

१ B V शुम्भत. Dc शुम्भतु changed to शुम्भत. We with B C K R P P. २ B योनिमग्ने.
We with A R S V Dc (as given at Book XII. 2. 31).

1 S' omits °ऽशः स तेन.

“इमा नारीः” इत्येषा सप्तमी पूर्वम् आम्नाता [१२.२.३१] । तत्रैव व्याख्याता ॥ अर्थस्तु । इमाः प्रेतकुलोत्पन्ना नार्यः वैधव्यरहिताः सुपतिकाः सत्यः सर्पिर्मिश्रेण आज्ञनेन संस्पृष्टा भवन्तु । अश्रुरहिता रोगरहिताः शोभनाभरणा अपत्यजनन्यः अपत्योत्पादनाय योनिम् आरोहन्ति ॥

अष्टमी ॥

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनेष्टापूर्तेन परमे व्योमिन् ।

हितावंचं पुनरस्तमेहि सं गच्छतां तन्वा सुवर्चाः ॥ ५८ ॥

सम् । गच्छस्व । पितृभिः । सम् । यमेन । इष्टापूर्तेन । परमे । वि-
ओमन् ।

हिता । अंचम् । पुनः । अस्तम् । आ । इहि । सम् । गच्छताम् । त-
न्वा । सुवर्चाः ॥ ५८ ॥

हे मृतपुरुष त्वं पितृभिः पितृपितामहप्रपितामहैः सं गच्छस्व पैतृमे-
धिकेन सापिण्ड्यकरणावधिना संस्कारेण [हेतुना संगतो भव । पितृषु
मध्ये प्राप्तस्थानो] भवेत्यर्थः । यस्तेषां राजा यमः तेनापि सं गच्छ-
स्व । तथा परमे उत्कृष्टे पितृलोकादपि श्रेष्ठे व्योमन् व्योम्नि द्युलोके
नाकपृष्ठाख्ये कर्मफलोपभोगस्थाने इष्टापूर्तेन । इष्टम् प्रत्यक्षश्रुतिचोदितं
यागहोमदानादि । पूर्तम् स्मृतिपुराणागमचोदितं वापीकूपतटाकदेवागार-
निर्माणादि । तेन उभयेन सं गच्छस्व । तत्फलम् उपभुङ्क्ष्वेत्यर्थः । तथा
अवद्यम् पापं हिता त्यक्त्वा अस्तम् । गृहनामैतत् । उत्तमलोकस्थितं
गृहं पुनरेहि प्राप्नुहि ॥ सुवर्चाः शोभनदीप्तिकस्तव आत्मा तन्वा स्वर्ग-
लोकभोगयोग्येन शरीरेण सं गच्छताम् संयुज्यताम् । ॥ “समो ग-
म्यच्छि” इति संपूर्वाद् गमेरकर्मकाद् आत्मनेपदम् ॥

१ KCR °वंचं. We with ABV Dc. The word occurs elsewhere in the Atharva
and is accented अवंचम्. २ Cp अवंचम् । ३ Cp गच्छस्व ।

1 S' has a lacuna here for about twelve letters. 2 S' हस्तम्.

नवमी ॥

ये नः पितुः पितरो ये पितामहा य आविविशुर्वन्तरिक्षम् ।
 तेभ्यः स्वराडसुनीतिर्नो अद्य यथावशं तन्वः कल्पयाति ॥ ५९ ॥
 ये । नः । पितुः । पितरः । ये । पितामहाः । ये । आऽविविशुः । उरु ।
 अन्तरिक्षम् ।

तेभ्यः । स्वऽराट् । असुनीतिः । नः । अद्य । यथाऽवशम् । तन्वः । क-
 ल्पयाति ॥ ५९ ॥

नः अस्माकं पितुः जनकस्य ये पितरः जनका ये च पितामहास्ते-
 षामपि उत्पादयितारः । पूजार्थं बहुवचनम् । पितृपितामहप्रपितामहा इ-
 त्यर्थः । ये च अन्ये गोत्रजा उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् आविविशुः आ-
 विष्टाः प्रविष्टाः । तेभ्यः । ऋषष्टयर्थे चतुर्थी ऋ । तेषां तन्वः
 शरीराणि अद्य इदानीं स्वराट् स्वयमेव राजा असुनीतिः असूनां नेता
 एतत्संज्ञको देवः नः अस्माकं यथावशम् यथाकामं कल्पयाति कल्पयतु ।
 तत्रतत्र फलोपभोगाय शरीराणि संपादयत्वित्यर्थः ॥

दशमी ॥

शं ते नीहारो भवतु शं ते मुष्वाव शीयताम् ।
 शीतिके शीतिकावति हार्दिके हार्दिकावति ।
 मण्डूक्येऽप्सु शं भुव इमं स्वग्निं शमय ॥ ६० ॥ (१८)
 शम् । ते । नीहारः । भवतु । शम् । ते । मुष्वा । अव । शीयताम् ।
 शीतिके । शीतिकाऽवति । हार्दिके । हार्दिकाऽवति ।
 मण्डूकी । अप्सु । शम् । भुवः । इमम् । सु । अग्निम् । श-
 मय ॥ ६० ॥

हे प्रेतपुरुष नीहारः अवश्यायः ते तव शं भवतु सुखकरो भवतु ।

१ K V Dc मण्डूक्या । R मण्डूक्या (no kampa). C has no kampa and reads म-
 ण्डूक्यं. २ Cp हार्दिके । हार्दिका°. P हार्दिके । हार्दिका°. ३ Cp सम् ।

दाहजनितम् औष्ण्यं शमयत्वित्यर्थः । तथा मुष्वा विमुडूपेण स्रवन् उ-
त्सः ते तव शम सुखं यथा भवति तथा अव शीयताम् अवपततु । अ-
धोमुखं स्रवत्वित्यर्थः ॥ हे शीतिके शीतस्य कारिणि । ओषधिविशेषसे-
यं संज्ञा । हे शीतिकावति शीतिकाख्यौषधियुक्ते पृथिवि हे ह्रदके ह्रा-
दः सुखम् तत्कारिणि ओषधे हे ह्रदकावति ह्रादकाख्यौषधियुक्ते पृथिवि
मण्डूक्यां मण्डूकस्य स्त्री मण्डूकी तथा । यद्वा मण्डूकपर्णाख्यया ओष-
ध्या अंस्य दग्धस्य पुरुषस्य शं भवं । दाहशमनहेतुर्भवेत्यर्थः । तदर्धम्
इमं दाहकम् अग्निं सुष्ठु शमय शान्तं कुरु ॥

[इति] तृतीयेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

“विवस्वान् नः” [६१] इत्यादिभिः सप्तभिर्ऋग्भिः श्मशानचयनकर्मणि
कर्ता सर्वे गोत्रिणश्च श्मशानस्य पश्चाद्भागे स्थित्वा प्रेतम् उपतिष्ठेरन् ॥

पितृमेधे चतुर्थेऽहनि वैवस्वते स्यालीपाके “विवस्वान् नो अभयम्”
इति द्वाभ्यां प्रत्यृचं द्वे आहुती जुहुयात् । युक्ताभ्यां तृतीयाम् आहुतिं
कुर्यात् ॥

तथा एताभ्यामेव हुतशेषम् अभिमन्त्र्य समानोदका गोत्रिणः कर्तारं
प्राशयेयुः ॥

संचयने “विवस्वान् नः” इति द्वृचम् “इन्द्र क्रतुम्” [६७] इत्येतां
च स्वस्त्ययनार्थं जपेत् ॥

“यास्ते धानाः” [६९] इति द्वाभ्यां तिलमिश्रा धाना अस्थाम् उप-
रि आदध्यात् । “पुनर्देहि” [७०] इति ऋचा अस्थीनि वृक्षमूलाद् आ-
ददीत यदि अस्थीनि वृक्षमूले पूर्वं स्थापितानि स्युः ॥

“आ रभस्व” [७१] इति तिसृभिः प्रेतशरीरे दत्तम् अग्निं काष्ठैर्दीपयेयुः ॥

“ये ते पूर्वे परागताः” [७२] इति ऋचा सर्पिर्मधुभ्यां चरुम् अ-
भिमन्त्र्य अस्थिसमीपे निदध्यात् ॥

तथा पिण्डपितृयज्ञे अनया निरुप्तानां पिण्डानाम् उपरि घृतधारां
निनयेत् ॥

1 S' पृष्ठा. 2 Sâyana's text: ह्रादके ह्रादुकावति, but he explains ह्रादके and ह्राद-
कावति respectively. 3 S' श्मशान°. 4 S' वृक्षमूलं.

तत्र प्रथमा ॥

वि॒व॒स्वा॒न् नो॒ अभ॑यं कृ॒णोतु॒ यः सु॒त्रामा॑ जी॒रदा॑नुः सु॒दानुः ।

इ॒हेमे॑ वी॒रा ब॒हवो॑ भवन्तु गोम॒दश्व॑व॒न्मय॑स्तु पु॒ष्टम् ॥ ६१ ॥

वि॒व॒स्वा॒न् । नः । अभ॑यम् । कृ॒णोतु॒ । यः । सु॒त्रामा॑ । जी॒रदा॑नुः । सु॒दानुः ।

इ॒ह । इ॒मे । वी॒राः । ब॒हवः । भ॒वन्तु॒ । गो॒द॒मत् । अश्व॑वत् । मयि॑ । अ॒-

स्तु । पु॒ष्टम् ॥ ६१ ॥

विवस्वान् एतत्संज्ञक आदित्यो नः अस्माकम् अभयम् मरणजनित-
भीतिराहित्यं कृणोतु करोतु । तथा जीरदानुः जीवनस्य कर्ता । ॥ जी-
व प्राणधारणे । “जीवे रदानुक्” इति ॥ । यद्वा ॥ रकि ज्यः
संप्रसारणम् इति [उ० २. २३.] ज्या वयोहानौ इत्यस्माद् रक् प्रत्ययः
संप्रसारणं च ॥ । जीरस्य वयोहानेर्दाता जीरदानुः । सुदानुः शो-
भनदानुः । एवंगुणविशिष्टो यः सुत्रामा सुष्ठु त्राता एतत्संज्ञको देवः
सोऽपि अस्माकम् अभयं कृणोत्विति संबन्धः ॥ इह अस्मिन् लोके इमे
वीराः पुत्रपौत्रादयः अस्माकं बहवः बहुला भवन्तु । तथा गोमत् ब-
हुभिर्गोभिर्युक्तम् अश्ववत् बह्वश्वोपेतं पुष्टम् पोषकं धनं मयि आत्मनि
अस्तु भवतु । मरणजनितभीतिपरिहारेण पुत्रपौत्रादिसमृद्धिर्धनसमृद्धिश्च
अस्माकं भवत्वित्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

वि॒व॒स्वा॒न् नो॒ अमृ॑तत्वे द॒धातु॒ परै॑तु मृ॒त्युर॒मृतं॑ न॒ एतु॑ ।

इ॒मान् र॑क्षतु पु॒रुषा॑ना ज॒रि॒म्णो॒ मो क्षे॑षाम॒सवो॒ यमं॑ गुः ॥ ६२ ॥

वि॒व॒स्वा॒न् । नः । अ॒मृत॑त्वे । द॒धातु॒ । परा॑ । ए॒तु । मृ॒त्युः । अ॒मृत॑म् ।

नः । आ । ए॒तु ।

१ B K V विवस्वान्नो. De विवस्वान्नो changed to विवस्वान्नो. We with A C K R.

1 See the *Kāśikā* on *Pāṇini* VI. 1. 66.

इ॒मान् । र॒क्ष॒तु । पु॒रु॒षान् । आ । ज॒रि॒म्णः । मो इति । सु । ए॒षाम् । अ॒स॒वः । य॒मम् । गुः ॥ ६२ ॥

विवस्वान् आदित्यो नः अस्मान् अमृतत्वे अमरणत्वे दधानु स्थापय-
तु ॥ तत्प्रसादात् मृत्युः मरणकारी देवः परैतु पराङ्मुखो गच्छतु ।
अमृतम् अमरणं नः अस्मान् एतु प्राप्नोतु ॥ आ जरिम्णः । जराया भा-
वो जरिमा । जरावस्थापर्यन्तम् इमान् अस्मदीयान् पुरुषान् पुत्रपौत्रा-
दीन् रक्षतु पालयतु ॥ एषां पुरुषाणाम् असवः प्राणाः सु सुष्ठु मो मैव
यमम् वैवस्वतं गुः गच्छन्तु । विवस्वता यमस्य पित्रा रक्षितत्वाद् इति
भावः । ॥ इण् गतौ । माङि लुङि “इणो गा लुङि” इति
गादेशः ॥

तृतीया ॥

यो द॒ध्रे अ॒न्तरि॒क्षे न म॒हा पि॒तॄणां क॒विः प्र॒म॒तिर्म॒तीनाम् ।
तम॑र्च॒त वि॒श्वमि॒त्रा ह॒विर्भिः स नो॑ य॒मः प्र॒तरं जी॒वसे॑ धा॒त् ॥ ६३ ॥
यः । द॒ध्रे । अ॒न्तरि॒क्षे । न । म॒हा । पि॒तॄणा॒म् । क॒विः । प्र॒म॒तिः । म॒-
तीना॒म् ।
तम॑ । अ॒र्च॒त । वि॒श्वमि॒त्राः । ह॒विःभिः । सः । नः । य॒मः । प्र॒तर॒म् ।
जी॒वसे॑ । धा॒त् ॥ ६३ ॥

यो यमः कविः क्रान्तदर्शी प्रमतिः प्रकृष्टबुद्धिः महा स्वमहिम्ना म-
तीनाम् मन्तृणा स्तोत्राणां पितृणाम् । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्”
इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ पितृन् अन्तरिक्षेण अ-

१ Cp असवः । २ A C अन्तरिक्षेन (doubtless for अन्तरिक्षे न). Dc अन्तरिक्षेण changed
to अन्तरिक्षे न. R अन्तरिक्षेण (doubtless for अन्तरिक्षे न). We with B K P P V. Sā-
yana's own text is अन्तरिक्षेन (i.e. अन्तरिक्षे न), but his interpretation is certainly
wrong. ३ So B C K R V Dc. Sāyana takes it as a vocative. But it can be taken
as a nominative. ४ Cp दध्रे ।

1 Sāyana's reading in his text too : अमृतं न एतु, not अमृतं न ऐतु. 2 S' मन्त्राणां
स्तोत्राणां पितृणां for मन्त्राणां स्तोत्राणां पितृणां.

न्तरा क्षान्तेन लोकेन दध्रे धारयति हे विश्वमित्राः सर्वजनमित्रभूता
ब्राह्मणाः तं तादृशं यमं हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिः अर्चत पूजयत ॥ सो-
चितो यमो नः अस्मान् जीवसे जीवनाय प्रतरम प्रकृष्टतरं धातु दधा-
तु धारयतु । ॥ प्रशब्दात् तरप् । “अमु च च्छन्दसि” इति अ-
मु प्रत्ययः ॥

चतुर्थी ॥

आ रोहत् दिवमुत्तमामृषयो मा बिभीतन ।

सोमपाः सोमपायिन इदं वः क्रियते हविरगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ ६४ ॥

आ । रोहत् । दिवम् । उत्तमाम् । ऋषयः । मा । बिभीतन् ।

सोमपाः । सोमपायिनः । इदम् । वः । क्रियते । हविः । अगन्म । ज्यो-
तिः । उत्तमम् ॥ ६४ ॥

हे ऋषयः मन्त्रदर्शिनो मनुष्याः उत्तमाम् उत्कृष्टां दिवम् स्वर्गम् आ
रोहत यज्ञदानादिसत्कर्मभिः प्राप्नुत । मा बिभीतन भयं मा प्राप्नु-
त । ॥ बिभेतेर्लोठि “तप्ननप्नयनाश्च” इति तस्य तनादेशः ॥ ऋ-
षयो विशेष्यन्ते । सोमं पिबन्तीति सोमपाः । स्वयं कृतसोमयागा इ-
त्यर्थः । सोमपायिनः अन्यानपि यजमानान् सोमं पाययन्तीति सोमपा-
यिनः । सोमयागस्य कारयितार इत्यर्थः । दिवम् आरूढानां वः यु-
ष्माकम् इदं हविः क्रियते । तेन हविषा यूयं सुखेन द्युलोके वर्तध्वम्
इत्यर्थः । वयं च युष्मत्प्रसादाद् उत्तमम् उत्कृष्टतमं ज्योतिः प्रकाशं चि-
रकालजीवनम् अगन्म गच्छेम ॥

पञ्चमी ॥

प्र केतुना बृहता भात्यग्निरा रोदसी वृषभो रोरवीति ।

दिवश्चिदन्तादुपमामुदानङ्गामुपस्थे महिषो ववर्ध ॥ ६५ ॥

प्र । केतुना । बृहता । भाति । अग्निः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रो-
रवीति ।

1 S' दिविमारूढानां.

दिवः । चित् । अन्तात् । उपऽमाम् । उत् । आनद् । अपाम् । उपऽस्ये ।
महिषः । ववर्ध ॥ ६५ ॥

अयम् अग्निः केतुना केतयित्रा ध्वजेन बृहता महता धूमेन प्र भाति
प्रकर्षेण दीप्यते ॥ तथा रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अभिलक्ष्य वृषभः
कामानां वर्षकः अयम् अग्नी रोरवीति भृशं शब्दं करोति ॥ माम् उप
मत्समीपे दिवश्चिदन्तात् । चिच्छब्दः अप्यर्थे । आकाशस्य पर्यन्तादपि
अयम् अग्निः उदानद् ऊर्ध्वं व्याप्नोत् ॥ तदनन्तरम् अपाम् उदकानाम्
उपस्ये उपस्थाने अन्तरिक्षप्रदेशे महिषः । महन्नामैतत् । महान् भूत्वा वव-
र्ध ववृधे । प्रवृद्धोभूद् इत्यर्थः । ॥ वृधु वृद्धौ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥
षष्ठी ॥

नाकै सुपर्णमुप यत् पतन्तं हृदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा ।
हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युम् ॥ ६६ ॥
नाकै । सुऽपर्णम् । उप । यत् । पतन्तम् । हृदा । वेनन्तः । अभिऽअच-
क्षत । त्वा ।

हिरण्येऽपक्षम् । वरुणस्य । दूतम् । यमस्य । योनौ । शकुनम् । भुरण्युम् ॥ ६६ ॥

कं सुखम् अकं दुःखम् । नास्मिन् अकम् अस्तीति नाकः । ॥ “न-
भ्राण्णपात्” इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः ॥ तस्मिन् नाके स्व-
र्गलोके पतन्तम् गच्छन्तं सुपर्णम् शोभनपतनम् उपलक्ष्य हृदा मन-
सा वेनन्तः । ॥ वेनतिः कान्तिकर्मा ॥ कामयमानाः हे प्रेत
त्वा त्वां यत् यदा अभ्यचक्षत अभिपश्यन्ति तदानीम् हिरण्यपक्षम् हि-
रण्यपक्षोपेतं वरुणस्य एतत्संज्ञस्य देवस्य दूतम् । वरुणः खलु सत्यानृत-
विभागेन प्राणिनां शिक्षकः । श्रूयते हि । “यासां राजा वरुणो या-
ति मध्ये सत्यानृते अवपश्यन् जनानाम्” इति [ऋ० ७. ४९. ३] ।

१ P उपऽमाम् । P उप । माम् । CP उप । माम् । २ R सुपयत्पतंतं. Dc सुपयत्पतंतं
changed to सुपयत्पतंतं. C सुपयत्पतंतं. ३ B हृदा. Dc हृदा changed to हृदा. We
with A C K R V. ४ So P P CP. ५ CP हिरण्येऽपक्षम् ।
1 S' om. °त्यादि°. 2 S' इदानीं.

[अ० ३. सू० ३.] ५४३ अष्टादशं काण्डम् ।

१८१

“अनृते खलु वै क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति” इति च [तै० ब्रा० १. ७. २. ६] । अतो वरुणस्य शिक्षकत्वात् तत्समीपे दूतवद् वर्तमानम् इत्यर्थः । यमस्य योनौ गृहे शकुनम् शकुनिवद् वर्तमानं भुरण्युम् भर्तारम् । हे मृत त्वां पश्यन्तीति शेषः ॥

सप्तमी ॥

इन्द्रं क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

शिक्षां णो अस्मिन् पुरुहूतं यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥ ६७ ॥

इन्द्र । क्रतुम् । नः । आ । भर । पिता । पुत्रेभ्यः । यथा ।

शिक्षां । नः । अस्मिन् । पुरुहूतम् । यामनि । जीवाः । ज्योतिः । अशीमहि ॥ ६७ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त देव क्रतुम् कर्म सोमयागादिलक्षणम् यद्वा तद्विषयं ज्ञानं नः अस्मभ्यम् आ भर आहर यथा येन प्रकारेण पिता पुत्रेभ्यः अभिमतं फलम् आहरति तद्वत् ॥ हे पुरुहूत पुरुर्भिर्यजमानैराहूत अस्मिन् यामनि याने संसारगमने नः अस्मान् शिक्षा अनुशाधि । यद्वा शिक्षतिर्दानकर्मा । नः अस्मभ्यम् अभिमतफलं प्रयच्छेत्यर्थः । वयं च त्वत्प्रसादात् जीवाः चिरकालजीवनोपेता ज्योतिः प्रकाशम् इहलोकसुखानुभवम् अशीमहि प्राप्नुयाम ॥

अष्टमी ॥

अपूपापिहितान् कुम्भान् यांस्ते देवा अधारयन् ।

ते ते सन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतश्चुतः ॥ ६८ ॥

अपूपऽअपिहितान् । कुम्भान् । यान् । ते । देवाः । अधारयन् ।

ते । ते । सन्तु । स्वधाऽवन्तः । मधुऽमन्तः । घृतऽश्चुतः ॥ ६८ ॥

१ AB °पिहिता कुं°. We with C K R V Dc. २ B C K R V Dc अधारयन्. We with Cp. ३ Cp °श्चुतः ।

1 S' omits °राहूत अस्मिन् यामनि, and leaving a blank space for about eight letters reads यानि यान संसार° &c.

हे प्रेत ते तुभ्यं त्वदर्धम् अपूपापिहितान् अपूपैरपिहितान् खादितान्
यान् कुम्भान् घृतमध्वादिपूर्णान् देवा आधारयन् तवोपभोगाय धारित-
वन्तः ते कुम्भाः स्वधावन्तः अन्नवन्तः मधुमन्तः मधुनोपेता घृतश्रुतः
घृतस्त्राविणश्च ते तुभ्यं सन्तु भवन्तु ॥

नवमी ॥

यास्ते धाना अनुकिरामि तिलमिश्राः स्वधावतीः ।

तास्ते सन्तु विम्बीः प्रम्बीस्तास्ते यमो राजानु मन्यताम् ॥ ६९ ॥

याः । ते । धानाः । अनुऽकिरामि । तिलऽमिश्राः । स्वधाऽवतीः ।

ताः । ते । सन्तु । विऽम्बीः । प्रऽम्बीः । ताः । ते । यमः । राजा । अनु ।

मन्यताम् ॥ ६९ ॥

हे प्रेत ते तुभ्यं तिलमिश्राः तिलैर्मिश्रिताः स्वधावतीः स्वधाकारवतीः
स्वधोदकवतीर्वा या धानाः । भृष्टयवा धाना उच्यन्ते । अनुकिरामि
आनुपूर्व्येण विक्षिपामि । समर्पयामीत्यर्थः । ॥ कृ विक्षेपे । तुदा-
दित्वात् शप्रत्ययः ॥ ता धानास्ते तुभ्यं विम्बीः विम्ब्यः विविधा
भवन्त्यः विभुत्वगुणोपेता वा प्रम्बीः प्रम्ब्यः प्रभवन्त्यः तृप्तिजननसमर्था-
श्च सन्तु भवन्तु ॥ राजा राजमान ईश्वरो यमः ते तव ता धाना अ-
नु मन्यताम् भोक्तुम् अनुजानातु । ॥ विभुशब्दात् प्रभुशब्दाच्च “वो-
तो गुणवचनात्” इति ङीष् । जसि “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्ण-
दीर्घः ॥

दशमी ॥

पुनर्देहि वनस्पते य एष निहितस्त्वयि ।

यथा यमस्य सादन् आसातै विदथा वदन् ॥ ७० ॥

पुनः । देहि । वनस्पते । यः । एषः । निऽहितः । त्वयि ।

यथा । यमस्य । सदर्ने । आसातै । विदथा । वदन् ॥ ७० ॥

१ K मन्यताम्. We with A B C R V Dc.

1 S' ते कुम्भास्ते for ते कुम्भाः. 2 S' भवत्यः.

हे वनस्पते वृक्षविशेष त्वयि य एषः अस्थ्यात्मकः पुरुषो निहितः नि-
क्षिप्तः पूर्वम् तं पुनर्देहि अस्मभ्यं प्रयच्छ । किमर्थम् इति चेत् उच्यते ।
यथा येन प्रकारेण यमस्य राज्ञः सद्ने गृहे विदया विदयानि विज्ञा-
नानि । यद्वा यज्ञनामैतत् । यज्ञात्मकानि स्वार्जितानि कर्माणि वदन्
ब्रुवन् प्रकाशयन् आसातै आसीत् उपविशेत् । तदर्थं पुनर्देहीत्यर्थः ॥

एकादशी ॥

आ रभस्व जातवेदस्तेजस्वद्वरो अस्तु ते ।

शरीरमस्य सं द्वाहयैनं धेहि सुकृतां लोके ॥ ७१ ॥

आ । रभस्व । जातवेदः । तेजस्वत् । हरः । अस्तु । ते ।

शरीरम् । अस्य । सम् । द्वाह । अर्थ । एनम् । धेहि । सुकृताम् । ऊं
इति । लोके ॥ ७१ ॥

हे जातवेदः जातानाम् उत्पन्नानां प्राणिनां वेदितरमे आ रभस्व मृ-
तं दग्धम् उपक्रमस्व ॥ ते तव तेजस्वत् तेजोभिर्ज्वालाभिर्युक्तं हरः र-
सहरणशीलं दहनसामर्थ्यम् अस्तु भवतु ॥ अस्य मृतस्य शरीरं सं दह
सम्यग् दह । यथा भस्मसाद् भवति तथा कुर्वित्यर्थः ॥ अथ शरीरद-
हनानन्तरम् एनं पुरुषं सुकृताम् पुण्यकृतां लोके स्वर्गे धेहि स्थापय ।
यत्र पुण्यकृतो निवसन्ति तं लोकं प्रापयेत्यर्थः ॥

द्वादशी ॥

ये ते पूर्वे परागता अपरे पितरश्च ये ।

तेभ्यो घृतस्य कुल्यैतु शतधारा व्युन्दती ॥ ७२ ॥

ये । ते । पूर्वे । परागताः । अपरे । पितरः । च । ये ।

तेभ्यः । घृतस्य । कुल्या । एतु । शतधारा । विऽउन्दती ॥ ७२ ॥

ते* प्रसिद्धा ये पूर्वे पूर्वभाविनः पूर्वम् उत्पन्ना ज्येष्ठाः पितरः पराग-

१ K कुल्यैतु. Dc कुल्यैतु changed to कुल्यैतु. Cp कुल्या । B कुल्यैतु. We with A
CRV.

1 S' प्राणानां for प्राणिनां.

ताः पराङ्मुखं गताः । अपुनरावृत्तये गता इत्यर्थः । ये च अपरे अ-
परभाविनः पश्चाद् उत्पन्नाः पितरः तेभ्यः सर्वेभ्यः । ॥ तादर्थ्ये च-
तुर्थी ॥ घृतस्य कुल्या क्षरणशीलस्य सर्पिषः कुल्या एतु गच्छतु ।
कुल्या कृत्रिमा सरित् इति निघण्टुः । घृतपूर्णा कुल्या प्रवहन्तित्यर्थः ।
कीदृशी सा । शतधारा शतसंख्यधाराभिरुपेता । अत एव व्युन्दती
विविधम् आर्द्रीकुर्वती ॥

त्रयोदशी ॥

एतदा रोह वयं उन्मृजानः स्वा इह बृहदु दीदयन्ते ।
अभि प्रेहि मध्यतो माप हास्याः पितृणां लोकं प्रथमो यो अत्र ॥७३॥ (१९)
एतत् । आ । रोह । वयः । उत्ऽमृजानः । स्वाः । इह । बृहत् । ऊं इति ।
दीदयन्ते ।
अभि । प्र । इहि । मध्यतः । मा । अप । हास्याः । पितृणाम् । लोकम् ।
प्रथमः । यः । अत्र ॥ ७३ ॥ (१९)

हे मृतपुरुष एतत् परिदृश्यमानं संनिहितं वयः । वियन्ति गच्छन्ति
अस्मिन्निति वयः अन्तरिक्षम् । एतद् आ रोह आरूढो भव । किं कु-
र्वन् । उन्मृजानः उन्मार्जनं कुर्वन् । शरीराद् उक्लमणेन स्वात्मानं शो-
धयन्तित्यर्थः ॥ स्वाः ज्ञातयः इह अस्मिन् लोके बृहत् अधिकं दीदयन्ते
दीप्यन्ताम् । समृद्धा निवसन्तु । ॥ दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ॥ उ-
शब्दः पदपूरणः ॥ आरोहणार्थं मध्यतः बन्धुजनमध्याद् अभि प्रेहि लो-
कान्तरम् अभिलक्ष्य प्रकर्षेण गच्छ ॥ अत्र अस्मिन् द्युलोके यः पितृणां
संबन्धी प्रथमः मुख्यो लोकः तं लोकं मा अप हास्याः मा परित्य-
जेः । चिरं तत्रैव निवसेत्यर्थः । ॥ ओहाक् त्यागे ॥

[इति] तृतीयेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

अष्टादशकाण्डे तृतीयोनुवाकः ॥

१ ABC KRV उन्मृजानः. Dc उन्मृजानः changed to उन्मृजानः. Cp उत्ऽमृजानः ।
We with Cp and the original reading of Dc.

चतुर्थेनुवाके नव सूक्तानि । तत्र “आ रोहत जनित्रीं जातवेदसः”
इत्यादिभिः पञ्चदशभिर्ऋग्भिश्चित्स्थितम् आहिताग्निं प्रेतम् उपतिष्ठेत् ॥

“आ रोहत जनित्रीम्” [१] इत्यनया ऋचा देशान्तरमृतस्य आ-
हिताग्नेरेकाग्नेश्च अरणिद्वयम् अग्नौ प्रतापयेत् ॥

“जुहूर्दाधार द्याम्” [५] “ध्रुव आ रोह” [६] इत्याभ्याम् ऋ-
ग्भ्यां प्रेताङ्गेषु प्रक्षेप्याणि यज्ञपात्राणि अनुमन्त्रयेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ रोहत जनित्रीं जातवेदसः पितृयाणैः सं व आ रोहयामि ।

अवाङ्मुव्येषितो हव्यवाह ईजानं युक्ताः सुकृतां धत्त लोके ॥ १ ॥

आ । रोहत । जनित्रीम् । जातवेदसः । पितृयाणैः । सम । वः । आ ।
रोहयामि ।

अवाङ् । हव्या । इषितः । हव्यवाहः । ईजानम् । युक्ताः । सुकृताम् ।
धत्त । लोके ॥ १ ॥

* हे जातवेदसः । वैतानिकाभ्यपेक्षया बहुवचनम् । “पश्चा हि स
तर्हि भवति” इति श्रुतेः प्रत्यहं होमानन्तरम् आहवनीयशक्तेर्गार्ह-
पत्येऽनुप्रवेशाद् एतद्योनेर्दक्षिणाग्नेश्च तत्रैवानुप्रवेशाद् बहुवदुक्तिः । स्मा-
र्ताग्निपक्षे पूजायां बहुवचनम् । जातानि भूतानि विदन्ति जातैः प्रा-
णिभिर्विद्यन्ते ज्ञायन्त इति वा जातवेदसः । कर्तरि कर्मणि
वा असुन् । यद्वा वेद इति धननाम् । जातस्य प्राणिमात्र-
स्य वेदो धनं येभ्योऽग्निभ्यो भवति । उपलक्षणम् एतत् । सर्वेषां वैदि-

१ So A B C K̄ R V Dc Cp. २ So B C K̄ R V Dc Cp. Sâyana takes हव्यवाहः as
the singular, but that is not necessary. The plural suits the passage well and con-
sists with the accent of the MSS. In *Taittirîya Brâhmana* 3. 1. 2. 11 it is doubt-
ful whether हव्यवाहौ is the dual of हव्यवाह् or of हव्यवाह. See R.w. ३ Cp इषिता ।
P P̄ इषितः । ४ So Cp.

1 S' प्रक्षेपाणि. 2 S' पनयोनेर्द०.

कानां स्मार्तानां च कर्मणाम् अग्निसाध्यत्वात् तत्कर्मफलस्य प्रापयितारः
हे गार्हपत्यादयोऽग्नयः जनित्रीम् स्वोत्पादिकाम् अरणिम् । ॥ “ज-
निता मन्त्रे” इति निपातनात् णिलोपः । प्रत्येकविवक्षया एकवच-
नम् ॥ आ रोहत शक्त्यात्मना प्रविशत ॥ अहमपि अरणी आ
रोहतो वः युष्मान् पितृयाणैः । पितरो यान्ति एभिः पथिभिः पित्र्यं
लोकम् इति पितृयाणाः पन्थानः । ॥ करणे ल्युट् ॥ द्वि-
विधो हि मार्गः देवयानः पितृयाण इति । देवलोकप्राप्तिसाधनभूतो दे-
वयानः । पितृलोकप्रापक इतरः । तत्र तैः पितृयाणैः समा रोहयामि
सम्यक् विधिपूर्वकम् अधिरोहयामि अरण्योः । अग्नीनां तत्रानुप्रवेशे प-
था भाव्यम् इति पितृसंबन्धात् पन्थास्तादृश उक्तः । आहिताग्नेर्मृतत्वाद्
उत्तरत्र तेन अग्निभिः साध्यानां कर्मणाम् अभावात् समारोपणम् ॥ इतः
पूर्वं तु हव्यवाहः । द्विविधं हि हविः । दैवं हविर्हव्यम् पित्र्यं हविः
कव्यम् । पूर्वं पित्र्यहविःसंबन्धाभावात् हव्यम् इत्युक्तम् । हव्यं दैवं व-
हतीति हव्यवाहः अग्निः । ॥ “कर्मण्यण्” । हविर्वोदृत्वाकारेण
एकत्वाद् एकवचनम् ॥ अग्निरपि द्विविधः । हव्यवाहनः कव्यवा-
हन इति । इषितां इषितानि इष्टानि । ॥ “तीषुसह” इति इडा-
गमः ॥ तत्तत्फलसाधनत्वेन अभिमतानि यजमानेन दत्तानि हव्या
हव्यानि हवींषि अवाट् अवाक्षीत् । उद्दिष्टान् देवान् प्रापिपन्त । ॥ व-
हेर्लुङि सिच् । “वदव्रज” इति हलन्तलक्षणा वृद्धिः । “बहुलं ब्र-
न्दसि” इति इडभावः । “श्लो शलि” इति सकारलोपः । “ह-
लङ्या” इत्यादिना तिपो लोपे ढत्वजश्चत्वरानि ॥ अतः हे
अग्नयः यूयं युक्ताः परस्परं समवेताः सन्तः ईजानम् येन यूयम् आहि-
ता इष्टाश्च तम् इष्टवन्तं देशान्तरे मृतं यजमानं सुकृताम् सुकृतकर्मणां
लोके स्थाने धत्त धारयत स्थापयत । ॥ ईजानम् इति । यजेर्लिङः
कानचि “वचिस्वपि” इति संप्रसारणे “लिङ्यभ्यासस्य” इति अ-
भ्यासस्य संप्रसारणम् ॥ यद्वा हे जातवेदसः जनित्रीम् अरणीम्

आ रोहत आहवनीयादिशक्तिरूपेण । अरणी आरूढवतो वः युष्मान्
 पितृयाणैर्मार्गैः समा रोहयामि । पुण्यलोकम् इति शेषः । यजमानस्य
 देशान्तरे मरणात् तत्प्रतिनिधित्वेन तदाहितानाम् अग्नीनां परलोकनय-
 नम् । अत एव अग्नीनामपि पितृयाणः पन्था उक्तः । गार्हपत्याद्या-
 कारेण परलोकनयने तदर्थं हविषोऽपेक्षितत्वात् हविःसद्भावं तन्नेतारम्
 अग्निं च दर्शयति । हव्यवाहः । अत्र हविषः अग्निदेवत्वत्वात् हव्यम् इ-
 त्युक्तम् । तद्वहतीति हव्यवाहः अग्निः । इषिता इषितानि । ॥ इष
 गताविति धातुः ॥ । अस्माभिः संस्कृतेभिः प्रेषितानि प्रत्तानि हव्या
 हव्यानि अवाट् अवाक्षीत् वक्ष्यति प्रापयिष्यति युष्मान् । ॥ वहेश्वा-
 न्दसो लुङ् ॥ । एवं पुण्यलोकं प्रापिताः हविर्भिः प्रीणयिष्यमाणाश्च
 हे अग्नयः यूयं युक्ताः समाहिताः सन्तः । ॥ युज समाधौ इति
 धातुः ॥ । ईजानम् इष्टवन्तं पुण्यलोके स्थापयतेति ॥

द्वितीया ॥

देवा यज्ञमृतवः कल्पयन्ति हविः पुरोडाशं सुचो यज्ञायुधानि ।

तेभिर्याहि पृथिभिर्देवयानैर्यैरीजानाः स्वर्गं यन्ति लोकम् ॥ २ ॥

देवाः । यज्ञम् । ऋतवः । कल्पयन्ति । हविः । पुरोडाशम् । सुचः । य-
 ज्ञऽआयुधानि ।

तेभिः । याहि । पृथिभिः । देवऽयानैः । यैः । ईजानाः । स्वऽगम् । य-
 न्ति । लोकम् ॥ २ ॥

देवाः इन्द्राद्या यष्टव्या देवताः ऋतवः वसन्ताद्याश्च कालाः यज्ञं क-
 ल्पयन्ति कुर्वन्ति । स्वयं हविःस्वीकारार्थं यष्टृणां च फलसिद्ध्यर्थं यज्ञं निं-
 मिमते । तत्स्वरूपं दर्शयन्ति । हविः । चर्वाज्यसोमलक्षणं हविः । पुरोडा-
 शम् पिष्टमयम् । सुचः । उपलक्षणम् एतत् । जुह्वादीनि यज्ञोपयुक्तानि ।
 यज्ञायुधानि पात्राणि आयुधवद् आयुधानि । यथा योद्धारः आयोधन-

1 S' प्रेतानि° for प्रेषितानि°. 2 S' यज्ञं निमिमवते. 3 S' दर्शयतीति. 4 S' आयु-
 धानि for यज्ञायुधानि.

साधनैः शस्त्रादिभिर्द्विषो निघ्नन्ति एवं यष्टारोपि एतैः सुगादिपात्रैर्यज्ञवि-
षकारिणः स्वोपद्रवकारिणश्च परिहरन्तीति आयुधत्वोपचारः । एवं देवर्षि-
निर्मितपुरोडाशयज्ञायुधात्मकयज्ञम् अनुष्ठितवन् हे आहिताग्ने प्रेत त्वं [दे-
वयानैः] देवा यान्ति एभिरिति देवयानास्तैर्देवलोकप्राप्तिसाधनैस्तेभिस्तैः
पथिभिः मार्गैः याहि गच्छ । गन्तव्यं स्थानं दर्शयति । ईजानाः इष्टव-
न्तः कृतयज्ञाः पुरुषा यैः पथिभिः स्वर्गम् सुखात्मकं लोकम् स्थानं य-
न्ति गच्छन्ति ॥

तृतीया ॥

ऋतस्य पन्थामनु पश्य साध्वङ्गिरसः सुकृतो येन यन्ति ।

तेभिर्याहि पथिभिः स्वर्गं यत्रादित्या मधु भक्षयन्ति तृतीये नाके अधि-
वि श्रयस्व ॥ ३ ॥

ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । पश्य । साधु । अङ्गिरसः । सुकृतः । येन । यन्ति ।
तेभिः । याहि । पथिभिः । स्वः । उगम् । यत्र । आदित्याः । मधु । भक्षय-
न्ति । तृतीये । नाके । अधि । वि । श्रयस्व ॥ ३ ॥

ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य पन्थाम् पन्थानम् । ॥ सुपो डादे-
शः ॥ साधु सम्यक् । पथो वा विशेषणम् । ॥ सुपो लु-
क् ॥ साधुं समीचीनम् अर्चिरादिमार्गम् अनु पश्य अनुक्रमेण
जानीहि । ॥ पश्यतिर्ज्ञानार्थः ॥ सुकृतः सुकर्माणः अङ्गिरसः
एतत्संज्ञका महर्षयः अङ्गारोत्पन्नाः । “येङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभ-
वन्” इति ऐतरेयकश्रुतेः [ऐ० ब्रा० ३, ३४] । येन पथा यन्ति स्वर्ग-
लोकम् । अङ्गिरसां सत्त्वयागानुष्ठानेन स्वर्गलोकप्राप्तिः ऐतरेयके श्रूयते ।
“अङ्गिरसो वा इमे स्वर्गाय लोकाय सत्त्वम् आसते” इति । “तं स्वर्ग-
नोब्रुवन्नेतत् ते ब्राह्मण सहस्रम् इति” [इति ऐ० ब्रा० ५, १४] । तेभिः

१ K तेभ्यो या०. Dc तेभिर्या० changed to तेभ्यो या०. We with B R V C Cp.
अधि विश्रयस्व. We with B C R V Dc Cp. ३ Cp भक्षयन्ति ।

1 S' °द्विषे. 2 S' अनुष्ठितत for अनुष्ठितवन्. 3 S' येभिः.

तैः पथिभिः मार्गैः स्वर्गे याहि । प्रेत एव संबोध्यते । यत्र यस्मिन् स्वर्गे
आदित्याः अदितेः पुत्रा देवाः मधु मधुवत्प्रीतिकरं मधुरम् अमृतं भक्षय-
न्ति आस्वादयन्ति । गत्वा च तृतीये त्रित्वसंख्यापूरके उत्तमे नाके । कम
सुखम् । अकम् दुःखम् । न विद्यते अकं यस्मिन् । ॥ “नभ्राण-
पात्०” इति नाकशब्दो नलोपाभावेन निपातितः । अधिः सप्तम्यर्था-
नुवादी ॥ । तस्मिन् सुखात्मके स्वर्गे वि श्रयस्व विश्रितः प्रतिष्ठितो
भवं । यद्वा स्वर्गस्य लोकस्य उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिवृत्त्वात् तृतीये
नाक इत्युक्तम् । तथा च ऐतरेयकम् । “त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः”
इति [ऐ० ब्रा० २. १७.] । मन्त्रवर्णोपि “तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीरुत द्यून्”
[ऋ० २. २७. ८] इति । तथा “यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्य-
मस्याम् अवमस्याम् उत स्यः” इति च [ऋ० १. १०८. १०] ॥

चतुर्थी ॥

त्रयः सुपर्णा उपरस्य मायू नाकस्य पृष्ठे अधि विष्टपि श्रिताः ।
स्वर्गा लोका अमृतेन विष्टा इषमूर्जं यजमानाय दुहाम ॥ ४ ॥
त्रयः । सुऽपर्णाः । उपरस्य । मायू इति । नाकस्य । पृष्ठे । अधि । विष्ट-
पि । श्रिताः ।
स्वऽगाः । लोकाः । अमृतेन । विऽस्थाः । इषम । ऊर्जम् । यजमानाय ।
दुहाम ॥ ४ ॥

त्रयः त्रिसंख्याकाः सुपर्णाः सुपतना अग्निसूर्यसोमाः उपरस्य । “उ-
पर उपलो मेघो भवति” इति यास्कः [नि० २. २१] । तस्य मेघस्य
संबन्धिनौ मायू । ॥ मार्युशब्दो लुप्तमत्वर्थीयः ॥ । मायुमन्तौ
शब्दकारिणौ वायुपर्जन्यौ । तौ हि मेघसंबन्धेन शब्दकारिणौ । एते अ-
भ्यादयः अधिष्ठातृदेवाः क्रमेण नाकस्य स्वर्गस्य पृष्ठे उपरिभागे तृतीय-
कक्ष्यायां विष्टपि । विष्टपशब्दः अन्तरिक्षवचनः । ॥ सप्तम्येकवचने

१ C विष्टा. We with K V R Dc Cp. २ Cp नाकस्य ।

१ S' नाकशब्देन नाकशब्दे for नाकशब्दो. २ S' om. भव । यद्वा स्वर्गः. ३ S' अव० for पर०. ४ S' मायुः for मायु०.

अन्यलोपश्चान्दसः ॥ । तस्मिन् विष्टपे अधि श्रिताः । अभ्यादयः
स्वर्गलोकम् वायुपर्जन्यावन्तरिक्षलोकम् अधितिष्ठन्तीत्यर्थः । एतैरभ्यादिभि-
रधिष्ठिताः स्वर्गाः सुखात्मका लोकाः स्वकर्मभिरार्जिताः । कर्मभेदात् फ-
लवैविध्येन उत्तमादिभेदेन वा स्वर्गा लोका इति बहुवचनम् । अमृते-
न अमरणसाधनेन सुधारसेन विष्टाः व्याप्ताः पूर्णाः । ॥ विष्णु व्या-
प्तौ । अस्मात् निष्ठाप्रत्ययः ॥ । यजमानाय यज्ञं स्मार्तं वैदिकं वा
अनुष्ठितवते प्रेताय इषम् इष्यमाणम् अन्नम् ऊर्जम् बलकरम् अन्नरसं
च दुहाम दुहतां प्रयच्छन्तु । ॥ दुहेलोटि इत्य अदादेशः । “आम्
एतः” । “लोपस्त आत्मनेपदेषु” इति तकारलोपः । “बहुलं छन्द-
सि” इति ज्ञादेशस्य तस्य रुडागमः ॥ ॥

पञ्चमी ॥

जुह्वादाधार द्यामुपभृदन्तरिक्षं भुवा दाधार पृथिवीं प्रतिष्ठाम् ।
प्रतीमां लोका घृतपृष्ठाः स्वर्गाः कामकामं यजमानाय दुहाम् ॥ ५ ॥
जुह्वः । दाधार । द्याम् । उपभृत् । अन्तरिक्षम् । भुवा । दाधार । पृथि-
वीम् । प्रतिष्ठाम् ।
प्रति । इमाम् । लोकाः । घृतपृष्ठाः । स्वः ऽगाः । कामम् ऽकामम् । यज-
मानाय । दुहाम् ॥ ५ ॥

जुह्वः जुहोति हूयते वा अनया हविरिति जुह्वोमसाधनभूतः पात्र-
विशेषः । ॥ जुहोतेवे च इति क्तिप् द्विर्वचनं चकाराद् धातोर्दी-
र्घश्च ॥ । द्याम् द्युलोकं दाधार धृतवती । ॥ धरतेभौवादि-
कस्य लिटि तुजादित्वाद् अभ्यासस्य दीर्घः ॥ । उपभृत् उप स-
मीपे जुह्वाः श्रियते धार्यत इति उपभृत् एतत्संज्ञकः पात्रविशेषः अ-
न्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं मध्यमलोकं धरति । भुवा बर्हिषि आसा-

१ A B C K R V Dc प्रतीमां which I believe is for प्रतिमां, with the ति elongated. P
प्रतिष्ठाम् । Cp प्रतिष्ठाम् । We with Sāyana. २ B V °लोका. We with A C K R.
३ K दुहाम्. We with A B C R V Dc.

1 S' inserts उतेहि before अमृतेन.

दनम् आरभ्य यज्ञपरिसमाप्तेरचलभावा ध्रुवा प्रतिष्ठिता एतत्संज्ञका सुक्
प्रतिष्ठाम चराचरात्मकस्य जगत आश्रयभूतां पृथिवीम् प्रथितां भूमिं दा-
धार । एवं जुह्वाद्यास्तिस्रः सुचो द्युलोकादिधारकत्वेन प्रशस्ताः ॥ इमाम्
ध्रुवया धारितां पृथिवीं प्रति अभिलक्ष्य घृतपृष्ठाः । ॥ घृ क्षरणदी-
प्त्योः ॥ । दीप्तोपरिभागाः सर्वतो ज्योतिष्मन्तः स्वर्गाः सुखात्मका
लोकाः । कक्ष्यात्रयवत्त्वाद् बहुवचनम् । यजमानाय इष्टवते कामंका-
मम् । ॥ “नित्यवीप्सयोः” इति द्विर्भावः ॥ । काम्यमानानि
सर्वाणि फलानि दुहाम ॥ पूर्वस्मिन् मन्त्रे तृतीये नाके अधिं वि श्र-
यस्वेति उत्तमं स्वर्गं लोकम् आरूढवतो यजमानस्य स्वकर्माजिताः पु-
ण्यलोकाः सुकृतफलं प्रयच्छन्तु इत्युक्तम् । अस्मिन्स्तु मन्त्रे पुण्यक्षयानन्तरं
मर्त्यलोकं प्राप्नवतः अस्यैवाहिताग्नेः पूर्वजन्मार्जितसुकृतवासनाबलाद् इह
लोकेपि पुनः स्वर्गलोकप्रापकाणि यज्ञादीनि समीचीनानि कर्माणि भ-
वन्तु इत्याशास्यते । तथा च भगवतोक्तम् ।

त्रैविद्या मां सोमपाः [पूतपापा] यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गंति प्रार्थयन्ते ।

ते पुण्यम् आसाद्य सुरेन्द्रलोकम् अश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ।

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ॥

इति [भ० गी० ९. २०, २१] ॥

प्राप्य पुण्यकृतां लोकान् उषित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥

इति च [भ० गी० ६. ४३] ॥

षष्ठी ॥

ध्रुव आ रोह पृथिवीं विश्वभोजसमन्तरिक्षमुपभृदौ क्रमस्व ।

१ A B R K̄ ध्रुव. C ध्रुव. Cp ध्रुवे । P P̄ ध्रुवे । We with V Dc. Dc once read ध्रुव
आ०. २ C K̄ R °मुपभृदा. We with Dc Cp. Dc once read °मुपभृदा.

1 S' °समाप्तेः चल° for समाप्तेरचल. 2 S' om. °धि वि श्रय°. 3 S' त्रयीविद्या.

जुहुं द्यां गच्छ यजमानेन साकं सुवेण वत्सेन दिशः प्रपीनाः सर्वा धु-
स्वाहणीयमानः ॥ ६ ॥

ध्रुवे । आ । रोह । पृथिवीम् । विश्वभोजसम् । अन्तरिक्षम् । उपभृतम् ।
आ । क्रमस्व ।

जुहुं । द्याम् । गच्छ । यजमानेन । साकम् । सुवेण । वत्सेन । दिशः ।
प्रपीनाः । सर्वाः । ध्रुवम् । अहणीयमानः ॥ ६ ॥

हे ध्रुवे एतन्नामधेये सुक् । ॥ “आमन्त्रितस्य च” इति षष्ठी-
कम् आद्युदात्तत्वम् ॥ । विश्वभोजसम् विश्वस्य भोजयित्रीं सस्यादि-
द्वारेण विश्वभोगाधिकरणभूतां वा पृथिवीम् आ रोह अधितिष्ठ । यज-
मानेन साकम् इति तृतीयवाक्ये समाम्नातस्य सर्वत्रानुषङ्गः । यजमा-
नोपि पृथिवीम् अधितिष्ठतु । ॥ “सहयुक्तेऽप्रधाने” इति तृती-
या ॥ । ध्रुवा नाम सुक् बर्हिषि आसादिता यज्ञपरिसमाप्तिपर्यन्तम्
आज्येन संपूर्णा अविचलिता वर्तते । पृथिव्यपि स्थिरा । अतस्तस्या सां
अधिष्ठात्रीत्युच्यते ॥ हे उपभृतं अन्तरिक्षम् मध्यमलोकम् आ क्रमस्व
आक्राम । ॥ ज्योतिरुद्गमनाभावेपि “आङ उद्गमने” इति आङ्-
र्वात् क्रमेर्व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥ । अध्वर्युणा हि हस्ताभ्यां जुह्व-
रुपभृच्च यागकाले धार्यते । तत्र उपभृतं सव्यहस्तेन गृहीत्वा दक्षिणेन
जुह्वा जुहोति । अतोत्र जुह्वा उपभृत अधस्तनीति मध्यमलोकाधि-
ष्ठातृत्वेन उच्यते ॥ हे जुहुं द्याम् दिवं यजमानेन साकम् सह गच्छ । हे
ध्रुवादिसुचः यूयं क्रमेण पृथिव्यादिलोकान् यजमानेन अधिष्ठापयतेत्यर्थः ॥
अथ प्रत्यक्षवदुक्तिः । एवं सुग्भिर्लोकत्रयं प्रापितो यजमानस्त्वम् अहणीय-
मानः । ॥ “हणीङ् रोषे लज्जायाम्” इति कण्वादौ पठ्यते ॥ । क-

१ B जुहु. R जुहु. Dc जुहु changed to जुहु. We with C K V D. २ B °हणीयमानः
A °हणीयमानाः. We with B C K R P P V Dc. ३ See foot-note on the previous
page.

1 S' यत° for अत°. 2 S' वा for सा. 3 S' inserts साकर्मक इति उदात्तत्वम् after उ-
पभृत. 4 S' उपभृत for उपभृतं. 5 S' अधस्तानिति. 6 S' जुह्वः which is also the
reading of Sāyana's text. 7 S' °लोकम्.

थम् अहं व्याप्ता दिशः अभिलषितानि दुहीयेति विचिकित्साम् अकुर्वन्
 सुवेण वत्सेन वत्सवद् वत्सः वत्सो यथा प्रथमं स्तन्यपानेन मातरं पीनोर्भीं
 करोति तद्वत् सुवोपि सर्वाणि जुह्वादीनि पात्राणि आज्यपूरितानि करो-
 तीति वत्सत्वेन रूपितः । वत्सरूपेण सुवेण प्रपीनाः प्रकर्षेण प्रवृद्ध[स्त-
 नीः । प्र]स्तुतस्तनीरित्यर्थः । ताः सर्वा दिशः प्राच्याद्या दश दिशः
 कर्म धुक्व अभिलषितानि फलानि । ॥ दुहिर्द्विकर्मकः । प्रपीना इ-
 ति । प्यायतेर्निष्ठायां पीभावः । “ओदितश्च” इति निष्ठानत्वम् ॥

सप्तमी ॥

तीर्थैस्तरन्ति प्रवतो महीरिति यज्ञकृतः सुकृतो येन यन्ति ।

अत्रादधुर्यजमानाय लोकं दिशो भूतानि यदकल्पयन्त ॥ ७ ॥

तीर्थैः । तरन्ति । प्रवतः । महीः । इति । यज्ञकृतः । सुकृतः । येन । यन्ति ।
 अत्र । अदधुः । यजमानाय । लोकम् । दिशः । भूतानि । यत् । अकल्पयन्त ॥ ७ ॥

तीर्थैः । ॥ तरन्ति दुष्कृतानि एभिरिति करणे क्यन् प्रत्य-
 यः ॥ । तरणसाधनैर्यज्ञादिभिः प्रवतः । ॥ “उपसर्गाच्छन्दसि
 धात्वर्थे” इति वतिप्रत्ययः । वतेः अव्ययत्वेपि अर्थग्रहणसामर्थ्याल्लिङ्गसंख्या-
 योगः ॥ । प्रवतः प्रकृष्टा महीः महतीः आपदस्तरन्ति अतिक्रामन्ति
 इति एवं यज्ञादीनि आपदुत्तरकाणि भवन्तीति बुद्ध्या यज्ञकृतः यज्ञं वै-
 दिकं स्मार्तं च कुर्वाणा अत एव सुकृतः सुकृतकर्माणो येन पथा यन्ति
 प्राप्नुवन्ति पुण्यलोकम् अत्र अस्मिन् पुण्यलोकप्राप्तिसाधने पथि तं पन्था-
 नम् अनुसृत्य आगच्छते यजमानाय तदर्थं लोकम् पुण्यार्जितम् अदधुः वि-
 दधतु यज्ञकृतः सुकृतकर्तारः दिशो भूतानि वा । ॥ दधातेश्छान्दसो
 लुङ् ॥ । यत् ॥ सुपो लुक् ॥ । यं लोकं दिशः “सुवेण
 वत्सेन दिशः प्रपीनाः सर्वा धुक्व” इति पूर्वमन्त्रे अभिलषितफलप्रदत्वेन
 उपवर्णिता दिशः भूतानि भवनवन्ति सर्वदिगवस्थितप्राणिजातानि [च] अ-
 कल्पयन्त यजमानार्थं समपादयन् । तं लोकम् अदधुरिति पूर्वेण संबन्धः ॥

१ CP प्रवता ।

१ S' मातरध्वेपानोर्भी. २ S' पुण्यं लोकं.

अष्टमी ॥

अङ्गिरसामयनं पूर्वं अग्निरादित्यानामयनं गार्हपत्यो दक्षिणानामयनं
दक्षिणान्निः ।

महिमानमग्नेर्विहितस्य ब्रह्मणा समङ्गः सर्व उप याहि शग्मः ॥ ८ ॥
अङ्गिरसाम् । अयनम् । पूर्वः । अग्निः । आदित्यानाम् । अयनम् । गा-
र्हपत्यः । दक्षिणानाम् । अयनम् । दक्षिणऽअग्निः ।
महिमानम् । अग्नेः । विहितस्य । ब्रह्मणा । समऽअङ्गः । सर्वः । उप ।
याहि । शग्मः ॥ ८ ॥

परितश्चिताम् आहिताग्नेर्गार्हपत्यादयोऽग्नयो विहृता यथाप्रदेशं वर्तन्ते ।
तेऽग्नयः अभिलषितप्रदा भवन्तु इत्ययम् अर्थः इत उत्तरैर्मन्त्रैः प्रतिपा-
द्यते । अङ्गिरसाम् अयनं नाम सत्तात्मकः ऋतुविशेषः । स एव पूर्वः
पूर्वस्यां दिशि वर्तमानोऽग्निः आहवनीयः । आदित्यानाम् अयनम् एत-
त्संज्ञकः सत्तयागः गार्हपत्योऽग्निः । ॥ “गृहपतिना संयुक्ते ज्यः”
इति ज्यप्रत्ययः ॥ दक्षिणानाम् दक्षा एव दक्षिणाः दक्षाणाम् अ-
यनं सत्तविशेषः स एव दक्षिणान्निः दक्षिणस्यां दिशि वर्तमानोऽग्निः ॥ ए-
वं ब्रह्मणा मन्त्रेण मन्त्रसाध्यसत्तयागात्मना वा विहितस्य निर्मितस्य पृ-
थगायतनेषु स्थापितस्य अग्नेर्महिमानम् आहवनीयादिसंज्ञाभिर्व्यवहियमा-
णां विभूतिं समङ्गः संहतावयवः सर्वः संपूर्णावयवः अतः शग्मः । सु-
खनामैतत् । सुखितः सन् उप याहि । सर्वैरग्निभिर्दध्यमानः प्रेत ए-
वम् उच्यते ॥

नवमी ॥

पूर्वं अग्निष्वा तपतु शं पुरस्ताच्छं पश्चात् तपतु गार्हपत्यः ।
दक्षिणान्निष्ठे तपतु शर्म वमोत्तरतो मध्यतो अन्तरिक्षाद् दिशोदिशो
अग्ने परि पाहि घोरात् ॥ ९ ॥

1 S' °श्चितम्. 2 S' दक्षिणाम्. 3 S' ब्रह्मणामिति for ब्रह्मणा.

पूर्वैः । अग्निः । त्वा । तपतु । शम् । पुरस्तात् । शम् । पश्चात् । तपतु ।
गार्हपत्यः ।

दक्षिणऽअग्निः । ते । तपतु । शर्म । वर्म । उत्तरतः । मध्यतः । अन्तरि-
क्षात् । दिशःऽदिशः । अग्ने । परि । पाहि । घोरात् ॥ ९ ॥

हे अग्निभिर्दह्यमान मेत पूर्वो अग्निः पूर्वस्यां दिशि दीप्यमान आ-
हवनीयः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि शम् सुखं यथा तथा त्वा त्वां त-
पतु तापयतु दहतु । तथा गार्हपत्यः गृहपतिना यजमानेन आहितः
सर्वाग्नियोनिभूतोऽग्निः पश्चात् पश्चिमभागे शम् सुखं तपतु त्वां दहतु ।
दक्षिणाग्निः दक्षिणस्यां दिशि निहितोऽग्निस्ते त्वदर्थं शर्म सुखं यथा तथा
वर्म कवचं पराभेद्यं यथा तथा तपतु । कवचं यथा सर्ववारकम् यद्वा
शर्म गृहम् गृहं यथा सर्वाच्छादकम् एवं सर्वं त्वदीयशरीरम् आवृत्य
दहत्वित्यर्थः ॥ अथ अग्नेः प्रत्यक्षस्तुतिः । हे अग्ने । आहवनीयाद्यनुगतत्वा-
कारेण एकवचनम् । उत्तरतः । ॥ “पञ्चम्यास्तसिल्” ॥ उत्तरस्या
दिशः । ॥ “तसिलादिष्वाकृतसुचः” इति पुंवञ्जावः ॥ म-
ध्यतः पूर्वादीनां चतसृणां मध्यप्रदेशाद् अन्तरिक्षात् आकाशाद् दिशो-
दिशः सर्वस्या अवान्तरदिशः परि पाहि परितो रक्ष ॥ न केवलं दि-
शो घ्नन्ति किं तु तत्रस्थो भयंकरः पुरुषो हिनस्ति । तथा च महार-
ण्यं प्रस्तुत्य मन्त्रवर्णः । “न वा अरण्यानिर्हन्यन्त्यश्चेन्नाभिगच्छति”
इति [ऋ० १०. १४६. ५] । अतो भीतिकारणम् आह घोरादिति । घो-
रात् क्रूरात् हिंसकात् परि पाहि । ॥ “भीत्रार्थानां भयहेतुः” इति
सर्वत्र अपादानसंज्ञा । “अपादाने पञ्चमी” इति पञ्चमी ॥

दशमी ॥

यूयमग्ने शंतमाभिस्तनूभिरीजानमभि लोकं स्वर्गम् ।

१ CP दक्षिणऽअग्निः ।

१ S' °भूताग्निः. २ S' तदर्थ. ३ S' पुरा°. ४ S' सर्वारकम् for सर्ववारकम्.

अ॒श्वो भू॒त्वा पृ॒ष्टि॒वाहो॑ वहाथ॒ यत्र॑ दे॒वैः स॒ध॒मादं॑ म॒द॒न्ति ॥ १० ॥ (१०)
यू॒यम् । अ॒ग्ने । श॒म॒स्त॒माभिः॑ । त॒नूभिः॑ । ई॒जान॑म । अ॒भि । लो॒कम् ।
स्वः॒ऽग॒मः ।

अ॒श्वोः । भू॒त्वा । पृ॒ष्टि॒ऽवा॒हः । व॒हाथ॒ । यत्र॑ । दे॒वैः । स॒ध॒माद॑म । म॒द॒न्ति ॥ १० ॥ (२०)

हे अग्ने यूयम् । एकस्यैवाग्नेस्त्रेधाभवनाद् यूयम् इति बहुवचनम् । पृथगायतनेषु स्थापिता यूयं शंतमाभिः अत्यन्तं सुखकरीभिस्तनूभिः शरीरैः । द्विविधाः खलु अग्नेस्तन्वः घोराश्च शिवाश्चेति । उभयस्तन्वस्तैत्तिरीयके श्रूयन्ते । “ये ते अग्ने शिवे तनुवौ विराट् च स्वराट् च ते “मा विशतां ते मा जिन्वताम् । सम्राट् चाभिभूश्च । विभूश्च परिभूश्च । “प्रभ्वी च प्रभूतिश्च । यास्ते अग्ने शिवास्तनुवः” इत्यादि [तै० ब्रा० १.१.७.३] । “यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः । क्षुच्च तृष्णा च । असुक् “चानाहुतिश्च । अशनया च पिपासा च । सेदिश्चामतिश्च । एतास्ते “अग्ने घोरास्तनुवः” इति [तै० आ० ४.२२] । तत्र शिवाभिस्तनूभिः सह ईजानम् येन यूयम् आहिता इष्टाश्च तम् इष्टवन्तं पुरुषं स्वर्गम् सुखेन गन्तव्यं सुखात्मकं लोकम् अभि वहाथ अभिगमयत । अग्नित्रयस्य गन्तव्यप्रापणे दृष्टान्तम् आह अश्वो* भूवेति । प्र॒ष्टि॒वाहः अ॒श्वो भू॒त्वा । पुरस्ताद् एकः पश्चाद् द्वौ इत्येवं त्रिभिरश्वैर्युक्तो दैवो रथः प्रष्टिः । तं वहन् प्र॒ष्टि॒वाहः अ॒श्वो* भू॒त्वा । समष्टिरूपेण एकवचनम् । एवं त्रिधाभवन्तो यूयम् एनम् आहितानि स्वर्गं लोकम् अभिगमयतेति । ॥ व॒ह॒ते॒लै॒टि आ॒डा॒ग॒मः ॥ । यत्र यस्मिन् स्वर्गे लोके देवैः अमृतपैः सधमादम् सह मदो यस्मिन् कर्मणि तथा मदेमं हृष्यास्म । उपस्तो॒तृन् गो॒त्रि॒णो॒ऽपेक्ष्य॑ उत्तमपुरुषो बहुवचनं च । ॥ “स॒ध॒ माद॑स्य-

१ ABC K R V अश्वो. P P अश्वोः । CP अश्वोः । Dc reads अश्वो corrected from अश्वो. २ V पृष्टिवाहो वहा०. Dc अश्वो भूत्वा पृष्टिवाहो changed to अश्वो भूत्वा पृष्टिवाहो. CP पृष्टिऽवाहः । C K R पृष्टिवाहो वहाथ. We with A B V Dc. ३ CP मदंति changed to मदन्ति.

1 So S', and the printed text also. 2 S' °पुरुषे.

योश्छन्दसि” इति सहस्य सधादेशः । मदेमेति । माद्यतेः आशीर्लिङि
“लिङ्याशिष्यङ्” इति अङ् प्रत्ययः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“शमग्ने” इति द्वितीयसूक्ते आदितः पञ्चानाम् ऋचां चितिस्याहिता-
भ्युपस्थाने विनियोग उक्तः । “ईजानश्चितमारुक्षत्” [१४] इति द्वा-
भ्याम् ऋग्भ्यां चितावुत्तानम् आहितं प्रेतं कर्ता अनुमन्त्रयेत् । “अपू-
पवान् क्षीरवान्” [१६] इति नवभिर्ऋग्भिर्मन्त्रोक्तद्रव्ययुतान् नवसं-
ख्याकांश्चरून् अभिमन्त्र्य अग्निं समीपे पश्चिमदिक्प्रभृत्यष्टसु दिक्षु एकं
मध्य इति क्रमेण निदध्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

शमग्ने पश्चात् तपं शं पुरस्ताच्छमुत्तराच्छमधरात् तपैनम् ।

एकस्त्रेधा विहितो जातवेदः सम्यगेन धेहि सुकृतांस्तु लोके ॥ ११ ॥

शम । अग्ने । पश्चात् । तप । शम । पुरस्तात् । शम । उत्तरात् । शम । अ-
धरात् । तप । एनम् ।

एकः । त्रेधा । विहितः । जातवेदः । सम्यक् । एनम् । धेहि । सुकृ-
ताम् । ॐ इति । लोके ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वं पश्चात् । ॥ “पश्चात्” इति निपातितोयं श-
ब्दः ॥ पश्चिमभागे गार्हपत्यः सन् शमं सुखं तप दह । पुरस्तात्
पूर्वभागे शम । तपेत्यनुषङ्गः । उत्तरात् उत्तरदिक्प्रदेशे । अधरात् । अ-
धरशब्देनात्र उत्तरप्रतियोगिनीं दक्षिणां दिग् उच्यते । ॥ उभयत्र
“उत्तराधरदक्षिणाद् आतिः” इति आतिप्रत्ययः ॥ वाक्यभेदात् शं-
पदस्य आवृत्तिः । एनम् आहिताग्निं तप ॥ हे जातवेदः जातानां वेदि-
तरग्ने त्वं पूर्वम् एकोपि त्रेधा विहितः गार्हपत्यादिरूपेण त्रिप्रकारं स्था-

१ ^m K C तप. We with B R V Dc. २ ^m K C R जातवेदः. C appears to have read जा-
तवेदाः once. We with B Dc V. ३ ^m K लोकं. We with B C R V Dc.
1 S' अस्थना. 2 S' ष्योगिना. 3 S' दक्षिण इति for दक्षिणा. 4 S' स्थापिस्त्वं.

पितः एनम् अन्वादिष्टम् अम्याहितं प्रेतम् । उशब्दः अवधारणे । सु-
कृताम् सुकृतकर्मणां लोके स्थाने स्वर्गाख्य एव सम्यक् समीचीनं यथा
तथा धेहि स्थापय । सम्यक्त्वं नाम अविकलं चिरकालावस्थायित्वम् ॥
द्वितीया ॥

शम॒ग्नयः॑ समि॒द्धा आ र॑भन्तां प्राजाप॒त्यं मे॒ध्यं जा॒तवे॑दसः ।

शृ॒तं कृ॒ण्वन्त॑ इ॒ह मा॒व चि॒क्षि॒पन् ॥ १२ ॥

शम । अ॒ग्नयः । सम॒ऽइ॒द्धाः । आ । र॒भन्ता॑म् । प्रा॒जा॒ऽप॒त्यम् । मे॒ध्यम् ।
जा॒त॒ऽवे॑दसः ।

शृ॒तम् । कृ॒ण्वन्तः॑ । इ॒ह । मा । अ॒व । चि॒क्षि॒पन् ॥ १२ ॥

आभ्याम् अग्नीन् संभूय प्रार्थयते । जातवेदसः जातानां वेदितारो-
ग्नयः समिद्धाः सम्यक् प्रदीपिताः सन्तः प्राजापत्यम् प्रजापतिदेवो
मेध्यम् मेधो यज्ञः पितृमेधाख्यः तदर्हम् इमं प्रेतरूपं पशुं सैमा र-
न्ताम् संस्पृशन्तु परितो दहन्तु । इह अस्मिन् दहनकर्मणि शृतम् प्राज-
पत्यम् इमं यज्ञार्हं पशुं पक्वं कृण्वन्तः कुर्वन्तः मा अव चिक्षिपन् अवा-
प्तम् अवकीर्णं मा कुर्वन्तु । यथा निरवशेषं दह्यते तथेति । ॥ “ता-
स्य देवता” इत्येतस्मिन्नर्थे “पत्युत्तरपदाण्यः” इति ण्यः । शृतम् इ-
ति । आ पाके इत्येतस्मात् कर्मकर्तरि निष्ठायां “शृतं पाके” इति नि-
पातनात् शृभावः ॥

तृतीया ॥

य॒ज्ञ ए॒ति वि॒ततः॑ कल्प॒मानं॑ ई॒जान॒मभि॒ लोकं॑ स्व॒र्गम् ।

तम॒ग्नयः॑ सर्व॒हुतं॑ जुषन्तां प्राजाप॒त्यं मे॒ध्यं जा॒तवे॑दसः ।

शृ॒तं कृ॒ण्वन्त॑ इ॒ह मा॒व चि॒क्षि॒पन् ॥ १३ ॥

१ R विततः कल्पमानं. C विततः कल्पमान. Dc विततः कल्पमान changed to विततः क-
ल्पमान. Cp विततः । कल्पमानः । We with B K V Dc. २ K जातवेदसः. We with B
C R V Dc. ३ K कृण्वन्त इह. We with B C R V Dc.

1 S' 'देवत्वं for 'देवत्यं. 2 S' ताः स्पृशन्तु for संस्पृशन्तु. 3 S' वि for अव°. 4 S'
न for अव°.

[अ० ४. सू० ४.] ५४४

अष्टादशं काण्डम् ।

१९९

यज्ञः । एति । विंस्ततः । कल्पमानः । ईजानम् । अभि । लोकम् । स्वःऽगम् ।
तम् । अग्नयः । सर्वेऽहुतम् । जुषन्ताम् । प्राजाऽपत्यम् । मेध्यम् । जा-
तवेदसः ।

शृतम् । कृण्वन्तः । इह । मा । अव । चिक्षिपन् ॥ १३ ॥

विततः प्राच्योदीच्याङ्गैर्विस्तृतः कल्पमानः इष्टं प्रदेशं प्रापयितुं स-
मर्थो यज्ञः पितृमेधाख्यः ईजानम् इष्टवन्तम् एनं स्वर्गम् सुखात्मकं
लोकम् अभ्येति । ॥ अन्तर्भावितण्यर्थोयम् एतिः ॥ अभिगम-
यति अभिप्रापयति ॥ अतो जातवेदसः अग्नयः प्राजापत्यं मेध्यं तम्
ईजानं प्रेतरूपं पशुं सर्वहुतम् सर्वः निरवशेषः हुतो दग्धः तं जुषन्ताम्
सेवन्ताम् ॥ शृतम् इत्यादि व्याख्यातम् ॥

चतुर्थी ॥

ईजानश्चित्तमांरुक्षदग्निं नाकस्य पृष्ठाद् दिवमुत्पतिष्यन् ।

तस्मै प्र भाति नभसो ज्योतिषीमान्स्वर्गः पन्थाः सुकृते देवयानः ॥ १४ ॥

ईजानः । चितम् । आ । अरुक्षत् । अग्निम् । नाकस्य । पृष्ठात् । दिवम् ।
उत्पतिष्यन् ।

तस्मै । प्र । भाति । नभसः । ज्योतिषीऽमान् । स्वःऽगः । पन्थाः । सुऽकृ-
ते । देवऽयानः ॥ १४ ॥

ईजानः इष्टवान् पुरुषः चितम् विषमसंख्याकाभिः शलाकाभिरिष्टका-
भिर्वा चयनेन संस्कृतम् अग्निम् प्रदेशम् । इष्टकचितः प्रदेशः अग्निरि-
त्युच्यते । उक्तं हि भगवता आपस्तम्बेन । “अग्निष्टोम उत्तरवेदिरुत्त-
रेषु ऋतुष्वग्निः” इति [आप० २५.४] । तम् आ अरुक्षत् आरूढ-
वान् । ॥ रुहेर्लुङि “शल इगुपधाद् अनिटः” इति कसः । कि-

१ See foot-note १ on the previous page. २ P सं । रसंताम् । for सर्वेऽहुतम् । जुषन्ताम् ।
३ K V Dc °श्चित्त°. We with CR P P. ४ K °दिव°. We with CR V Dc. ५ Cr
उत्पतिष्यन् ।

1 S' °वेदिचतरेषु.

त्वाद् गुणाभावः ॥ । किमर्थम् नाकस्य दुःखरहितस्य स्वर्गस्य पृष्ठं
उपरिभागे दिवम् तृतीयकक्ष्यारूपं द्युलोकम् । “त्रयो वा इमे त्रिवृतो
लोकाः” इति श्रुतेः [ऐ० ब्रा० २, १७] एकैकस्य लोकस्य त्रिवृत्त्वाद्
एकस्यापि स्वर्गलोकस्य उत्तमाधममध्यभेदेन त्रैविध्यम् । मध्यमायाः स्व-
र्गकक्ष्यायाः परमां तृतीयकक्ष्याम् उत्पतिष्यन् । उत्पतनाद्धेतोरित्यर्थः ।
तस्मै दिवम् उत्पतिष्यते सुकृते सुकृतकर्मणे तदर्थं नभसः मध्याकाशस्य
ज्योतिषीमान् ज्योतिष्मान् प्रकाशकः देवयानः देवा यान्ति अनेनेति सः
स्वर्गः सुखेन गन्तव्यः परमः स्वर्गप्राप्तिसाधनभूतो वा पन्थाः मार्गः प्र-
भाति प्रकर्षेण दीप्यतां प्रकाशताम् । ॥ भातेः पञ्चमलकारः ॥

पञ्चमी ॥

अग्निर्होता ध्वर्युष्टे बृहस्पतिरिन्द्रो ब्रह्मा दक्षिणतस्ते अस्तु ।

हुतोयं संस्थितो यज्ञ एति यत्र पूर्वमयनं हुतानाम् ॥ १५ ॥

अग्निः । होता । अध्वर्युः । ते । बृहस्पतिः । इन्द्रः । ब्रह्मा । दक्षिणतः ।
ते । अस्तु ।

हुतः । अयम् । समऽस्थितः । यज्ञः । एति । यत्र । पूर्वम् । अयनम् । हु-
तानाम् ॥ १५ ॥

हे चित्तस्य प्रेत ते तव पितृमेधाख्ये यज्ञे अग्निर्होता वषट्कर्ता एतत्सं-
ज्ञक ऋत्विग् अस्तु । बृहस्पतिः बृहतां देवानां पतिः पालको देवः अ-
ध्वर्युः अध्वरं यज्ञं यजमानस्य कामयमानः एतत्संज्ञक ऋत्विग् अ-
स्तु । ॥ अध्वरशब्दात् “छन्दसि परेच्छायाम्” इति क्यच् । “क्य-
ध्वरपृतनस्यर्चि लोपः” इति अन्त्यलोपः । “क्याच्छन्दसि” इति उग्र-
त्ययः । अध्वर्युष्ट इत्यत्र “युष्मत्तत्तक्षुःषु” इति सांहितिको मूर्धन्यादे-
शः ॥ । इन्द्रो दक्षिणस्यां दिशि आसीनो ब्रह्मा एतत्संज्ञक ऋत्विक्
ते तव पितृमेधाख्ये यज्ञे अस्तु भवतु । अस्मिन् प्रेतसंस्काररूपपितृमेधे

१ B हुतो ३यं. A V हुतो १यं. Dc ½ added subsequently. C K R have no kampa.
We with C K R. २ K संस्थितो. Dc संस्थितो changed to संस्थितो. We with C R
V. ३ Cp बृहस्पतिः ।

अभ्यादीनां होत्रादिमहर्षिर्भावेन रूपणम् अस्य कर्मणो वैकल्याभावद्यो-
तनायेति मन्तव्यम् । होत्रादिकीर्तनम् अन्येषाम ऋत्विजाम उपलक्षणा-
र्थम् । एवं होत्रादिरूपैरभ्यादिभिरनुष्ठितोयं यज्ञः पितृमेधाख्यः संस्थितः
समापितः सन् एति गच्छति । गन्तव्यं स्थानं दर्शयति । यत्र य-
स्मिन् स्थाने हुतानाम् इष्टानां यज्ञानां पूर्वम् पूर्वकालीनम् अयनम्
गमनं प्राप्तिर्विद्यते । यज्ञस्य उत्तमलोकप्राप्त्या तत्संस्कृतस्य पुरुषस्य स्व-
र्गलोकप्राप्तिरुक्तेत्यनुसंधेयम् ॥

षष्ठी ॥

अपूपवान् क्षीरवांश्चरुह सीदतु ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ १६ ॥

अपूपऽवान् । क्षीरऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतभागाः ।

इह । स्य ॥ १६ ॥

अपूपवान् गोधूमादिपिष्टविकारा अपूपाः तद्वान् । क्षीरवान् क्षीरं गो-
पयः तद्वान् । चरुः कुम्भ्यां पक्क ओदनः इह अस्मिन् संचयनकर्मणि
अस्त्रां समीपे पश्चिमदिग्भागे आ सीदतु आसन्नो भवतु ॥ चर्वासादन-
मेव देवानां प्रीणनकारीति दर्शयति । लोककृतः संस्क्रियमाणस्य प्रेतस्य
लोकं स्वर्गं कुर्वन्तीति लोककृतः तान् पथिकृतः गन्तव्यस्थानस्य मार्गक-
र्तुन् मार्गप्रदर्शकान् देवान् यजामहे प्रीणयामः । इह अस्मिन् संचयन-
कर्मणि अपूपक्षीरयुक्तचर्वासादने देवानां यष्टव्यानाम् इन्द्रादीनां मध्ये
ये यूयं हुतभागाः हुतं हविः । भागः भजनीयोऽशः । ॥ कर्मणि
षष्ठ्य ॥ हविर्भागवन्तः स्य भवथ तान् यजामहे ॥ एवम् उत्तरेऽष्टौ
पयसा व्याख्येयाः । विशेषस्तु वक्ष्यते ॥
सप्तमी ॥

अपूपवान् दधिवांश्चरुह सीदतु ।

१०५ स्थ ।

१ S' दर्शयति. २ S' वा for ये.

२६

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ १७ ॥
 अपूपऽवान् । दधिऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।
 लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।
 स्य ॥ १७ ॥

अपूपसाहित्यं सर्वेषां चरूणां साधारणम् । दधिवान् दधिमान् ।
 न्नि मनुप् । “छन्दसीरः” इति मनुषो वत्वम् ॥ दधियोगो वि-
 तीयचरोर्विशेषः ॥

अष्टमी ॥

अपूपवान् द्रप्सवांश्चरुरेह सीदतु ।
 लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ १८ ॥
 अपूपऽवान् । द्रप्सऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।
 लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः ।
 इह । स्य ॥ १८ ॥

द्रप्सा दधिकणाः । तद्वत्त्वम् अस्य चरोर्विशेषः ॥

नवमी ॥

अपूपवान् घृतवांश्चरुरेह सीदतु ।
 लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ १९ ॥
 अपूपऽवान् । घृतऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।
 लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः ।
 इह । स्य ॥ १९ ॥

घृतवान् घृतं भूयोस्यास्तीति घृतवान् ॥

दशमी ॥

अपूपवान् मांसवांश्चरुरेह सीदतु ।

१ Cp द्रप्सऽवान्. २ Cp घृतऽवान्.

[अ० ४. सू० ४.] ५४४ अष्टादशं काण्डम् ।

२०३

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥२०॥ (२१)
अपूपऽवान् । मांसऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।
लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।
स्य ॥ २० ॥ (२१)

मांसवत्त्वम् अस्य विशेषः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“अपूपवानन्नवांश्चरुः” इति आदितश्चतसृणाम ऋचाम् अस्थिसमीपे
मन्त्रोक्तचरुस्थापनकर्मणि उक्तो विनियोगः ॥

“अपूपापिहितान्” [२५] इत्यनया पूर्वस्थापितान् नवचरुकुम्भान् अभिमन्त्रयेत् । मिश्रा धाना आदध्यात् ॥

“द्रप्सश्चस्कन्द” [२६] इत्यनया अग्निष्टोमादिऋतुषु बहिष्पवमानप्रस-
र्पणकाले वैप्रुषहोमं कुर्यात् ॥

“शतधारम्” [२९] इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्याम् अभिमन्त्रितेन शत-
च्छिद्रपात्रपतितोदकेन अस्थीनि आसावयेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अपूपवानन्नवांश्चरुरेह सीदतु ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ २१ ॥

अपूपऽवान् । अन्नऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।

स्य ॥ २१ ॥

अन्नम् अदनीयम् ओदनम् स्थालीपत्रे चरौ पात्रान्तरपक्वम् ओदनं
प्रक्षेप्तव्यम् इत्यर्थः । ओदनान्तरयुक्तश्चरुरिति यावत् ॥

१ Cp मांसऽवान्.

१ S' मांसत्वम्. २ S' °भुंभान् for °कुम्भान्. ३ S' °पाके for °पके.

द्वितीया ॥

अ॒पूप॒वान् मधु॑मांश्च॒रुरेह॑ सी॒दतु॑ ।

लो॒क॒कृतः॑ प॒थि॒कृतो॑ य॒जामहे॑ ये दे॒वानां॑ हु॒तभा॑गा इ॒ह स्य ॥ २२ ॥

अ॒पूप॒ऽवान् । मधु॑ऽमा॒न् । च॒रुः । आ । इ॒ह । सी॒दतु॑ ।

लो॒क॒ऽकृतः॑ । प॒थि॒ऽकृतः॑ । य॒जामहे॑ । ये । दे॒वाना॑म् । हु॒तऽभा॑गाः । इ॒ह ।
स्य ॥ २२ ॥

मधु॑मान् मधु माक्षिकं तद्वान् ॥

तृतीया ॥

अ॒पूप॒वान् रस॑वांश्च॒रुरेह॑ सी॒दतु॑ ।

लो॒क॒कृतः॑ प॒थि॒कृतो॑ य॒जामहे॑ ये दे॒वानां॑ हु॒तभा॑गा इ॒ह स्य ॥ २३ ॥

अ॒पूप॒ऽवान् । रस॑ऽवा॒न् । च॒रुः । आ । इ॒ह । सी॒दतु॑ ।

लो॒क॒ऽकृतः॑ । प॒थि॒ऽकृतः॑ । य॒जामहे॑ । ये । दे॒वाना॑म् । हु॒तऽभा॑गाः । इ॒ह ।
स्य ॥ २३ ॥

रस॑वान् रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायाख्याः षट्स्त्र्यंकाः तद्वान् ॥

चतुर्थी ॥

अ॒पूप॒वान् रस॑वांश्च॒रुरेह॑ सी॒दतु॑ ।

लो॒क॒कृतः॑ प॒थि॒कृतो॑ य॒जामहे॑ ये दे॒वानां॑ हु॒तभा॑गा इ॒ह स्य ॥ २४ ॥

अ॒पूप॒ऽवान् । रस॑ऽवा॒न् । च॒रुः । आ । इ॒ह । सी॒दतु॑ ।

लो॒क॒ऽकृतः॑ । प॒थि॒ऽकृतः॑ । य॒जामहे॑ । ये । दे॒वाना॑म् । हु॒तऽभा॑गाः । इ॒ह ।
स्य ॥ २४ ॥

अ॒पूप॑वान् । भिन्नप्रकृतिका अपूपा विवक्षिताः । तद्वान् चरुः इह म॒ध्यप्रदेशे॑ आ सीदतु ॥ लोककृत इत्यादि पूर्ववत् ॥

१ So C K R P P V Dc Cp.

1 All our authorities of the Saṁhitā and pada texts have अपवान् and not अप॒पवान् for the second word as explained by Sāyana.

पञ्चमी ॥

अ॒पू॒पापि॒हितान् कु॒म्भान् या॑स्ते दे॒वा अ॒धारयन् ।

ते ते॑ सन्तु स्व॒धाव॑न्तो मधु॒मन्तो घृ॑त॒श्चुतः ॥ २५ ॥

अ॒पू॒पऽअ॒पि॒हितान् । कु॒म्भान् । या॑न् । ते । दे॒वाः । अ॒धारयन् ।

ते । ते । स॒न्तु । स्व॒धाऽव॑न्तः । मधु॑ऽमन्तः । घृ॒तऽश्चु॑तः ॥ २५ ॥

पूर्वानुवाके व्याख्यातैषा [३. ६८] । अपूपापिहितान् अपूपैराच्छादितान् यान् कुम्भान् चरूपूर्णान् नवकलशान् देवाः तत्तद्विर्भागिनो मन्तो-क्ता देवताः ते संचितास्थिरूप हे प्रेत त्वदीयान् आधारयन् स्वस्वभागत्वेन धारितवन्तः स्वीकृतवन्तः ते हुतभागैर्देवैः स्वीयत्वेन परिगृहीताः कुम्भस्याश्चरवः ते परलोकप्राप्तवते तुभ्यं स्वधावन्तः स्वम् आत्मानं दधाति पुष्पाति धिनोतीति [वा] स्वधा अन्नम् तद्वन्तः सन्तु । मधुमन्तः मधुसहिताः घृतश्चुतः बह्वाज्यक्षारिणो भवन्तु । भवदीयास्थिसमीपे स्थापिताश्चरवः परलोकं प्राप्तस्य तव प्रीणनाय बह्वन्नराशयो मधुघृतकुल्यायुक्ता भवन्तु इत्यर्थः ॥

यास्ते॑ धा॒ना अ॒नुकि॒रामि॑ तिल॒मिश्राः स्व॒धाव॑तीः ।

तास्ते॑ सन्तु॒द्भीः प्र॒भ्वीस्तास्ते॑ य॒मो राजा॑नु॒ मन्य॑ताम् ॥ २६ ॥

याः । ते । धा॒नाः । अ॒नुऽकि॒रामि॑ । तिल॒मिश्राः । स्व॒धाऽव॑तीः ।

ताः । ते । स॒न्तु । उ॒त्ऽभ्वीः । प्र॒ऽभ्वीः । ताः । ते । य॒मः । राजा॑ । अ॒नु॑ ।

म॒न्य॒ताम् ॥ २६ ॥

अक्षि॑तिं भूय॑सीम् ॥ २७ ॥

अक्षि॑तिम् । भूय॑सीम् ॥ २७ ॥

षष्ठी ॥ हे संचितास्थिरूप प्रेत ते त्वदर्थं तिलमिश्राः कृष्णतिलयुक्ताः

१ Here B reads अधारयन् and not अधारयन्, which shows that here as well as at 3, 68 above we should read अधार०. २ See hymn 3. 68 above. ३ B V °किरामि तिलमिश्राः. Dc °मि तिलमिश्राः changed to °मि तिलमिश्राः. We with C K R.

स्वधावतीः अन्नवतीर्या धानाः भृष्टयवान् अनुकिरामि अनुक्रमेण विकि-
रामि अनूचीनं वा विक्षिपामि ता धानास्ते परलोकं प्राप्तवतस्तव प्रीण-
नाय अँभ्वीः । महन्तामैतत् । महंत्यो भवन्तु । प्रभ्वीः प्रभूताश्च सन्तु भ-
वन्तु । ॥ “भुवश्च” इति ङीष् । प्रभ्वीरिति । “वा छन्दसि” इ-
ति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ । ता महतीः प्रभूताश्च धानास्ते तव भोगाय
यमः नियन्ता पितॄणां राजा अनु मन्यताम् अनुजानातु । अनुमतेर्नि-
वधित्वं दर्शयति अक्षितिं भूयसीम् इति । भूयसीम् अत्यन्तं बहुम् अक्षि-
तिम् अक्षयम् । बहुकालपर्यन्तम् इति यावत् । ॥ “कालाध्वनोः”
इति द्वितीया ॥ । यथा लोके नगरे तिष्ठन् पुरुषः स्वीयं बहुधनं पु-
रः स्वामिनोनुज्ञया भुङ्क्ते एवं यमराज्यं प्राप्तवतः प्रेतस्य अन्नभोगाय
पितृराजस्य यमस्य अनुज्ञा प्रार्थ्यते ॥

द्र॒प्तश्च॑स्क॒न्द पृ॒थि॒वीम॒नु द्या॒मि॒मं च॒ योनि॒म॒नु यश्च॒ पूर्वेः॒ ।

स॒मा॒नं योनि॒म॒नु संचर॑न्तं द्र॒प्तं जु॑होम्य॒नु स॒प्त हो॒त्राः ॥ २८ ॥

द्र॒प्तः । च॒स्क॒न्द । पृ॒थि॒वीम् । अ॒नु । द्या॒म । इ॒मम् । च॒ । योनि॑म् । अ॒नु ।
यः । च॒ । पूर्वेः॒ ।

स॒मा॒नम् । योनि॑म् । अ॒नु । स॒मऽचर॑न्तम् । द्र॒प्तम् । जु॑होमि॒ । अ॒नु ।
स॒प्त । हो॒त्राः ॥ २८ ॥

सप्तमी ॥ पितृत्वं प्राप्ता जना धूमादिमार्गेण पितृलोकम् आसाद्य तत्र
सोमयागजनितं सुकृतफलम् उपभुञ्जत इति अस्मिन् पित्र्ये प्रकरणे सोमे
स्थितस्य उदकस्य कणः सोमो वा अनया स्तूयते । द्रप्तः सोमरस-
स्थितोदककणः पृथिवीम् भूमिं द्याम् दिवं च अनुलक्ष्य चस्कन्द स्कन्नो
विप्रकीर्णो भवति । ॥ लक्षणार्थे अनुः कर्मप्रवचनीयः । “कर्मप्रव-
चनीययुक्ते द्वितीया” इति द्वितीया ॥ । ग्रावभिरभिषवकाले भूमौ

१ P P च । स्कन्द । We with Cp.

1 S' महंत्यो. 2 S' नगरो. 3 S' धूमानदि° for धूमादि°. 4 S' om. स्कन्द from च-
स्कन्द. 5 S' °कीर्णोभवतु.

सोमरसः स्कन्दति । दशापवित्राद् द्रोणकलशं प्रति धारापातसमये अन्त-
 रिक्षे सोमकर्णो विप्रकीर्णो भवतीति यावत् । एतदेव उच्यते इमं च योनिम्
 इति । इमं योनिम् सर्वस्य चराचरात्मकस्य जगतः कारणं पृथिवीम्
 अनुलक्ष्य तथा पूर्वः पूर्वम् उत्पन्नो यो द्युलोकस्तम् अनु । ॥ ५-
 रस्परसमुच्चयाथौ चकारौ । योनिशब्दः पुंलिङ्गोऽपि विद्यते ॥ स-
 मानम् एकविधं योनिम् द्यावापृथिवीलक्षणं स्थानम् अनुलक्ष्य संचर-
 न्तम् समन्ताद् विप्रकीर्णं द्रप्सम् सोमरसकणं सप्त सप्तसंख्याका होत्राः ।
 वषट्कर्तृणां संज्ञा होत्रा इति । सप्त होतृमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रा-
 ग्रीध्राच्छावाकसंज्ञकान् वषट्कर्तृन् अनुलक्षीकृत्य जुहोमि अग्नौ प्रक्षिपामि ।
 उत्तरत्र होत्रादिवषट्कारे सोमरसः अध्वर्युभिर्हूयते । तदर्थं स्कन्तं सोमरसं
 द्रप्सदेवतार्थं करोमीत्यर्थः । वाजसनेयब्राह्मणे खलु एष द्रप्सः आदित्या-
 त्मना स्तुतः । तथा च आम्नायते । “असौ वा आदित्यो द्रप्सः । स
 “दिवं च पृथिवीं च स्कन्दति । इमं च योनिमनु यश्च पूर्व इति । इमं
 “[च] लोकम् अमुं चेत्येतत् । समानं योनिमनु संचरन्तम् इति । समानं
 “ह्येष एतं योनिमनु संचरति । द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्रा इति । असौ
 “वा आदित्यो द्रप्सः । दिशः सप्त होत्राः । अमुं तदादित्यं दिक्षु प्र-
 “तिष्ठापयति” इति [श० ब्रा० ७. ४. १. २०] ॥

शतधारं वायुमर्कं स्वविदं नृचक्षसस्ते अभि चक्षते रयिम् ।

ये पूणन्ति प्र च यच्छन्ति सर्वदा ते दुहते दक्षिणां सप्तमातरम् ॥ २९ ॥

शतऽधारम् । वायुम् । अर्कम् । स्वःऽविदम् । नृऽचक्षसः । ते । अभि ।

चक्षते । रयिम् ।

ये । पूणन्ति । प्र । च । यच्छन्ति । सर्वदा । ते । दुहते । दक्षिणाम् । स-

प्तऽमातरम् ॥ २९ ॥

अष्टमी ॥ शतधारम् शतसंख्याकच्छिद्रपतितोदकप्रवाहयुक्तम् अत एव

१ Cp यच्छन्ति ।

1 S' °करणो. 2 S' om. °म् अनुलक्ष्य तथा. 3 S' संचरन्ति. 4 S' om. °दित्यं.

वायुम् । ॥ लुप्तमतर्थीयः ॥ । वायुमन्तम् । सच्छिद्रे वस्तुनि
 वायुर्वाति । यद्वा वायुम् वातारं चरन्तं वायुवदेव कुम्भोपि हस्ताद्वस्त-
 प्रापणेन सर्वदा चरति तम् अर्कम् अर्चनीयं स्वर्विदम् स्वः स्वर्गस्य ल-
 म्भकम् एतं कुम्भं नृचक्षसः नृणां द्रष्टारो देवास्ते त्वदर्थम् । ॥ यु-
 ष्मच्छब्दस्य “तेमयावेकवचनस्य” इति ते इत्यादेशो व्यत्ययेन उदा-
 त्तः ॥ । हे प्रेत त्वदर्थं रयिम् धनम् अभि चक्षते पश्यन्ति जान-
 न्ति । एतं कुम्भं तव धनम् इत्येव जानन्ति । ये गोत्रिणः संस्कर्तारः
 पृणन्ति अस्थिरूपं त्वां कुम्भोदकेन प्रीणयन्ति प्र यच्छन्ति च कुम्भोदकं
 ते सप्तमातरम् सप्तसंख्याका मातृभूता अग्निष्टोमादिसंस्था यस्यास्ताम् यद्वा
 सप्तसंख्याका मातारः कर्मणां निर्मातारः कर्तारो होत्रादयः सन्ति [य-
 स्याः] तादृशीम् । अथ वा मातारः परिच्छेत्तारो यस्याम् एकधा दत्तां
 सप्तधा मान्ति परिच्छिन्दन्ति ताम् । ॥ “ऋतश्छन्दसि” इति कपः
 प्रतिषेधः ॥ । तथाविधां दक्षिणां सर्वदा दुहते दुहते । उदकेन आ-
 प्लावनं नाम दक्षिणादोहनम् इत्यर्थः । ॥ दुहेर्लटि झस्य “बहुलं छ-
 न्दसि” इति रुडागमः ॥ ॥

कोशं दुहन्ति कलशं चतुर्बिलमिडां धेनुं मधुमतीं स्वस्तये ।

ऊर्जं मदन्तीमदिति जनेष्वग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥ ३० ॥ (२२)

कोशम् । दुहन्ति । कलशम् । चतुःऽबिलम् । इडाम् । धेनुम् । मधुऽम-
 तीम् । स्वस्तये ।

ऊर्जम् । मदन्तीम् । अदितिम् । जनेषु । अग्ने । मा । हिंसीः । परमे ।
 विऽओमन् ॥ ३० ॥ (२२)

नवमी ॥ चतुर्बिलम् । शतसंख्याकच्छिद्रस्य कुम्भस्य चतुर्णां छिद्राणाम्
 अवयुत्य स्तुतिः । चतुश्छिद्रं चतुःस्तनं कोशम् कोशवत् कोशः । कोशो
 यथा धनकनकादिसंपूर्णस्तद्वत् पयःपूर्णं कलशम् कुम्भं कुम्भोपमम् ऊधः

१ Cp इडाम् ।

१ S' यस्याः तयाद्वा for यस्यास्ताम् यद्वा. २ S' दत्तः. ३ S' .°संपूर्ण.

मधुमतीम् मधुररसक्षीरयुक्ताम् इडाम् । धेनुनामैतत् । एतत्संज्ञकां धेनुम् ।
 यद्वा इडा भूमिः । भूमिरूपां धेनुं दुहन्ति । ॥ दुहिर्द्विकर्मकः ॥ कि-
 मर्थम् । स्वस्तये । स्वस्तीत्यविनाशिनाम् । प्रेतस्य सर्वदा परलोकनिवा-
 साय । चतुश्छिद्रकलशोदकेन आत्मावनं नाम चतुःस्तनधेनुदोहनमेवेत्यर्थः ।
 मदन्तीम् मदयन्तीं तोषयन्तीम् अदितिम् अखण्डनीयाम् ऊर्जम् बलक-
 रम् अन्नं जनेषु पितृत्वं प्राप्तेषु मध्ये हे अग्ने मा हिंसीः पितृणां म-
 ध्ये एतस्य प्रेतस्य भोगाय अन्नं मा च्छेत्सीः । परमे व्योमन्निति पदद्वयं
 कलशं दुहन्तीत्यनेन संबन्धनीयम् । परमे उत्कृष्टे व्योमन् । ॥ स-
 प्रम्या लुक् । “न डिसंबुद्धयोः” इति नलोपाभावः ॥ व्योम-
 नि आकाशे शतच्छिद्रं कलशं दुहन्तीति ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“एतत् ते देवः” इति सूक्तस्य आद्यया ऋचा वासोऽभिमन्त्र्य प्रेतं
 प्रच्छादयेत् ॥

“धाना धेनुरभवत्” [३२] “एतास्ते असौ धेनवः” [३३] “ए-
 नीर्धाना हरिणीः” [३४] इति तिसृभिर्ऋग्भिः अस्थाम् उपरि तिल-
 मिश्रा धाना आदध्यात् ॥

पितृमेधे द्वितीयेऽहनि “वैश्वानरे हविः” [३५] इत्यनया दहनस्थान-
 संनिधौ अन्यवत्साया गोः पयः पयसि शृतं स्थालीपाकं वा जुहुयात् ॥

“सहस्रधारम्” [३६] इत्यनया अभिमन्त्रितेन सहस्रच्छिद्रपात्रपतितो-
 दकेन अस्थीन्याप्लावयेत् ॥

“इदं कसाम्बु” [३७] इत्यनया गर्ते स्थापितानि अस्थीनि गोत्रिणः
 सर्वे वा ईक्षेरन् । कर्ता मन्त्रं ब्रूयात् ॥

“इहैवैधि” इत्यनया पिण्डपितृयज्ञे दीप्तयोः काष्ठयोरेकं हत्वा पासुषु
 प्रक्षिपेत् । सूत्रितं हि । “द्वे काष्ठे गृहीत्वा उशन्तः [१८. १. ५६] इ-
 “त्यादीपयति । आदीप्तयोरेकं प्रतिनिदधाति । इहैवैधि धनसनिः [१८.
 “४. ३८] इत्येकं हत्वा पांसुष्वाधाय” इति [कौ० ११. ८.] ॥

1 S' °परितो° for °पतितो°. 2 S' हत्वा. 3 S' °पयति अदीप्तयो°. 4 S' हुत्वा.

“पुत्रं पौत्रम्” [३९] इत्यृचा पिण्डपितृयज्ञे पिण्डदानानन्तरम् आ-
चामेत् ॥ “आपो अग्निम्” [४०] इत्युत्तरया अद्भिरग्निम् अवसिञ्चेत् ॥
सूत्रितं हि । “आपो अग्निम् इत्यद्भिरग्निम् अवसिञ्च्य पुत्रं पौत्रम्
अभितर्पयन्तीरित्याचामति” इति [कौ० ११, ९.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

एतत् ते देवः सविता वासो ददाति भर्तवे ।

तत् त्वं यमस्य राज्ये वसानस्तार्ष्यं चर ॥ ३१ ॥

एतत् । ते । देवः । सविता । वासः । ददाति । भर्तवे ।

तत् । त्वम् । यमस्य । राज्ये । वसानः । तार्ष्यम् । चर ॥ ३१ ॥

हे प्रेत ते तव सविता सर्वस्य प्रेरको देवः एतत् इदं वासः वस्त्रं
भर्तवे भरणाय आच्छादनाय ददाति प्रयच्छति । त्वं च तत् तार्ष्यम्
तर्पणार्हं प्रीतिकरम् । यद्वा तृपा नाम तृणविशेषः । तन्निर्मितं घृताक्तं
वस्त्रं तार्ष्यम् इति अन्ये वदन्ति । तद् वस्त्रं वसानः आच्छाद-
यन् । ॥ वस आच्छादने । आदादिकः अनुदात्तेत् ॥ यमस्य
प्रेताधिराजस्य राज्ये चर परिभ्राम्य ॥

द्वितीया ॥

धाना धेनुरभवद् वत्सो अस्यास्तिलोभवत् ।

तां वै यमस्य राज्ये अक्षितामुप जीवति ॥ ३२ ॥

धानाः । धेनुः । अभवत् । वत्सः । अस्याः । तिलः । अभवत् ।

ताम् । वै । यमस्य । राज्ये । अक्षिताम् । उप । जीवति ॥ ३२ ॥

धाना भृष्टयवः धेनुः प्रीणयित्री गौरभवत् । अस्या धेनुरूपाया धा-
नायास्तिलः वत्सोऽभवत् । तां वत्सरूपतिलसहितां धेनुरूपां धानां य-

१ A B K V ददातु. Dc ददाति changed to ददातु. We with C Cp. २ C नस्तार्थं चर,
the र्थं being for र्थ्यं, and the accent on र्थं being wrongly omitted. B नस्तार्थं. V
नस्तार्थं. Dc वसानस्तार्थ्यं चर changed to वसानस्तार्थ्यं चर. We with A K R Cp. ३ Dc
अस्यास्तिलो changed to अस्यास्तिलो. B V C अस्यास्तिलो. We with K R.

मस्य राज्ये अक्षिताम् क्षयरहिताम् उप जीवाति उपजीवेद् अयं प्रे-
तः । ॥ जीवतेलेटि आडागमः ॥ । वैशब्दः प्रसिद्धिद्योतनार्थः ।
यद्वा । ॥ तिङां तिङो भवन्तीति हेस्तिबादेशः ॥ । उपजीव हे
प्रेत त्वम् इति । ॥ अक्षिताम् । क्षि क्षये । “निष्ठायाम् अण्यद-
र्थे” इति पर्युदासाद् दीर्घाभावः । ण्यदर्थो भावकर्मणी । अत एव
दीर्घाभावाद् नत्वाभावः ॥

तृतीया ॥

एतास्ते असौ धेनवः कामदुघा भवन्तु ।

एनीः श्येनीः सरूपा विरूपास्तिलवत्सा उप तिष्ठन्तु त्वात्र ॥ ३३ ॥

एताः । ते । असौ । धेनवः । कामदुघाः । भवन्तु ।

एनीः । श्येनीः । सरूपाः । विरूपाः । तिलवत्साः । उप । तिष्ठन्तु ।

त्वा । अत्र ॥ ३३ ॥

असौ इति प्रेतस्य संबोधनम् । हे असौ अमुकनामधेय प्रेत ते तव एता
धानाः कामदुघाः कामं काम्यमानं फलं दुहन्तीति कामदुघाः । ॥ “दु-
हः कब्धश्च” इति कप् प्रत्ययो घञ्च अन्तादेशः ॥ । इष्टफलदा धेनवो
भवन्ति । ता एव विशिनष्टि । एनीः । एतः संध्यावर्णः । श्येतः शु-
भ्रवर्णः । ॥ उभयत्र “वर्णाद् अनुदात्तात्” इति डीम्नकारौ । “वा
इन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ । अन्यः संध्यावर्णः शुभ्रारुणव-
र्णः श्येन्यो धवलवर्णः सरूपाः समानरूपाः विरूपाः विविधरूपाः ति-
लवत्साः तिलात्मकवत्सहिता धेनुरूपा धानाः अत्र अस्मिन् यमराज्ये
हे प्रेत त्वा त्वाम् उप तिष्ठन्तु अभिमतफलदोहनार्थं समीपे सेवन्ताम्
परिचरन्तु ॥

१ So B C K^m R V Dc P P̄. Cp alone has भवन्ति । २ B C V विरूपास्तिलवत्सा. Dc
विरूपास्तिलवत्सा changed to विरूपास्तिलवत्सा. Cp तिलवत्साः । We with R K^m
and Cp.

1 S' °फलदो.

चतुर्थी ॥

एनीर्धाना हरिणीः श्येनीरस्य कृष्णा धाना रोहिणीधेनवस्ते ।

तिलवत्सा ऊर्जमस्मै दुहाना विश्वाहा सन्त्वनपस्फुरन्तीः ॥ ३४ ॥

एनीः । धानाः । हरिणीः । श्येनीः । अस्य । कृष्णाः । धानाः । रोहिणीः ।
धेनवः । ते ।

तिलवत्साः । ऊर्जम् । अस्मै । दुहानाः । विश्वाहा । सन्तु । अनपस्फु-
रन्तीः ॥ ३४ ॥

पूर्वमन्त्रोक्तोर्यः अनया विव्रियते । एनीश्येनीशब्दौ व्याख्यातौ । हरि-
णीः हरिण्यः हरितवर्णाः । कृष्णाः अतिभर्जनात् कृष्णवर्णाः । रोहिणीः
रोहितवर्णा अरुणवर्णाः । ॥ सर्वत्र पूर्ववद् डीम्नकारदीर्घाः ॥ धे-
नुरूपा धानाः अस्य ते तव भवन्ति । तास्तिलवत्सा धेनवो विश्वाहा
सर्वेषु अहःसु । ॥ “कालाध्वनोः” इति द्वितीया ॥ अ-
नपस्फुरन्तीः अनपस्फुरन्त्यः । अपस्फुरणं नाम नाशः । अविनश्वर्यः
अक्षीणाः सत्यः अस्मै अस्थिरूपाय ते तव ऊर्जम् बलकरम् अन्नं दु-
हानाः प्रयच्छन्त्यः सन्तु भवन्तु ॥

पञ्चमी ॥

वैश्वानरे हविरिदं जुहोमि साहस्रं शतधारमुत्सम ।

स बिभर्ति पितरं पितामहान् प्रपितामहान् बिभर्ति पिन्वमानः ॥ ३५ ॥

वैश्वानरे । हविः । इदम् । जुहोमि । साहस्रम् । शतधारम् । उत्सम ।

सः । बिभर्ति । पितरम् । पितामहान् । प्रपितामहान् । बिभर्ति । पिन्व-
मानः ॥ ३५ ॥

१ K एनी°. De एनी° changed to एनी°. We with C B R V. २ B तिलवत्सा. De
तिलवत्सा changed to तिलवत्सा. We with C K R V Cp. ३ K सन्त्वनपस्फुरन्ती. De
सन्त्वनपस्फुरन्ती changed to सन्त्वनपस्फुरन्तीः. P अनपस्फुरन्ती । P अनपस्फुरन्तीः । Cp
अनपस्फुरन्ती. We with C R B V, except that C R omit the visarga after °न्ती,
which visarga we take from P V De and Sâyana.

1 S' क्षीणाः for अक्षीणाः.

वैश्वानरे विश्वनरहितो विश्वानरः । ॥ “नरे संज्ञायाम्” इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ । विश्वानर एव वैश्वानरः । तस्मिन् अग्नौ इदं पयोरूपं स्थालीपाकरूपं वा हविः जुहोमि प्रक्षिपामि । हविर्विशिनष्टि । साहस्रम् सहस्रविधोदकप्रवाहयुक्तम् । ॥ “तपःसहस्राभ्यां विनीनी” । “अण् च” इति मत्वर्थीयः अण् प्रत्ययः ॥ । शतधारम् शतप्रवाहोपेतम् । अवयुत्य स्तुतिः । उत्तम प्रसवणम् । यथा एवंविध उत्तः स्वोपजीविनः प्राणिनः प्रीणयति एवम् इदं हविः नानाविधं सत् पितृन् पुष्णातीति उत्सात्मना रूपितम् ॥ पिन्वमानः । ॥ पिविरिदन्तः प्रीणनार्थो भौवादिकः । इदित्वान्नुम् ॥ । हविषा प्रीतः स वैश्वानरोऽग्निः पितरम् पितृत्वं प्राप्तं स्वजनकं प्रेतं पितामहान् पितुः पितृन् बिभर्ति प्रीणयति । तथा प्रपितामहान् प्रकृष्टान् पितामहान् स्वपितुः पितामहान् । बहुवचनेन पितामहादीन् सर्वान् स्ववंश्यान् । बिभर्ति पुष्णातीति । ॥ “पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः” इति पितामहशब्दो निपातितः ॥ ॥

षष्ठी ॥

सहस्रधारं शतधारमुत्तमक्षितं व्यच्यमानं सलिलस्य पृष्ठे ।
 ऊर्जं दुहानमनपस्फुरन्तमुपासते पितरः स्वधाभिः ॥ ३६ ॥
 सहस्रधारम् । शतधारम् । उत्तमम् । अक्षितम् । विऽअच्यमानम् । सलिलस्य । पृष्ठे ।
 ऊर्जम् । दुहानम् । अनपस्फुरन्तम् । उप । आसते । पितरः । स्वधाभिः ॥ ३६ ॥

सहस्रधारम् सहस्रसंख्याकच्छिद्रपतितोदकप्रवाहयुक्तं शतधारम् । अवयुत्यैव स्तुतिः । उत्तमम् । उत्सवद् उत्तः । उत्सोपमं कलशम् अक्षितम्

१ B °मानं. Dc व्यच्यमानं (sic) changed to व्यच्यमानं. P P विऽअच्यमानम् । Cp विऽअच्यमानम् । We with A C K R V Cp. २ K °मुपासते. Dc °स्फुरन्तमुपासते changed to °स्फुरन्तमुपासते. We with B C R V.

1 S' स्वे°. 2 S' अवयुत्यव for अवयुत्यैव.

क्षयरहितम् उदकपूर्णं सलिलस्य अन्तरिक्षस्य पृष्ठे उपरिभागे व्यच्यमानम् । ॥ व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा ॥ । व्यामुवन्तम् । आकाशे धार्यमाणम् इति यावत् । ऊर्जम् बलकरम् अन्नम् । अन्नसाधनोदकम् इति यावत् । दुहानम् क्षारयन्तम् अनपस्फुरन्तम् बहुच्छिद्रसाहित्येपि अविदीर्यमाणं सम्यक् शोभमानं वा सहस्रच्छिद्रं कुम्भं पितरः प्रेतभूताः । ॥ पूजायां बहुवचनम् ॥ । स्वधाभिः । ॥ हेतौ तृतीया ॥ । स्वप्रीणनसाधनैरनैर्हेतुभिः उपासते सेवन्ते उपगच्छन्ति ॥ सप्तमी ॥

इदं कसाम्बु चयनेन चित्तं तत् सजाता अव पश्यतेत ।

मर्त्योयममृतत्वमेति तस्मै गृहान् कृणुत यावत्सबन्धु ॥ ३७ ॥

इदम् । कसाम्बु । चयनेन । चित्तम् । तत् । सजाताः । अव । पश्यत । आ । इत् ।

मर्त्यः । अयम् । अमृतत्वम् । एति । तस्मै । गृहान् । कृणुत । यावत्सबन्धु ॥ ३७ ॥

हे सजाताः सहजन्मानः समानकुले जाता गोत्रिणः यूयं चयनेन संचयनकर्मणा चित्तम् संचितम् एकत्र समूहीकृतं तद् इदं कसाम्बु कसाः कीकसाः अस्थीनि । ॥ आदिवर्णलोपश्छान्दसः ॥ । कसांश्च अम्बूनि च कसाम्बु । ॥ द्वन्द्वैकवद्भावः ॥ । पूर्वमन्त्रेण अस्थाम् उदकेन आत्मावनम् उक्तम् । उदकात्मावितान्यस्थीनि अव पश्यत अवधानेन ईक्षध्वम् । एत आगच्छत ॥ अयं मर्त्यः मरणधर्मा प्रेतः अमृतत्वम् एति अमरणधर्मं प्राप्नोति । तस्मै तदर्थं गृहान् स्थानानि कृणुत कुरुत । यावत्सबन्धु यावन्तः सबन्धवः समानगोत्रा भवथ ते

१ B K चित्तं. P चित्तम् । We with A C R V Dc Cp P. २ Sāyaṇa's text in S' alone reads पश्यतेत. All our Saṁhitā-MSS. correctly read पश्यतेत, and the pada-MSS. पश्यत । आ । इत् । ३ K C मर्त्यो १°. Dc मर्त्योयमं changed to मर्त्योयमं and rechanged to मर्त्योयमं. We with B R V Dc.

1 S' दुहानां. 2 S' एसंचयनं for संचयनं. 3 S' कसांश्च.

सर्वे यूयं तस्मै प्रेताय गृहान् कुरुतेति । तस्यास्थिनिरीक्षणमेव परलोके स्थानकरणम् इत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

इहैवैधि^१ धनसनिरिहचित्त इहक्रतुः ।

इहैधि वीर्यवत्तरो वयोधा अपराहतः ॥ ३८ ॥

इह । एव । एधि । धनसनिः । इहचित्तः । इहक्रतुः ।

इह । एधि । वीर्यवत्तरः । वयोधाः । अपराहतः ॥ ३८ ॥

हे दीप्तपांसुष्वाहित उत्सुक त्वम् इहैव पांसुलक्षणे प्रदेश एव एधि भव । धनसनिः अस्माकं धनस्य दाता भव । ॥ “छन्दसि वनस-
नरक्षिमयाम्” इति सनोतेः इन् प्रत्ययः ॥ । इह अस्मिन् प्रदेशे
चित्तः प्रज्ञातो भव । ॥ चिती संज्ञाने । कर्मणि निष्ठा । “श्री-
दितो निष्ठायाम्” इति इडभावः ॥ । इह क्रतुः कर्म अस्मदीयक-
र्मसंपादको भव । तथा इहैव प्रदेशे वीर्यवत्तरः अत्यन्तं बलवान् व-
योधाः । वय इति अन्ननाम । तस्य धाता विधाता अपराहतः शत्रुभिर-
पराजितश्च सन् एधि भव । ॥ अस्तेल्लोटि हौ रूपम् ॥

नवमी ॥

पुत्रं पौत्रमभितर्पयन्तीरापो मधुमतीरिमाः ।

स्वधां पितृभ्यो अमृतं दुहाना आपो देवीरुभयांस्तर्पयन्तु ॥ ३९ ॥

पुत्रम् । पौत्रम् । अभितर्पयन्तीः । आपः । मधुमतीः । इमाः ।

स्वधाम् । पितृभ्यः । अमृतम् । दुहानाः । आपः । देवीः । उभयान् । त-
र्पयन्तु ॥ ३९ ॥

मधुमतीः मधुररसोपेता इमा आचमनार्हा आपः पुत्रम् अव्यवहितं

१ K̐ वैधि धनसनि°. Dc वैधि धनसनि° changed to वैधि धनसनि°. We with B C R V Dc. २ K̐ वीर्यवत्तरो. Dc वीर्यवत्तरो changed to वीर्यवत्तरो. We with B C R V Dc. ३ Cp धनसनिः । ४ K̐ पौत्रमभि°. Dc पौत्रमभि° changed to पौत्रमभि°. We with B C R V Dc.

1 S' उत्सुक. 2 Sāyana's text reads : इहैवैधि वीर्यवत्तरो.

पुमपत्यं पौत्रम् पुत्रस्य पुमपत्यम् । ॥ उभयत्र एकवचनम् अत-
न्त्रम् । लिङ्गं तु विवक्षितम् ॥ । पुत्रान् पौत्रांश्च अभितर्पयन्तीः अ-
भितः सर्वतस्तर्पयन्त्यः प्रीणयन्त्यो भवन्ति यतः अतः पितृभ्यः स्वीयेभ्यः
पिण्डोपजीविभ्यः अमृतम् अमरणसाधनं स्वधाम् आत्मप्रीणनकरम् अ-
न्नं दुहानाः प्रयच्छन्त्यो देवीः देव्यो द्योतमाना आपः आचमनीया उ-
भयान् पुत्रान् पौत्रांश्च उभयविधान् तर्पयन्तु वर्धयन्तु । अथ वा उभ-
यशब्देन स्वीया मातृपितामह्यादयः पितृवंश्याश्च विवक्ष्यन्ते । तान् उभय-
विधांस्तर्पयन्तु । पिण्डदानानन्तरं क्रियमाणेन अनेन आचमनकर्मणा तृ-
प्तान् कुर्वन्तु । ॥ अस्मिन् पक्षे पितृभ्य इत्यत्र “पिता मात्रा” इति
एकशेषो द्रष्टव्यः ॥

दशमी ॥

आपो अग्निं प्र हिणुत पितृरूपेयं यज्ञं पितरो मे जुषन्ताम् ।

आसीनामूर्जमुप ये सचन्ते ते नो रयिं सर्ववीरं नि यच्छान् ॥ ४० ॥ (२३)

आपः । अग्निम् । प्र । हिणुत । पितृन् । उप । इमम् । यज्ञम् । पितरः ।
मे । जुषन्ताम् ।

आसीनाम् । ऊर्जम् । उप । ये । सचन्ते । ते । नः । रयिम् । सर्ववीरम् ।
नि । यच्छान् ॥ ४० ॥ (२३)

हे आपः अवसेचनसाधनभूता यूयम् अग्निम् युष्माभिरवसिच्यमानं द-
क्षिणाग्निं पितृन् पितृपितामहादीन् उप । उपशब्दः समीपवचनः । पितृ-
णां समीपं प्र हिणुत प्रेषयत । बर्हिर्दत्तान् पिण्डान् दातुम् इति शेषः ॥
मे मदीयम् इमम् इदानीम् अनुष्ठीयमानं यज्ञम् पिण्डपितृयज्ञाख्यं पि-
तरः मदीया जुषन्ताम् सेवन्ताम् । पिण्डान् आस्वादयन्तु । ये पितरः
आसीनाम् उपविष्टाम् । ॥ आस उपवेशने । “ईदासः” इति ई-
कारः ॥ । बर्हिषि आसादिताम् ऊर्जम् बलकरपिण्डलक्षणम् अन्नम्

१ A B C K K̄ R P P̄ V Dc यच्छात्. We with Cp. २ Cp ऊर्जे । उभये । सचन्ते । for
ऊर्जम् । उप । ये । सचन्ते ।

1 S' भवति.

उप सचन्ते स्वीकर्तुं समीपे समवयन्ति ते पितरो नः अस्मभ्यं सर्ववी-
रम् । वीराः कर्मणि कुशलाः पुत्रपौत्रादयः । बहुपुत्रादिसहितं रयिम
धनं नि यच्छान् नियच्छन्तु प्रयच्छन्तु । नियमनं नाम स्थैर्येण अवस्था-
पनम् । ॥ यमेलैटि “इतश्च लोपः परस्मैपदेषु” इति इकारलोपः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“समिन्धते” इति आद्यया ऋचा पिण्डपितृयज्ञे समिधम् आद-
ध्यात् । सूत्रितं [हि] । “उपसमादधाति ये निखाताः [१८. २. ३४]
समिन्धते [१८. ४. ४१] ये तातृषुः [१८. ३. ४७] ये सत्यासः” [१८.
३. ४८] इति [कौ० ११. ८.]

“यास्ते धानाः” [४३] इत्यस्या अस्थिषु तिलमिश्रधानाविकिरणे वि-
नियोग उक्तः ॥

“इदं पूर्वम्” [४४] इत्यनया दहनार्थं प्रेतम् उत्थाप्य शकटे निदध्यात् ॥

“सरस्वतीं देवयन्तः” [४५] इति तिसृणां प्रेतशरीरे अग्निदानानन्तरं
सारस्वतहोमे विनियोग उक्तः ॥

“पृथिवीं त्वा” [४६] इत्यनया सवयज्ञेषु मृज्जोमयादिना चरुस्थालीम्
आलिम्पेत् । “पृथिवीं त्वा पृथिव्याम् इति कुम्भीम् आलिम्पति” इति
[कौ० ८. २.] सूत्रं प्रागेव प्रदर्शितम् ॥

“आ प्र च्यवेथाम्” [४९] इति ऋचा प्रेतवाहनवृषभौ अभिमन्त्र्य
कर्ता गृहीयात् ॥

पितृमेध एव चतुर्थेऽहनि “एयमगन्” [५०] इति ऋचा दक्षिणारूपां
गाम् अभिमन्त्र्य प्रतिगृहीयात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

समिन्धते अमर्त्यं हव्यवाहं घृतप्रियम् ।

स वेद् निहितान् निधीन् पितॄन् परावतो गतान् ॥ ४१ ॥

सम् । इन्धते । अमर्त्यम् । हव्यऽवाहम् । घृतऽप्रियम् ।

सः । वेद् । निऽहितान् । निऽधीन् । पितॄन् । पराऽवतः । गतान् ॥ ४१ ॥

अमर्त्यम् अमरणधर्माणं घृतप्रियम् प्रियं प्रीतिकरं घृतम् आज्यं यस्य । ॥ “वा प्रियस्य” इति प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातविकल्पनाद् अत्र परनिपातः ॥ । आज्येन अग्निः प्रवृद्धज्वालो भवतीति घृतप्रियत्वम् । हव्यवाहम् हव्यस्य हविषो वोढारम् अग्निं समिन्धते समिन्धनसाधनैः काष्ठैः सम्यग् दीपयन्ति कर्तारः । ॥ इन्धेल्लेष्टि बहुवचने रूपम् ॥ । यद्वा ॥ तस्मादेव धातोर्लेष्टि अडागमः ॥ । समिद्धिः समिन्धीत । यतः सोमिः निहितान् भूमौ स्थापितान् निधीन् निक्षेपान् । लुप्तोपमम् एतत् । यथा भूम्यां निगूढा निधयः प्रदर्शकेन विना न प्रकाशन्ते एवं पितरोपि पुरःस्फूर्तिका न भवन्ति । निधीनिव स्थितान् परावतः । परावच्छब्दो दूरवाची । ॥ पराशब्दाद् “उपसर्गाच्छन्दसि०” इति वतिप्रत्ययः ॥ । अतिदूरान् देशान् गतान् प्राप्तान् पितॄन् वेद जानाति । अस्य पितरः अत्र देशे वर्तन्त इति सम्यग् जानाति । ॥ वेत्तेः “विदो लटो वा” इति तिपो णल् आदेशः ॥ । अतः समिन्धत इति संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

यं ते^१ मन्थं यमो^२दनं यन्मांसं निपूणामि ते ।

ते ते सन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतश्चुतः ॥ ४२ ॥

यम् । ते । मन्थम् । यम् । ओदनम् । यत् । मांसम् । निपूणामि । ते ।

ते । ते । सन्तु । स्वधाऽवन्तः । मधुऽमन्तः । घृतऽश्चुतः ॥ ४२ ॥

प्रेतस्य हि प्रीणनाय सक्तुमन्थादयः प्रदीयन्ते । “ये अग्नयः [३. २१. १] इति दशर्चेन पलाशपर्णैः सक्तुमन्थं विकिरेत्” इति हि सूत्रम् [कौ० ११. ३] । “अपूपवान् मांसवान्” [२०] इति “०अन्नवान्” [२१] इति च मन्त्रयोर्मांसान्नदानं विहितम् । उपलक्षणम् एतत् स्त्री-

१ K C R ते मन्थं. De यं ते मन्थं changed to यं ते मन्थं. Cp मन्थम् । Elsewhere the word is मन्थः. As for the passage in the kuntâpa (३. ३.) it is no authority at all. We with V De. २ K पृणामि ते. De पृणामि ते changed to पृणामि ते. We with B C R V De. ३ Cp ०श्चुतः ।

1 S' आडा०. 2 S' भ्यां for भूम्यां. 3 S' has अतः before निधीनिव.

रौदनदध्योदनतिलमिश्रधानादेः । यन्मन्थादिकम् हे प्रेत ते तुभ्यं निपृ-
णामि ददामि । निपरणं नाम पित्र्योपवीतिना पराचीनपाणिनां पित्रर्थं
चोदितद्रव्यस्य प्रक्षेपः । ते मन्थादयः ते तव स्वधावन्तः बह्वन्ना [मधुम-
न्तः] मधुयुक्ता [घृतश्रुतः] घृतसहिताश्च [सन्तु] भवन्तु ॥

तृतीया ॥

यास्ते धाना अनुकिरामि तिलमिश्राः स्वधावन्तीः ।

तास्ते सन्तुङ्घीः प्रभ्वीस्तास्ते यमो राजानु मन्यताम् ॥ ४३ ॥

याः । ते । धानाः । अनुऽकिरामि । तिलऽमिश्राः । स्वधाऽवन्तीः ।

ताः । ते । सन्तु । उत्ऽभ्वीः । प्रऽभ्वीः । ताः । ते । यमः । राजा । अनु ।

मन्यताम् ॥ ४३ ॥

“यास्ते धानाः” इति तृतीया ऋग् अस्मिन्नेवानुवाके तृतीयसूक्ते व्या-
ख्याता [२६] ॥

चतुर्थी ॥

इदं पूर्वमपरं नियानं येना ते पूर्वे पितरः परेताः ।

पुरोर्गवा ये अभिशाचो अस्य ते त्वा वहन्ति सुकृतामु लोकम् ॥ ४४ ॥

इदम् । पूर्वम् । अपरम् । निऽयानम् । येन । ते । पूर्वे । पितरः । पराऽइताः ।

पुरऽगवाः । ये । अभिऽशाचः । अस्य । ते । त्वा । वहन्ति । सुऽकृताम् ।

जुं इति । लोकम् ॥ ४४ ॥

इदं नियानम् । नीचीनं पराङ्मुखं यान्ति अनेन प्रेता इति नियानं
शकटम् । इदं पुरोवर्ति प्रेतवहनाय संनद्धं नियानं शकटं पूर्वम् पुरातनम्
अपरम् अद्यतनं च । पूर्वेषां प्रेतानां वहनाय एतदेव शकटम् अपरे-

१ B गवा. C गवा. We with R V Dc. २ K R C अभिशाचो. Dc अभिशाचो chang-
ed to अभिषाचो. V with Sâyana. P P अभिऽशाचः । Cp अभिऽशाचः । अभिशाचः ap-
pears to be the ancient reading of the Atharva.

1 S' क्षीरोदन°. 2 S' पूर्वश्चातनं for अद्यतनं.

षाम् इदानीं तनानामपि इदमेव शकटम् इति पूर्वम् अपरं चेत्युच्यते ।
पूर्वत्वमेव उपपादयति । येन शकटेन ते तव पूर्वं पुरातनाः पितरः प-
रेताः इतः पराङ्मुखं गताः ॥ अस्य अपरस्य इदानीं संनद्यमानस्य श-
कटस्य अभिषाचः अभितः पार्श्वद्वये सचमानाः संगच्छमानाः पुरोगवाः
शकटस्य पुरस्ताद्भागे धुरि युज्यमानाः अनङ्गाहो ये सन्ति । ॥ “गो-
रतद्वितलुकि” इति टच् समासान्तः ॥ । ते पुरोगवास्त्वा त्वां सु-
कृताम् सुकृतकर्मणाम् । उशब्दः अवधारणे । लोकमेव वहन्तुं प्राप-
यन्तु । ॥ वहिर्द्विकर्मकः ॥ ॥

पञ्चमी ॥

सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमानि ।

सरस्वतीं सुकृतो हवन्ते सरस्वती दाशुषे वार्यं दातु ॥ ४५ ॥

सरस्वतीम् । देवयन्तः । हवन्ते । सरस्वतीम् । अध्वरे । तायमानि ।

सरस्वतीम् । सुकृतः । हवन्ते । सरस्वती । दाशुषे । वार्यम् । दातु ॥ ४५ ॥

“सरस्वतीं देवयन्तः” [१८. १. ४१] इति पञ्चम्याद्यास्तिस्र ऋचः अ-
स्मिन्नेव काण्डे प्रथमेनुवाके पञ्चमे सूक्ते व्याख्याताः ॥

षष्ठी ॥

सरस्वतीं पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनक्षमाणाः ।

आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वमनमीवा इष आ धेह्यस्मे ॥ ४६ ॥

सरस्वतीम् । पितरः । हवन्ते । दक्षिणा । यज्ञम् । अभिनक्षमाणाः ।

आसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वम् । अनमीवाः । इषः । आ । धे-

हि । अस्मे इति ॥ ४६ ॥

सप्तमी ॥

सरस्वति या सरथं ययाथोक्थैः स्वधाभिर्देवि पितृभिर्मदन्ती ।

सहस्रार्धमिडो अत्र भागं रायस्पोषं यजमानाय धेहि ॥ ४७ ॥

1 S' वोनङ्गाहो.

सरस्वति । या । स॒ऽऽरय॑म् । य॒याय॑ । उ॒व्यैः । स्व॒धाभिः । दे॒वि । पि॒तृ॒ऽभिः ।
म॒द॒न्ती ।

सह॒स्र॒ऽअ॒र्घम॑ । इ॒डः । अ॒त्र । भा॒गम॑ । रा॒यः । पोष॑म् । य॒ज॒मा॒नाय॑ । धे॒-
हि ॥ ४७ ॥

अष्टमी ॥

पृ॒थि॒वीं त्वां पृ॒थि॒व्यामा॑ वे॒श्यामि॑ दे॒वो नो॑ धा॒ता प्र ति॑रा॒त्यायुः॑ ।

परा॑प॒रैता॑ वसु॒विद् वो॑ अ॒स्वधा॑ मृ॒ताः पि॒तृषु॑ सं भ॒वन्तु ॥ ४८ ॥

पृ॒थि॒वीम॑ । त्वा । पृ॒थि॒व्याम॑ । आ । वे॒श्यामि॑ । दे॒वः । नः । धा॒ता । प्र ।
ति॒रा॒ति । आ॒युः ।

परा॑ऽप॒रैता॑ । वसु॒ऽवित् । वः । अ॒स्तु । अ॒ध । मृ॒ताः । पि॒तृषु॑ । सम॑ । भ॒-
वन्तु ॥ ४८ ॥

पृथिव्याम् पृथिवीविकारभूतायां कुम्भ्यां पृथिवीम् हे मृत्तिके त्वा
त्वां मृदम् आ वेश्यामि आलिम्पामि । मृत्तोमयादिलेपनेन चरुस्थालीं
त्वा ईषद् दृढां करोमि । धाता विधाता सर्वस्य देवो नः अस्माकं
सवयज्ञानुष्ठातृणाम् आयुः जीवनं प्र तिराति । ॥ प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्ध-
नार्थः ॥ । प्रतिरतु प्रवर्धयतु । ॥ प्रपूर्वात् तिरतेर्लेटि आडाग-
मः ॥ । हे परापरेताः परावतं दूरदेशं पराङ्मुखम् इतो गता हे
पितरः वः युष्माकं वसुवित् वसु अन्नलक्षणं धनम् तस्य लम्भयित्री प्रा-
पयित्री [अस्तु] भवतु । एषा मृदालिप्ता चरुकुम्भीति लभ्यते ॥ अ-
थ परोक्षस्तुतिः । अध अथ चरुस्वाहाकारानन्तरं पितृषु पितृत्वं प्राप्तेषु
पुरातनेषु स्वपूर्वजेषु अमृताः अमरणधर्माणः सन्तः सं भवन्तु संप्राप्ताः
संयुक्ता भवन्तु । इदानींतनाः पितरः स्वपूर्वजान् पितॄन् संयुञ्जन्तु । ॥ भ-
वतिरत्र ग्राह्यर्थः ॥

१ P P पराऽप॒रैता । C P पराऽप॒रीता । probably a refinement of पराऽप॒रिता mis-
written for पराऽप॒रैता = परा॑प॒रैता ।

1 S' inserts पृथि॒वीं after मृत्तिके. 2 S' त्येषद्दृढां for त्वा ईषद् दृढां. 3 Sāyana's
text too is परा॑प॒रैताः. 4 S' भयित्रीं for लम्भयित्री. 5 S' संयुजन्तु.

नवमी ॥

आ प्र च्यवेथामप तन्मृजेथां यद् वामभिर्भा अत्रोचुः ।

अस्मादेतमभ्यौ तद् वशीयो दातुः पितृष्विहभोजनौ मम ॥ ४९ ॥

आ । प्र । च्यवेथाम् । अप । तत् । मृजेथाम् । यत् । वाम् । अभिभाः ।
अत्र । ऊचुः ।अस्मात् । आ । इतम् । अभ्यौ । तत् । वशीयः । दातुः । पितृषु । इहभो-
जनौ । मम ॥ ४९ ॥

हे प्रेतवाहनवृषभौ युवाम आ अस्मदभिमुखं प्र च्यवेथाम शकटात्
प्रच्युतौ वियुक्तौ भवेतम् । ॥ च्युङ् पुङ् गतौ । भौवादिक आत्म-
नेपदी ॥ तत् वक्ष्यमाणं निन्दारूपं वाक्यम् [अप मृजेथाम] अ-
पमार्जयतं शोधयतम् । ॥ मृजेर्लोटि व्यत्ययेन शः । “आतो डि-
तः” इति इयादेशः ॥ किं तद् अपमार्जनीयं तद् आह । अ-
भिभाः अभिभावका दूषकाः पुरुषाः । ॥ अभिपूर्वाद् भवतेः “डो-
न्यत्रापि दृश्यते” इति डः ॥ अत्र अस्मिन् प्रेतवहनकर्मणि वाम
युवां यद् ऊचुः पुंगवौ किल अस्पृश्यम् अनिरीक्ष्यं प्रेतम् ऊढवन्तौ
इत्यादिनिन्दारूपं यद् वाक्यम् उदितवन्तस्तच्छोधयतम् इति । अतो
हेतोः हे अभ्यौ अहन्तव्यौ हे वृषभौ युवाम अस्मात् निन्दानिमित्ताच्छ-
कटाद् एतम् आगच्छतम् । तत् आगमनं वशीयः श्रेष्ठं भवति युवयोः ।
ततः इह अस्मिन् पितृमेधे पितृषु । ॥ विषयसप्तमी ॥ पितृवि-

१ K^m मभिजा. We with A C B R V Dc. २ B अस्मादेतमभ्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्विह
भोजनौ मम. So A except that it has अभ्यौ. K^m V अस्मादेतमभ्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्वि-
हभोजनौ मम; V (reads तद् !). C अस्मादेतमभ्यौ तद्वशीयो दातुः पितृनौष्विहभोजनौ मम.
Dc अस्मादेतमभ्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्विहभोजनौ मम, changed to अस्मादेतमभ्यौ तद्वशी-
यो दातुः पितृष्विहभोजनौ मम. R अस्मादेतमभ्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्विहभोजनौ मम. ३ Cp
यत्र । for यत् । वाम् । P¹ यत् । वाम् । ४ Cp अस्मान् । P¹ अस्मात् । ५ Cp इतम् ।
६ Cp अभ्यौ । P¹ अभ्यौ । ७ Cp वशीयः । P¹ वशायः । P वशीयः ।

1 S' अज्यस्पृश्यम्.

व्ये पितृन् उद्दिश्य दातुः अग्निं प्रदातुः हविः प्रदातुर्वा मम भोजनौ
भोजयितारौ पालयितारौ भवतम् इति ॥

दशमी ॥

एयमगन् दक्षिणा भद्रतो नो अनेन दत्ता सुदुधा वयोधाः ।

यौवने जीवानुपपृञ्चती जरा पितृभ्य उपसंपराणयादिमान् ॥५०॥ (२४)

आ । इयम् । अगन् । दक्षिणा । भद्रतः । नः । अनेन । दत्ता । सुदुधा ।

वयःधाः ।

यौवने । जीवान् । उपपृञ्चती । जरा । पितृभ्यः । उपसंपराणयात् । इ-

मान् ॥ ५० ॥ (२४)

इयं दक्षिणा गोरूपा नः अस्मान् संस्कर्तुं भद्रतः कल्याणात् प्रदे-
शाद् आ अगन् आगच्छति । ॥ गमेलुडि “मन्त्रे घस०” इति
हेलुक् । “हल्ङ्या०” इत्यादिना तिपो लोपे “मो नो धातोः” इति
नत्वम् ॥ अनेन प्रेतेन दत्ता वितीर्णा सुदुधा सुष्ठु दोग्धी वयो-
धाः । वय इति अन्ननाम । अन्नस्य क्षीरलक्षणस्य विधात्री प्रदात्री
गोरूपा दक्षिणा यौवने । युवत्या भावो यौवनम् । ॥ “हायनान्त्यु-
वादिभ्योण्” इति अण् प्रत्ययः ॥ यौवनं नाम शरीरस्य मध्या-
वस्था तस्याम् । लुप्तोपमम् एतत् । यौवन इव वार्धके जरा उपपृ-
ञ्चती [आत्मानं जरया] संपर्चयन्ती संयोजयन्ती । अपिशब्दः अध्या-
हार्यः । [संयोजयन्त्यपि] यौवने वर्तमानेव जीवात् जीवतु । किं च गो-
रूपा दक्षिणा पितृभ्यः पूर्वजेभ्यः । ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ इ-
मान् अधुना संस्क्रियमाणान् पितृन् उप समीपं संपराणयात् सम्यक्
पराङ्मुखं नयतु पूर्वजान् प्रापयतु । ॥ उभयत्र लेटि आडागमः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

१ B V Dc यौवने. K R यौवने. We with A C. २ K ०पृचन्ती. ३ B V उपसंपरा०.
K उपसंपरा. Dc उपसंपरा० changed to उपसंपरा०. We with A C R Cp.

1 S' ०लवणस्य. 2 S' संपर्चयन्ती. 3 Sāyana's text also has : जीवादुपपृचती.

“इदं पितृभ्यः” इति [५१] प्रथमायाः प्रथमार्धेन चित्तिकाष्ठानाम् उपरि दर्भान् स्तृणाति । उत्तरार्धेन आस्तीर्णदर्भाया चित्तौ प्रेतम् उत्तानशयं कुर्यात् ॥

तथा श्मशानचयनकर्मणि “इदं पितृभ्यः” इत्यर्धर्चेन गते दर्भान् स्तृणीयात् । “तदा रोह” इत्युत्तरार्धेन अस्थीनि तस्मिन् गते निदध्यात् ॥

“एदं बर्हिः” इति [५२] ऋचा कुले ज्येष्ठः अस्थीनि यथापरु संचिनुयात् ॥

“पर्णो राजा” इति [५३] ऋचा “अपूपवान् क्षीरवान्” इति मन्त्रोक्तान् प्रतिदिशं मध्ये च स्थापितान् नव चरून् शतच्छिद्रसहस्रच्छिद्रादिपात्राणि च मध्यपलाशपत्रैराच्छादयेत् ॥

“ऊर्जो भागः” इति [५४] ऋचा चरून् पात्राणि च पाषाणैरिष्टकाभिर्वा पिदध्यात् ॥

“यथा यमाय” इति [५५] ऋचा शलाकाभिरिष्टकाभिर्वा प्रसव्यं चितं श्मशानप्रदेशं कुट्टयेयुः । सर्वत्र कर्तुरेव मन्त्रवचनम् । तत्र पितृगृहम् [उन्नतं] कुर्यात् “उन्नतं स्वर्गकामस्य” [इति] श्रुतेः ॥

“इदं हिरण्यम्” इति [५६] प्रथमार्धेन प्रेतहस्ते विद्यमानं हिरण्यम् आज्येन अभिघार्य ज्येष्ठपुत्रेण अग्नावादीपयेत् । “स्वर्गं यतः” इत्युत्तरार्धेन पुत्रः प्रेतहस्तं मार्जयेत् ॥

“ये च जीवाः” इति [५७] ऋचा सर्पिर्मधुसहितं चरुद्वयम् अभिमन्त्र्य अस्थिसमीपे निदध्यात् ॥

पिण्डपितृयज्ञे अनया बर्हिषि पित्रर्थं दत्तान् पिण्डान् घृतेन अभिघारयेत् ॥

“वृषा मतीनाम्” [५८] इत्यादीनां तिसृणां पितृमेध एव काण्डोक्तो विनियोगोनुसंधेयः ॥

तत्र प्रथमा ॥

इदं पितृभ्यः प्र भेरामि बर्हिर्जीवं देवेभ्य उत्तरं स्तृणामि ।

१ So B C K R V Dc. Sâyana's accent ought to be °जीवं° as he reads जीवन्.

1 S' °यज्ञेत्यनया.

तदा रोह पुरुष मेध्यो भवन् प्रति त्वा जानन्तु पितरः परेतम् ॥ ५१ ॥
इदम् । पितृभ्यः । प्र । भ्रामि । बर्हिः । जीवम् । देवेभ्यः । उत्तरम् ।
स्तृणामि ।

तत् । आ । रोह । पुरुष । मेध्यः । भवन् । प्रति । त्वा । जानन्तु । पितरः ।
पराऽइतम् ॥ ५१ ॥

पितृभ्यः पित्रर्थम् इदं बर्हिः प्र भ्रामि प्रहरामि आस्तृणामि । त-
स्मिन्नास्तीर्णे बर्हिषि देवेभ्यः देवार्थं जीवन् जीवनवान् अहं संस्कर्ता
उत्तरम् उपरितनं बर्हिः स्तृणामि । ॥ स्तृज् [आच्छादने] ॥ हे
पुरुष त्वं मेध्यः ।] मेधो यज्ञः पितृमेधाख्यः । तदर्हो भवन् तत् बर्हिः
आ रोह आतिष्ठ । ॥ भवतेः शत्रन्तं पदं भवन्निति ॥ पि-
तरः पूर्वजाः परेतम् इतः पराङ्मुखं गतं त्वा त्वां प्रति जानन्तु अनु-
जानन्तु । बर्हिरारोहणाय अस्मदीयोयं पितृलोकं प्राप्नोत्विति स्मरन्तु इ-
त्यर्थः । ॥ “संप्रतिभ्याम् अनाध्याने” इति आध्यानपर्युदासाद्
आत्मनेपदाभावः ॥

द्वितीया ॥

एदं बर्हिरसदो मेध्योभूः प्रति त्वा जानन्तु पितरः परेतम् ।
यथापरु तन्वं सं भ्रस्व गात्राणि ते ब्रह्मणा कल्पयामि ॥ ५२ ॥
आ । इदम् । बर्हिः । असदः । मेध्यः । अभूः । प्रति । त्वा । जानन्तु ।
पितरः । पराऽइतम् ।

यथापरु । तन्वम् । सम । भ्रस्व । गात्राणि । ते । ब्रह्मणा । कल्पयामि ॥ ५२ ॥

हे प्रेत त्वम् इदं चितावास्तीर्णे बर्हिः आ असदः आरुक्षः । ॥ स-

१ R तथा for तदा. २ K C R मेध्यो. Dc मेध्यो changed to मेध्यो. We with V Dc.
३ P P पुरुष । मेध्यः । Cp पुरुमेध्यः. Our Saṁhitā authorities and Sāyana's text :
पुरुषमेध्यो, and not पुरुमेध्यो. ४ A B C K R V Dc Cp °पुरु. P P °पुरु. We with
Sāyana. See IX.5.4. ५ Cp असतः । ६ Cp परि । P P प्रति ।

1 S' पित्र्यर्थम्.

देर्लदित्वात् छेः अङ् ॥ अतो मेध्यः पितृमेधयज्ञार्हः अभूः । द-
हनेन संस्कृतोभूरिति यावत् ॥ प्रति त्वेति पादो व्याख्यातः । जान-
न्विति लोडन्तं पदं भूतकालपरतया व्याख्येयम् । अथ [वा] क्रिय-
माणास्थिसंचयनार्थम् अनुजानन्विति यथास्थितम् अस्तु ॥ तन्वम् त-
नूम् अस्थिरूपां यथापरु । परुशब्दः पर्ववाची । यथापर्व जीवदवस्था-
यां येन संनिवेशेन अस्थीनि संहितानि तं निवेशम् अनतिक्रम्य । ॥ प-
दार्थानतिवृत्तौ अव्ययीभावः ॥ सं भरस्व संहस्व । ॥ “ह-
ग्रहोर्भः” ॥ संधेहि ॥ अहमपि कुले ज्येष्ठः ते तव गात्राणि
अङ्गानि अस्थिरूपाणि ब्रह्मणा मन्त्रेण कल्पयामि पूर्वस्थितपर्वानतिक्रमेण
समर्थानि संहितानि करोमि ॥

तृतीया ॥

प॒र्णो राजा॑पि॒धानं॑ च॒रू॒णामू॒र्जो बलं॑ सह॒ ओजो॑ न॒ आग॑न् ।

आयु॑र्जीवेभ्यो विद॑धद् दी॒र्घायु॑त्वाय॒ शत॑शारदाय ॥ ५३ ॥

प॒र्णः । राजा॑ । अ॒पि॒ऽधान॑म् । च॒रू॒णाम् । ऊ॒र्जः । बल॑म् । सहः॑ । ओजः॑ ।
नः॑ । आ । अ॒ग॒न् ।

आयुः॑ । जी॒वेभ्यः॑ । वि॒ऽद॑धत् । दी॒र्घायु॑त्वाय॒ शत॑ऽशारदाय ॥ ५३ ॥

चरूणाम् “अपूपवान् क्षीरवान्” [१६] इति मन्त्रोक्तद्रव्ययुतानां नवा-
नां चरूणां पिधानम् आच्छादनभूतः । ॥ “वष्टि भागुरिरल्लोपम् अ-
वाप्योरुपसर्गयोः” इति अपिशब्दस्य आदिवर्णलोपः ॥ प॒र्णः पला-
शवृक्षः पलाशो राजा यज्ञियत्वात् सर्ववृक्षाणाम् अधिपतिः नः अस्मा-
कम् ऊर्जः ऊर्जयति बलवन्तं करोतीति ऊर्जः अन्तरसः । ॥ ऊर्ज बलमा-
णने । अस्मात् ण्यन्तात् पचाद्यच् ॥ बलम् शरीरं बाह्यं च मनु-
ष्यसंपत्त्यादिलक्षणं द्विविधं बलं सहः शत्रुधर्वणसामर्थ्यम् । ॥ स-
हतेरभिभवार्थाद् असुन् ॥ ओजः तेजः शरीरकान्तिः सर्वधा-

१ V °जीवेभ्यो विदध° . Dc जीवेभ्यो विदध° changed to जीवेभ्यो विदध°. We with C
K R Cp. The reading of V and Dc is logically better. But C K R Cp are support-
ed by Sāyana and we therefore follow them. २ So our pada-MSS. ३ P° वि॒ऽद॑धात् ।

त्वान्तरभूतः शरीरधारकोष्ठमधातुर्वा आ अगन् । सकलचरुपिधायकः
 पलाशपर्णः अस्माकम् ऊर्जबलाद्यात्मक एव आगच्छतु । यद्वा ऊर्जो ब-
 लम् इत्यादीनि द्वितीयान्तानि पदानि । अन्नादीनि दातुम् आगच्छतु इति
 क्रियाध्याहारेण योज्यम् । ॥ गमेर्लुङि ल्लेर्लुक् ॥ न केवलम्
 अन्नादिदानं किं तु जीवेभ्यः जीवनवद्भ्यः अस्मभ्यम् आयुः जीवनं [विद-
 धत्] विदध्यात् प्रयच्छतु । ॥ दधातेर्लेटि श्चुः । “घोलोपो लेटि वा”
 इति धातोः आकारलोपः । “लेटोडाटौ” इति अडागमः ॥ श-
 तशारदाय । शरच्छब्दः संवत्सरवाची । शतसंवत्सरपरिमिताय । ॥ उ-
 त्तरपदवृद्धिशब्दान्दसी ॥ दीर्घायुत्वाय दीर्घायुद्वाय । ॥ पृषोद-
 रादित्वाद् अन्यलोपः ॥ चिरकालजीवनाय ॥

चतुर्थी ॥

ऊर्जो भागो य इमं जजानाश्मानानामाधिपत्यं जगाम ।

तमर्चत विश्वमित्रा हविर्भिः स नो यमः प्रतरं जीवसे धातु ॥ ५४ ॥

ऊर्जः । भागः । यः । इमम् । जजान । अश्मा । अन्नानाम् । आधिप-
 त्यम् । जगाम ।

तम् । अर्चत । विश्वमित्राः । हविःभिः । सः । नः । यमः । प्रतरम् ।
 जीवसे । धातु ॥ ५४ ॥

ऊर्जः अन्नस्य अस्थिसमीपस्थापितचरुलक्षणस्य भागः संभक्ता । ॥ क-
 र्तरि व्यत्ययेन घञ् ॥ यो यमः इमं प्रेतं जजान जनयामास ।
 येन च यमेन अश्मा यमदेवत्यचरुपिधायकः पाषाणः अन्नानां चरु-
 णाम् आधिपत्यम् अधिपतित्वम् उपर्यवस्थायित्वं जगाम प्राप्तवान् । हे
 विश्वमित्राः विश्वं मित्रं येषां ते सकलोपकारिजनवन्तो हे बान्धवाः तं

१ K भागं. We with A B C R V Dc. २ K °श्मानामधिपत्यं जगाम. B °श्मानानामा-
 धिपत्यं जगाम. V °श्मानानामधिपत्यं जगाम. Dc °श्मानामाधिपत्यं जगाम corrected to °श्मा-
 नानामधिपत्यं जगाम. We with A C R. ३ So we with B C K R V Dc. ४ Cp अधिप-
 त्यम् । P अधिपत्यम् । P आधिपत्यम् । ५ Cp जगाम ।

1 S' इत्यादि. 2 S' has here a blank space of two or three letters in place of येन
 च यमेन अ०. 3 S' °देवेभ्यः चरु०.

यमं हविर्भिरर्चत प्रीणयत । ॥ अर्चतिभौवादिकः ॥ । स यमः
नः अस्मान् प्रतरम् प्रकृष्टं जीवसे जीवनाय धात् विदधानु । अयम्
अर्धर्चः पूर्वानुवाके व्याख्यातः [१८. ३. ६३.] ॥

पञ्चमी ॥

यथा यमाय हर्म्यमवपन् पञ्च मानवाः ।

एवा वपामि हर्म्यं यथा मे भूरयोऽसत ॥ ५५ ॥

यथा । यमाय । हर्म्यम् । अवपन् । पञ्च । मानवाः ।

एव । वपामि । हर्म्यम् । यथा । मे । भूरयः । असत ॥ ५५ ॥

पञ्च पञ्चसंख्याका मानवाः मनोरपत्यादिजनाः । निषादपञ्चमाश्रत्वा-
रो वर्णाः पञ्च जना इति हि यास्कः [नि० ३. ८] । अथ वा देवमनु-
ष्यादयः पञ्च जनाः । तथा च ऐतरेयकब्राह्मणे समाम्नायते । “सर्वेषां वा
“एतत् पञ्चजनानाम् उक्थं देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां
“च । एतेषां वा एतत् पञ्चजनानाम् उक्थम्” इति [ऐ० ब्रा० ३. ३९] ।
एते पञ्च जना यथा येन प्रकारेण यमाय प्रेताधिपतये हर्म्यम् निवास-
स्थानं सौधम् अवपन् निर्मितवन्तः एव एवं हर्म्यम् स्थानम् उन्नतं पितृ-
गृहम् आवपामि मृत्तिकया संपादयामि प्रेतनिवासार्थं विदधामि । यथा
येन प्रकारेण मे मदीया बान्धवा यूयं भूरयः बहवः असत स्यात् ।
प्रेतोन्नतस्थानाकरणे बान्धवानां प्रत्यवायो भवतीति उन्नतपितृगृहकर-
णम् । ॥ अस्तेल्लेटि अडागमः ॥

षष्ठी ॥

इदं हिरण्यं बिभृहि यत् ते पिताविभः पुरा ।

स्वर्गं यतः पितुर्हस्तं निर्मृद्धि दक्षिणम् ॥ ५६ ॥

१ A B C K̄ R V Dc °सतः. P P̄ असतः । We with Cp. २ C K̄ पितु°. Dc पितु°
corrected to पितु°. Cp पितुः । We with R V. ३ K निर्मृद्धि दक्षि°. We with C R
V Dc.

1 S' प्रेतथोनाकरणे. 2 S' has a blank space for about four letters instead of
उन्नतपि°.

इदम् । हिरण्यम् । बिभृहि । यत् । ते । पिता । अबिभः । पुरा ।
स्वऽगम् । यतः । पितुः । हस्तम् । निः । मृद्धि । दक्षिणम् ॥ ५६ ॥

हे प्रेत इदं हिरण्यम् सुवर्णनिर्मितम् अङ्गुलीयं पिष्टं हि पूरय । आ-
ज्येन अभिघारयेत्यर्थः । ॥ पृ० पालनपूरणयोः । जौहोत्यादिकः ।
“अतिपिपत्योश्च” इति अभ्यासस्य इत्त्वम् ॥ यत् हिरण्यं ते तव
पिता पुरा पूर्वम् अबिभः भूतवान् हस्ते धारितवान् । ॥ डुभृज्
धारणपोषणयोः । [शपः] श्चुः । “भृजाम् इत्” इति अभ्यासस्य इ-
त्त्वम् । तिपि धातोर्गुणे “हल्ङ्या०” इत्यादिना तिपो लोपे विसर्जनी-
यः ॥ स्वर्गम् सुखेन गन्तव्यं कर्मार्जितं लोकं यतः गच्छतः पितुः
जनकस्य दक्षिणं हस्तं निर्मृद्धि निर्मार्जय शोधय । हिरण्यस्य दक्षिणहस्ते
धारणात् तस्य प्रमार्जनम् । ॥ मृजेः आदादिकात् लोटि हित्वधि-
त्वादिकार्याणि ॥

सप्तमी ॥

ये च जीवा ये च मृता ये जाता ये च यज्ञियाः ।

तेभ्यो घृतस्य कुल्यैति मधुधारा व्युन्दती ॥ ५७ ॥

ये । च । जीवाः । ये । च । मृताः । ये । जाताः । ये । च । यज्ञियाः ।

तेभ्यः । घृतस्य । कुल्या । एतु । मधुधारा । विउन्दती ॥ ५७ ॥

ये जीवाः जीवन्तः ये मृताः परासवः । समुच्चयार्थाश्चकाराः । ये
जाताः जनिमन्तः उत्पन्नाः ये यज्ञियाः जनिष्यमाणाः जज्ञिम् उत्पत्तिं
यान्ति गच्छन्तीति जज्ञियाः । ॥ जनी प्रादुर्भावे । “आहगम-
हनजनः०” इति किप्रत्ययः । लिङ्वाद् द्विर्वचनादि कार्यम् । ज-
ज्ञिपदोपपदाद् यातेर्विच् प्रत्ययः ॥ तेभ्यः जीवादिभ्यः सर्वेभ्यस्तद-

१ See foot-note २ on the previous page. २ B K C V Dc कुल्यैतु. We with R Cp.
३ R मधुधारा. C V मधुधारा. Dc मधुधारा corrected to मधुधारा. Cp मधुधारा chang-
ed to मधुधारा । We with K B. ४ P P कुल्य । Cp कुल्या ।

र्थं मधुधाराः मधुप्रवाहान् व्युन्दती विशेषेण सिञ्चती अभिवर्षन्ती घृतस्य आज्यस्य कुल्या कृत्रिमा सरित् एतु तत्प्रीणनाय गच्छतु ॥

अष्टमी ॥

वृषा मतीनां पवते विचक्षणः सूरौ अह्नां प्रतरीतोषसां दिवः ।

प्राणः सिन्धूनां कलशां अचिक्रददिन्द्रस्य हार्दिमाविशन्मनीषया ॥ ५६ ॥

वृषा । मतीनाम् । पवते । विचक्षणः । सूरः । अह्नाम् । प्रतरीतां । उषसाम् । दिवः ।

प्राणः । सिन्धूनाम् । कलशान् । अचिक्रदत् । इन्द्रस्य । हार्दिम् । आविशन् । मनीषया ॥ ५६ ॥

पितृत्वं प्राप्ताः पुरुषा धूमादिमार्गेण पितृलोकं प्राप्य सोमयागादिजनितसुकृतफलम् उपभुञ्जते । अतः अनया पित्र्यप्रकरणे सोमः स्तूयते । मतीनाम् मन्तृणां स्तोतृणां वृषा वर्षिता अभिमतफलवर्षकः मतीनाम् स्तुतीनां वा वर्षकः स्तुतिविषये विचक्षणः विशेषेण द्रष्टा सर्वस्य सर्वैर्वा द्रष्टव्यः सोमः पवते । ॥ पवतिर्गतिकर्मा ॥ गच्छति दशापवित्रात् स्यन्दते । यद्वा । ॥ पूज् पवने । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः शप् ॥ पूयते शोध्यते अध्वर्युभिः । अह्नाम् । अहोरात्राणाम् इत्यर्थः । सूरः प्रेरयिता निष्पादयिता । ॥ षू प्रेरणे । औणादिको रक् प्रत्ययः ॥ उषसाम् उषःकालानां दिवः द्युलोकस्य च प्रतरीता प्रवर्धयिता । ॥ तरतेस्तृचि “वृतो वा” इति इडागमस्य दीर्घः ॥ सिन्धूनाम् स्यन्दमानानां वसतीवरीणाम् अपां प्राणः प्राणभूतः स्वात्मरूपत्वेन कर्ता सोमः कलशान् द्रोणकलशपूतभृदाधवनीयान् ऐन्द्रवायवादिग्रहान् वा । अभिलक्ष्य इत्यध्याहारः । अचिक्रदत् अत्यन्तं शब्दायते । अथ वा कलशान् अचिक्रदत् धारापातध्व-

१ C प्रतरीता उषसां. R प्रतरीत उषसां. Dc प्रतरीत उषसां corrected to प्रतरीतोषसां. P P. प्रतरीताः । Cp प्रतरीताः । We with A B K V Dc.

1 S' °विषयः.

निना तद्वतः करोति । यद्वा कलशान् अचिक्रदत् कामयते ॥ ततः इन्द्रस्य सवनत्रये यष्टव्यस्य हार्दिमं । हृदयम् इत्यर्थः । हृदयमेव हार्दिमं । ॥ पृथ्वादिषु पाठो द्रष्टव्यः । स्वार्थिकश्चेमनिच् अवगन्तव्यः ॥ । हृदययुक्तं जठरं वा मनीषया मनस ईषया यथामनोभिलाषम् अविशन्त प्रविशति । यद्वा मनीषया मननीयया इष्यमाणया धारया अविशन्त ॥

नवमी ॥

त्वेषस्ते धूम ऊर्णोतु दिवि षंक्रुक् आततः ।

सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ५९ ॥

त्वेषः । ते । धूमः । ऊर्णोतु । दिवि । सन् । शुक्रः । आततः ।

सूरः । न । हि । द्युता । त्वम् । कृपा । पावक । रोचसे ॥ ५९ ॥

अत्र प्रेताग्निः स्तूयते । हे प्रेताग्ने ते तव त्वेषः दीप्तो धूमः ऊर्णोतु आच्छादयतु अन्तरिक्षं कर्म सर्वत्र मेघात्मना परिणतः । अथ वा त्वेषः । ॥ त्वेष दीप्तौ । “अन्येभ्योपि दृश्यते” इति विच् प्रत्ययः । लघूपधगुणः । द्वितीयाबहुवचनम् शस् । व्यत्ययेन अन्तोदात्तत्वम् ॥ । दीप्तीः सूर्यस्य त्वदीयो धूम ऊर्णोतु । दिवि अन्तरिक्षे सन् भवन् शुक्रः शोचिष्मान् आततः विस्तीर्णः ॥ किं च हे पावक शोधक दाहक प्रेताग्ने त्वं सूर्य इव । हि इति पूरणः । द्युता दीप्त्या रोचसे दीप्यसे कृपा । ॥ तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ । कृपया स्तुत्या सहितः । स्तूयमान इत्यर्थः ॥

दशमी ॥

प्र वा एतीन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतिं सखा सख्युर्न प्र मिनाति संगिरः ।

मर्ये इव योषाः समर्षसे सोमः कलशे शतयामना पथा ॥ ६० ॥ (२५)

१ P ऊर्णोति । Cp ऊर्णोति । P ऊर्णोतु । २ Cp नहि । ३ K संगिरः. Dc संगिरः chang-
ed to संगिरः. We with BCRV Dc. ४ So BCKRV Cp Dc.

1 S' हृदयमेवार्द for हृदयमेव हार्दिम. 2 S' शोचयिष्मान्.

प्र । वै । एति । इन्दुः । इन्द्रस्य । निःऽकृतिम् । सखा । सख्युः । न । प्र ।
मिनाति । समऽगिरः ।

मर्यःऽइव । योषाः । सम । अर्षसे । सोमः । कलशे । शतऽयामना । पथा ॥ ६० ॥

पितृलोकाधिपतिः सोमः स्तूयते । इन्दुः स्यन्दमानः सोमः इन्द्रस्य
निष्कृतिम् । जठरलक्षणं स्थानम् इत्यर्थः । वै प्रैति प्रगच्छति । वैश-
ब्दः प्रसिद्धौ । “अस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्या दधिध्वेमं जठर इन्दुम्
इन्द्र” इति हि मन्त्रवर्णः [ऋ० ३, ३५, ६] ॥ सखा सखेव हित-
कारी सोमः सख्युः अभिषवस्तोत्रादिना सखिभूतस्य यष्टुः संगिरः सं-
गीर्यमाणानि इदमेव फलं सोमादेव लभेय इत्येवं प्रतिज्ञायमानानि का-
म्यमानानि वस्तूनि न प्र मिनाति न हिनस्ति मोघानि न करोति
किं तु प्रयच्छति । यद्वा सखा सोमः सख्युः इन्द्रस्य संगिरः । ॥ ए-
कवचनस्य बहुवचनम् आदेशः ॥ । संगिरम् । उदरम् इत्यर्थः ।
संगिरति निगिरति अत्र ओदनादिकम् इति व्युत्पत्तेः । न प्र हिनस्ति
शून्यं न करोति । सर्वदा स्वेन पूर्णं करोतीत्यर्थः । ॥ मीञ् हिं-
सायाम् । “मीनातेर्निगमे” इति ह्रस्वत्वम् ॥ । मर्य इव मर्यो म-
रणधर्मा मनुष्यः यथा योषा । ॥ तृतीयाया आकारः ॥ । यो-
षया युवत्या संगच्छते एवं सोमः कलशे सोमाधारे द्रोणकलशे शतया-
म्नां शतयानेन पथा मार्गेण समर्षसे । ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ । स-
मर्षते संगच्छते । ॥ ऋषी गतौ । भौवादिकः । व्यत्ययेन आत्म-
नेपदम् ॥ । उदकमिश्रितस्य सोमरसस्य दशापवित्रात् स्यन्दनसमये
बहुधारासद्भावात् शतयाम्नेत्युक्तम् ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

पिण्डपितृयज्ञे “अक्षन्नमीमदन्त” इति प्रथमया ऋचा पिण्डोपस्था-
नानन्तरम् उत्तरपरिषेकं कुर्यात् ॥

१ Cp निःऽकृतिम् । २ So our pada-MSS. ३ Cp अर्षते । ४ अर्षते ।

१ S' प्रयच्छति. २ S' उरम् for उदरम्. ३ S' निगरति. ४ S' माङ्.

“आ यात पितरः” इति [६२] ऋचा पिण्डदानार्थं स्तीर्णे बर्हिषि तिलान् प्रकिरेत् ॥

“परा यात” इति [६३] ऋचा पितृन् विसर्जयेत् ॥

पिण्डपितृयज्ञे एव अनया सायवनांस्तण्डुलान् जुहुयात् ॥

पिण्डपितृयज्ञे “अभूद् दूतः” इति [६५] ऋचा समिदाधानानन्तरं सर्वप्रणीतम् अग्निं प्रत्यानयेत् । सूत्रितं हि । “अभूद् दूत इत्यग्निं” “त्रिः प्रत्यानयति यदि सर्वः प्रणीतः स्यात् । दक्षिणाम्नौ त्वेत् आहि-
“ताग्नेः । गृह्येप्यनाहिताग्नेः” इति [कौ० ११. १०] ॥

“असौ हा इह ते” इति [६६] द्वाभ्यां श्मशानदेशं विषमसंख्या-
काभिः शलाकाभिरिष्टंकाभिर्वा प्रसव्यं चिनुयात् ॥

“येस्माकं पितरः” इति [६८] अर्धर्चेन पिण्डप्रदानार्थं बर्हिः स्तृणीयात् ॥

“उदुत्तमम्” इति [६९] ऋचा शवदाहानन्तरं सर्वे ब्राह्मणाः स्नानं कुर्युः ॥

“प्रास्मत् पाशान्” इति [७०] ऋचं पितृमेधे दशरात्रपर्यन्तं सायं-
प्रातः स्वस्त्ययनार्थं [पठेयुः] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अक्षन्मीमदन्त ह्यव प्रियाँ अधूषत ।

अस्तौषत स्वभानवो विप्रा यविष्ठा ईमहे ॥ ६१ ॥

अक्षन् । अमीमदन्त । हि । अव । प्रियाँ । अधूषत ।

अस्तौषत । स्वभानवः । विप्राः । यविष्ठाः । ईमहे ॥ ६१ ॥

अत्र पितरः स्तूयन्ते । अक्षन् अघसन् बर्हिषि दत्तान् पिण्डान् । अ-
द भक्षणे । “लुङ्ङनोर्घस्तु” इति घस्लादेशः । “मन्त्रे घस०” इति
ह्येलुक् । “गमहन०” इति उपधालोपः । “शासिवसिघसीनां च”
इति षत्वम् । “खरि च” इति चत्वेन घकारस्य ककारः । कषयोगे
क्षः । “लुङ्लङ्” इति अडागम उदात्तः । पादादिनाद् अनिघा-

१ R ह्यवाप्रियाँ. K V ह्यवाप्रियाँ. Dc ह्यव प्रियँ corrected to ह्यवाप्रियाँ. P doubtful. P
अप्रियान् । CP अप्रियान् । We with CBV.

1 So S'. MSS. of Kaus'ika and Kes'ava (XI. 9) : सायवनंस्त०. 2 S' ०रष्ट०.

तः ॥ । अमीमदन्त । हिशब्दश्चार्थे । ॥ तिङ् उत्तरत्वाद् नि-
घाताभावः ॥ । पिण्डभक्षणेन तृप्ताश्च अभूवन् । ॥ मद तृप्ति-
योगे । चुरादेरात्मनेपदिनश्चङि रूपम् ॥ । यद्वा हिशब्दो हेत्वर्थे ।
यतस्तृप्ता अतः प्रियान् स्वकीयान् देहान् अवाधूषत अकम्पयन् । अ-
तिशयितरसास्वादनेन गन्तुम् अशक्नुवन्तः शरीराण्येव अकम्पयन् । ॥ धू-
विधूनने । कुटादिः । लुङि सिच् । “गाङ्कुटादिभ्यः०” इति सिचो
ङित्वाद् गुणाभावः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥ । अनन्तरं स्वभान-
वः स्वायत्तदीप्तयः पितरः अस्तोषत अस्ताविषुरस्मान् साधु कृतम् इ-
ति । ॥ षुञ् स्तुतौ । लुङि सिच् । “सार्वधातुकार्धधातुकयोः” इ-
ति गुणः ॥ । एवं पिण्डभक्षणेन तृप्तान् पितॄन् विप्राः मेधाविनो
यविष्ठाः युवतमा वयम् ईमहे । ॥ याज्जाकर्मा ॥ । याचामहे
स्वेष्टानि फलानि । ॥ ईङ् गतौ । दैवादिक आत्मनेपदी । श्यनो
लुक् बाहुलकात् ॥ ॥

द्वितीया ॥

आ यात पितरः सोम्यासौ गम्भीरैः पृथिभिः पितृयाणैः ।
आयुरस्मभ्यं दधतः प्रजां च रायश्च पोषैरभि नः सचध्वम् ॥ ६२ ॥
आ । यात । पितरः । सोम्यासः । गम्भीरैः । पृथिभिः । पितृयाणैः ।
आयुः । अस्मभ्यम् । दधतः । प्रजाम् । च । रायः । च । पोषैः । अभि ।
नः । सचध्वम् ॥ ६२ ॥

हे पितरः सोम्यासः सोमार्हा यूयम् आ यात आगच्छत गम्भीरैः
दुर्गमैः पितृयाणैः पितरो यान्ति एभिरिति तैः पृथिभिः मार्गैः । आ-
गत्य च अस्मभ्यं पिण्डदानार्थं स्तीर्णैर्बर्हिषि तिलान् विकिरज्यः आयुः
बहुकालजीवनं प्रजाम् प्रकर्षेण जायमानां पुत्रपौत्रादिलक्षणां संततिं च
दधत धत्त प्रयच्छत । ॥ दधातेर्लेटि “घोर्लोपो लेटि०” इति धा-

१ B गम्भीरं. We with A C K R V Dc.

1 S' शक्नुम्. 2 S' स्तीर्ण०.

तोराकारलोपः । अडागमः । यद्वा दध धारणे । भौवादिक आत्मनेप-
दी । अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अथ वा श्नुश्च शश्चेति विकरणद्व-
यम् । शस्य डित्वात् “आभ्यस्तयोरातः” इति आकारलोपः ॥ किं
च नः अस्मान् रायः धनस्य पोषैः समृद्धिभिः अभि सचध्वम् अभि-
तः समवेत । रयिपोषेण अस्मान् संयोजयतेति ॥

तृतीया ॥

परा यात पितरः सोम्यासो गम्भीरैः पथिभिः पूर्याणैः ।

अधा मासि पुनरा यात नो गृहान् हविरत्तुं सुप्रजसः सुवीराः ॥ ६३ ॥

परा । यात । पितरः । सोम्यासः । गम्भीरैः । पथिभिः । पूर्याणैः ।

अध । मासि । पुनः । आ । यात । नः । गृहान् । हविः । अत्तुम् । सु-
प्रजसः । सुवीराः ॥ ६३ ॥

हे पितरः सोम्यासो यूयं पूर्याणैः पूः पुरं स्वीयः पितृलोकस्तं यान्ति
एभिरिति पूर्याणास्तैः स्वपुरप्राप्तिसाधनैः गम्भीरैः पथिभिः परा यात
इतः पराङ्मुखा यात स्वस्थानं गच्छत ॥ अध अथ अनन्तरं मासि
मासे पूर्णे । अमावास्यायाम् इत्यर्थः । हविरत्नं हविरदन्ति एषु
गृहेष्विति ते हविरत्नवः तान् हविर्भक्षस्थानभूतान् नः अस्मदीयान् गृ-
हान् पुनरा यात आगच्छत । किंविशिष्टान् । सुप्रजसः । प्रजा सं-
ततिः पुत्रलक्षणा । शोभनपुत्रयुक्तान् । ॥ “नित्यम् असिच् प्रजा-
मेधयोः” इति असिच् समासान्तः ॥ सुवीराः । वीरः कर्मणि
कुशलः पौत्रादिः । शोभनपौत्रादिसमेतान् । ॥ शसो जसादेशः ॥ ए-
वंविधान् गृहान् आ यात । पितृणां वा विशेषणम् । शोभनप्रजसः सुवीराः
सन्तः अस्मभ्यं पुत्रपौत्रादिलक्षणां संततिं दातुं पुनरायातेति संबन्धः ॥

१ Sāyana's हविरत्नन्सु° would perhaps require us to read °हविरत्नन्सु°. Only C has हविरत्नं सु°. Dc हविरत्नं. Cp हविः । अत्तुम् । changed to हविः । अत्तुम् । P हविः । अ-
त्तुम् । P हविः । अत्तुम् । So that none read in conformity with the accent which
Sāyana's reading implies. We with A B K R V P Cp. २ P P अयात । Cp अयाथ ।

1 S' येभि°. 2 S' °रदंतु. 3 S' °त्यधान् for °विधान्. 4 S' शोभनप्रजावीराः.

“यद् वो अग्निः” इत्यनया चितिस्थानाद् विप्रकीर्णं प्रेतावयवं पुनर-
ग्नौ प्रक्षिपेत् । सैषा सूक्ते

चतुर्थी ॥

यद् वो अ॒ग्निरज॑हादेक॒मङ्गं॑ पि॒तृलो॒कं ग॒मय॑ जा॒तवे॑दाः ।

तद् व ए॒तत् पुन॑रा प्या॒ययामि॑ सा॒ज्ञाः स्व॒र्गे पि॒तरो॑ मा॒दय॑ध्वम् ॥ ६४ ॥

यत् । वः । अ॒ग्निः । अज॑हात् । एक॑म् । अङ्ग॑म् । पि॒तृऽलो॒कम् । ग॒मय॑न् ।
जा॒तऽवे॑दाः ।

तत् । वः । ए॒तत् । पुनः॑ । आ । प्या॒य॒यामि॑ । स॒ऽअ॒ज्ञाः । स्वः॒ऽगे । पि॒त॒रः । मा॒द॒य॒ध्वम् ॥ ६४ ॥

हे प्रेताः वः युष्मान् पितृलोकम् पितृभिरधिष्ठितं स्थानं गमयन् प्रा-
पयन् जातवेदाः जातानां वेदिता पुण्यापुण्यकर्मणः यद्वा जातानां कर्म-
फलस्य लम्भयिता प्रापयिता अग्निः प्रेतदाहकः यद् युष्मदीयम् एकम्
अङ्गम् अजहात् त्यक्तवान् । चितेर्विप्रकीर्णम् अवयवं नादहद् इत्य-
र्थः । ॥ ओहाक् त्यागे । जौहोत्यादिकः ॥ [वः युष्माकं
तद् एतत् पुरोवर्ति अङ्गम् अवयवं पुनरा प्याययामि अग्नौ प्रक्षेपेण
प्रवर्धयामि । यूयं साज्ञाः संपूर्णावयवाः पितरो भूत्वा स्वर्गे मादयध्वम्
मोदध्वम्] ॥

पञ्चमी ॥

अभूद् दूतः प्रहितो जा॒तवे॑दाः सा॒यं न्य॑ह् उ॒प॒व॒न्द्यो नृ॑भिः ।

प्रा॒दाः पि॒तृभ्यः॑ स्व॒धया॒ ते अ॑क्षन्त॒द्धि त्वं दे॒व प्र॑यता ह॒वींषि॑ ॥ ६५ ॥

अभूत् । दूतः । प्र॒ऽहि॒तः । जा॒तऽवे॑दाः । सा॒यम् । नि॒ऽअ॒ह् । उ॒प॒ऽव॒न्द्यः ।
नृ॒ऽभिः ।

१ B ग॒मय॑न्. २ So we with B C K̄ R Dc Cp. ३ Cp अ॒ज॒हात् । ४ C R न्य॑ह्. P
उप । व॒न्द्यः । Dc न्य॑ह् changed to न्य॑ह्. We with Dc B K̄ Cp P.

प्र । अ॒दाः । पि॒तृ॒भ्यः । स्व॒धया॑ । ते । अ॒क्षन् । अ॒द्धि । त्व॒म । दे॒व । प्र॒ऽ-
य॑ता । ह॒वींषि॑ ॥ ६५ ॥

[सायं न्यहे सायं प्रातः नृभिरुपवन्द्यः मनुष्यैरुपासनीयो जातवेदाः
जातानां वेदिताग्निः दूतः प्रहितोभूत् दूतत्वे नियुक्तः सन् प्रेषितोभूत्
अस्माभिः पितृन् प्रति ॥ अथ प्रत्यक्षनिर्देशः । हे अग्ने एतादृशस्त्वं
पितृभ्यः प्रादाः अस्माभिः प्रयतानि हवींषि प्रयच्छ । ते पितरः स्वधया
अक्षन् स्वधाकारेण दत्तानि हवींषि भक्षयन्तु । अनन्तरम् हे देव अग्ने
त्वमपि प्रयता प्रयतानि तुभ्यमेव दत्तानि हवींषि अद्धि भक्षय । अ-
द भक्षणे । प्राप्तकाले लोद ॥ पितृर्थं त्वदर्थं च अस्माभिस्त्वयि
हुतानां हविषां पितृभ्यः प्रदानानन्तरं तावकीनहविर्भक्षणस्य कालः प्राप्त
इति यावत् ॥

षष्ठी ॥

अ॒सौ हा इ॒ह ते॒ मनः॑ ककुत्संलमिव जा॒मयः॑ ।

अ॒भ्येनिं॑ भू॒म ऊ॒र्णुहि॑ ॥ ६६ ॥

अ॒सौ । है । इ॒ह । ते॒ । मनः॑ । ककुत्संलम॒ऽइव॑ । जा॒मयः॑ ।

अ॒भि । ए॒न॒म । भू॒मे । ऊ॒र्णुहि॑ ॥ ६६ ॥

असौ इति प्रेतस्य संबोधनम् । हे* अमुकनामधेय प्रेत ते तव मनः
इह अस्मिन् प्रसव्यम् इष्टकचिते प्रदेशे वर्तते । हा संतोषे ॥ हे भूमे
चितश्मशानदेश एनम् अन्वादिष्टम् अत्रैव अवतिष्ठमानं प्रेतम् अभ्यू-
र्णुहि अभितः सर्वत आवृणु आच्छादय । तत्र दृष्टान्तः । जामयः भ-
गिन्यः । उपलक्षणम् एतत् । आप्ता बान्धवाः ककुत्संलमिव । ककु-
च्छब्दः प्रधानवाची । प्रधानावयवप्रदेशमिव । यथा मात्रादय आप्ता

१ So A B C K R P P C P Dc. २ K R अभ्येनं. We with C Dc. ३ K भूम ऊर्णुहि.
We with R C Dc.

1 S' omits as much of the commentary of the previous and of this mantra as is
enclosed within brackets and the whole of the text of the latter. The commentary
which is supplied is from guessing. 2 S' प्रसव्याम्. 3 S' अवतिष्ठासमानं.

बान्धवाः पुत्रादीना शिरःप्रभृतीन्यङ्गानि शीतातपवातनिवारणाय वाससा-
च्छादयन्ति एवम् । यद्वा जामिशब्दः स्त्रीमात्रपरः । यथा स्त्रियः ककु-
त्स्थलम् । ग्रीवापरभागः ककुत् । स्वकन्धरप्रदेशं वाससा प्रोर्णुवन्ति तद्वत् ॥

सप्तमी । द्विपदा ॥

शुम्भन्तां लोकाः पितृषदनाः पितृषदने त्वा लोक आ सादयामि ॥ ६७ ॥
शुम्भन्ताम् । लोकाः । पितृऽसदनाः । पितृऽसदने । त्वा । लोके । आ । सा-
दयामि ॥ ६७ ॥

हे प्रेत तव पितृसदनाः पितरः सीदन्ति अत्र इति पितृसदना लो-
काः शुम्भन्ताम् प्रकाशन्ताम् । ॥ शुभ शुम्भ शोभायाम् । तौदा-
दिकः ॥ । अहं संस्कर्ता पितृसदने पितृभिरधिष्ठिते लोके त्वा त्वाम्
आ सादयामि स्थापयामि ॥

एकपदाष्टमी ऋक् एवम् आम्नायते ।

[अष्टमी ॥]

येऽस्माकं पितरस्तेषां बर्हिरसि ॥ ६८ ॥

ये । अस्माकम् । पितरः । तेषाम् । बर्हिः । असि ॥ ६८ ॥

ये अस्माकं पितरः पितृत्वं प्राप्ताः पूर्वजास्तेषां बर्हिः आसदनस्थानम्
असि भवसि । इति पिण्डदानार्थं स्तीर्यमाणं बर्हिः संबोध्यते ॥

नवमी ॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं अथाय ।

अधा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ ६९ ॥

उत् । उत्ऽतमम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अर्वा । अधमम् । वि । म-
ध्यमम् । अथाय ।

अध । वयम् । आदित्य । व्रते । तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥ ६९ ॥

१ B A १ for ३. Dc येऽस्माकं corrected from येऽस्माकं.

[अ० ४. सू० ४.] ५४४ अष्टादशं काण्डम् ।

२३९

एषा पुरस्ताद् व्याख्याता [७. ८८. ३] । वरुणपाशास्त्रिविधा उत्तमा-
धममध्यमभेदेन । तत्र हे वरुण त्वदीयम् उत्तमं पाशम् अस्मत् अ-
स्मत्तः उत् अथाय ऊर्ध्वम् उन्मोचय । अधमम् निकृष्टं पाशम् [अव
अथाय] अवस्ताद् मोचय । मध्यमं तु पाशं [वि अथाय] विश्लेष-
य । ॥ अन्य प्रतिहर्षविमोचनयोः । क्रैयादिकः । “छन्दसि शायज-
पि” इति हौ शायजादेशः ॥ अथ अनन्तरं विमुक्तपाशा वयम्
हे आदित्य अदितेः पुत्र वरुण तव व्रते कर्मणि परिचरणरूपे अना-
गसः निर्दोषाः प्रत्यवायरहिताः सन्तः अदितये अखण्डनाय अहिंसायै
स्याम इति संग्रहार्थः । ॥ दो अवखण्डने । क्तिनि “द्यतिस्यतिमा-
स्यामि त्ति किंति” इति इत्त्वम् ॥

दशमी ॥

प्रास्मत् पाशान् वरुण मुञ्च सर्वान् यैः समामे बध्यते यैर्व्यामे ।

अधा जीवेम शरदं शतानि त्वया राजन् गुपिता रक्षमाणाः ॥ ७० ॥ (२६)

प्र । अस्मत् । पाशान् । वरुण । मुञ्च । सर्वान् । यैः । समऽआमे । बध्य-
ते । यैः । विऽआमे ।

अध । जीवेम । शरदम् । शतानि । त्वया । राजन् । गुपिताः । रक्षमाणाः ॥ ७० ॥

हे वरुण वारक देव पाशान् वक्ष्यमाणान् बन्धनसाधनभूतान् सर्वान्
अस्मत् अस्मत्तः प्र मुञ्च प्रमोचय । यैः पाशैः समामे बध्यते पुरुषः
व्यामे च यैर्वध्यते । व्यामो नाम “व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यग-
न्तरम्” इत्येवंविहितप्रमाणकः प्रदेशः । पञ्चारत्निर्व्याम इति याज्ञिकाः ।
समामो नाम व्यामसंज्ञितप्रदेशात् संकुचितप्रमाणको देशः । संनिहिते
प्रदेशे दूरे प्रदेशे [च] इति यावत् ॥ अध अथ पाशमोचनानन्तरम् हे

१ K̐ प्रास्मत्. २ K̐ समामे. We with B C R Dc. ३ K̐ बध्यते. Dc बध्यते changed
to बध्यते. Cp बध्यते. ४ K̐ शरदः. We with A B C R P P Dc.
५ Cp राजन्. ६ P P गुपिता. We with Cp.

1 S' मध्यम्. 2 S' हे. 3 S' क्ति° for °किंति°. 4 S' द्यते for बध्यते.

राजन् वरुण त्वया गुपिताः रक्षिताः पूर्वं पालिता रक्षमाणाः । ॐ य-
गभावश्छान्दसः ॥ । रक्ष्यमाणा इतः परमपि पाल्यमाना वयं शं-
तानि शरदम् शरदः । ॥ “कालाध्वनोः” इति द्वितीया ॥ । व-
हुवर्षपर्यन्तं जीवेम जीवनवन्तः स्याम ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

पिण्डपितृयज्ञे “अग्नये कव्यवाहनाय” इति त्रिभिर्मन्त्रैः “स्वधा पितृ-
भ्यः पृथिविषज्यः” इति अष्टमनवमदशमैश्च त्रिभिः स्थालीपाकं जुहुयात् ।
सूत्रितं हि । “ये रूपाणि” इति प्रक्रम्य “कुम्भीपाकम् अभिधारयति ।
“अग्नये कव्यवाहनायेति जुहोति । यथा निरुप्तं द्वितीयां यमाय पितृमते
“स्वधा पितृभ्य इति तृतीयाम्” इति [कौ० ११. ९] ॥ निर्वापप्रकारस्तु
एवं कौशिकेन [उक्तः] । “यज्ञोपवीती दक्षिणपूर्वम् अन्तर्देशम् अभि-
“मुखः शूर्प एकपवित्रान्तर्हितान् हविष्यान् निर्वपति इदम् अग्नये कव्य-
“वाहनाय स्वधा पितृभ्यः पृथिविषज्यः इति । इदं सोमाय पितृमते
“स्वधा पितृभ्यः सोमवज्यः पितृभ्यो वान्तरिक्षसज्यः इति । इदं यमाय
“पितृमते स्वधा पितृभ्यश्च दिविषज्यः” इति [कौ० ११. ८.] ॥

पिण्डपितृयज्ञ एव “एतत् ते प्रततामह स्वधा” इति पञ्चमषष्ठसप्त-
मैर्मन्त्रैर्बर्हिषि त्रीन् पिण्डान् संहितान् निदध्यात् । सूत्रितं हि । “उ-
“द्धृत्याज्येन संनीय त्रीन् पिण्डान् संहितान् निदधाति एतत् ते प्रतता-
“महेति” [इति कौ० ११. ९.] ॥

एतत् सूक्तं सर्वं यजुर्मन्त्रात्मकम् ॥

तत्र प्रथमादितो मन्त्रचतुष्टयपाठस्तु

अ॒ग्नये॑ क॒व्य॒वा॒ह॒नाय॑ स्व॒धा नमः॑ ॥ ७१ ॥

अ॒ग्नये॑ । क॒व्य॒ऽवा॒ह॒नाय॑ । स्व॒धा । नमः॑ ॥ ७१ ॥

सोमा॑य पि॒तृम॑ते स्व॒धा नमः॑ ॥ ७२ ॥

सोमा॑य । पि॒तृऽम॑ते । स्व॒धा । नमः॑ ॥ ७२ ॥

1 S' ०यज्ञमेव for ०यज्ञ एव. 2 So S' Kaus'ika : संहितान्.

पितृभ्यः सोमवज्रः स्वधा नमः ॥ ७३ ॥

पितृभ्यः । सोमवत्भ्यः । स्वधा । नमः ॥ ७३ ॥

यमाय पितृमते स्वधा नमः ॥ ७४ ॥

यमाय । पितृमते । स्वधा । नमः ॥ ७४ ॥

दैवहविःप्रापकोग्निः हव्यवाहनः । पित्र्यहविःप्रापकोग्निः कव्यवाहनः । तत्र कव्यवाहनाय कव्यं पित्र्यं हविः । तद्वहते पितृन् प्रापयते । ॥ क-
व्योपपदाद् वहेर्ज्युट् प्रत्ययः । जित्वाद् उपधावृद्धिः ॥ तस्मै अ-
ग्नये स्वधा स्वधाकारेण इदं हविः हुतम् अस्तु नमः नमस्कारोस्तु ।
स्वाहाकारवषट्कारप्रदाना हि देवाः । स्वधाकारनमस्कारप्रदानाः खलु
पितरः । स्वाहाकारवषट्कारौ विकल्पितौ । स्वधानमःशब्दौ समुच्चितौ ।
“स्वधा नम इति वषट्करोति । स्वधाकारो हि पितृणाम्” इति तैत्तिरी-
यकश्रुतेः [तै० ब्रा० १. ६. ९. ५] । ॥ “नमःस्वस्तिस्वाहा०” इति
अग्नय इति चतुर्थी ॥ ॥ एवम् उत्तरे मन्त्रा योज्याः । सोमस्य पि-
तरो विशेषणभूताः सोमो वा पितृणां विशेषणम् ॥

पिण्डप्रदानमन्त्रा एवम् आम्नायन्ते ।

एतत् ते प्रततामह स्वधा ये च त्वामनु ॥ ७५ ॥

एतत् । ते । प्रततामह । स्वधा । ये । च । त्वाम । अनु ॥ ७५ ॥

एतत् ते ततामह स्वधा ये च त्वामनु ॥ ७६ ॥

एतत् । ते । ततामह । स्वधा । ये । च । त्वाम । अनु ॥ ७६ ॥

एतत् ते तत स्वधा ॥ ७७ ॥

एतत् । ते । तत । स्वधा ॥ ७७ ॥

हे प्रततामह प्रपितामह । ततशब्दः पितृवचनः । सृष्ट्यादौ हि प्रजा-
पतिना स्वजनकाह्वानार्थं ततेति तातेति व्याहृतम् । तथा च ऐतरेयकम्

१ K CR एतत्ते ततः. De एतत्ते ततः changed to एतत्ते तत. We with V De Cp.

1 S' समुत्तौ.

३१

“एतां वाव प्रजापतिः प्रथमां वाचं व्याहरद् एकाक्षरद्व्यक्षरां ततेति ता-
तेति । तथैव तत् ततवत्या वाचा प्रतिपद्यते” इति [ऐ० आ० १. ३. ३] ।
अतः प्रशस्तत्वात् ततेति आम्नातम् । आश्वलायनेन तु स्वपित्रादीनां नाम-
धेयान्यजानानः पुत्रस्ततशब्दं प्रयुञ्जीतेति सूत्रितम् । “नामान्यविद्वांस्ततपि-
तामहप्रपितामहेति” [इति । आश्व० २. ६] । ततामहप्रततामहेत्यर्थः । यद्वा
देवानां परोक्षनामप्रियत्वात् ततेत्यादिना परोक्षनाम्ना व्यवहारः । अथ वा
पितृलोकं प्राप्ताः सर्वेपि पितरः । तत्र शृङ्गग्राहिकया स्वजनकादीनाम्
आह्वानाय ततेतिशब्दप्रयोगः । हे प्रततामह प्रपितामह ते तुभ्यम् एतत्
पिण्डलक्षणं हविः स्वधाकारेण दत्तम् अस्तु । ये च पितरः भार्यापुत्रादयः
पितरस्त्वाम् अनुसृत्य वर्तन्ते तेभ्योपि स्वधास्तु । ते च अत्र अंशभागि-
नो भवेयुरिति ॥ एवम् उत्तरौ मन्त्रौ व्याख्येयौ । हे ततामह पितामह ।
हे तत पितः । अत्र तृतीये मन्त्रे पिण्डप्रदातरि पुत्रे जीवति सति अ-
नुगामिनाम् अन्येषाम् अभावाद् ये च त्वाम् अनु इति मन्त्रशेषो ना-
म्नातः ॥

अष्टमादिमन्त्रास्त्रय एवम् आम्नायन्ते ।

स्वधा पितृभ्यः पृथिविषज्यः ॥ ७८ ॥

स्वधा । पितृभ्यः । पृथिविसत्भ्यः ॥ ७८ ॥

स्वधा पितृभ्यो अन्तरिक्षसज्यः ॥ ७९ ॥

स्वधा । पितृभ्यः । अन्तरिक्षसत्भ्यः ॥ ७९ ॥

स्वधा पितृभ्यो दिविषज्यः ॥ ८० ॥ (२७)

स्वधा । पितृभ्यः । दिविसत्भ्यः ॥ ८० ॥ (२७)

पृथिविषज्यः पृथिव्यां सीदज्यः । ॥ पूर्वपदस्य ह्रस्वं छान्दसम् ।
“पूर्वपदात्” इति षत्वम् ॥ पितृभ्यः स्वधा । इदं हविः स्व-
धाकारेण हुतम् अस्तु ॥ एवम् उत्तरौ व्याख्येयौ । दिविषज्यः दि-

१ K R De पितृभ्योऽत०. We with C K V.

1 S' अन्यजमानानः. 2 S' नाम्ना.

[अ० ४. सू० ४.] ५४४

अष्टादशं काण्डम् ।

२४३

वि द्युलोके सीदद्भ्यः । ॥ “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इति सप्त-
म्या अलुक् । पूर्ववद् उत्तरपदस्य मूर्धन्यादेशः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

“नमो वः पितरः” इति अष्टभिर्यजुर्मन्त्रैर्बर्हिषि पिण्डेषु आवाहि-
तान् पितॄन् उपतिष्ठेत । सूत्रितं हि । “नमो वः पितरः [८१] इत्यु-
“पतिष्ठते । अक्षन् [६१] इत्युत्तरसिचम् अवधूय परा यात [६३] इति
“परायापयति” इति [कौ० ११. ९] ॥

तत्रैव कर्मणि “आ त्वाग्ने” इत्यनया समिधम् आदध्यात् । “समि-
धोभ्यादधाति” इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । “त्वमग्न ईळितः [१८. ३. ४२]
आ त्वाग्ने इधीमहि [१८. ४. ८८]” इति [कौ० ११. १०] ॥

“वारुणीं जलभये जलसंक्षये [च]” इति [न० क० १७.] विहितायां व-
रुणदेवत्यायां महाशान्तौ “चन्द्रमा अप्स्वन्तरा” इत्येनाम् ऋचम् आवपेत् ।
उक्तं हि नक्षत्रकल्पे । “यद् देवा देवहेळनम् [६. ११४. १] इति याम्याया
चन्द्रमा अप्स्वन्तरा [१८. ४. ८९] इति वारुण्याम्” इति [न० क० १८.] ॥

मन्त्रपाठस्तु

नमो॑ वः पित॑र ऊ॒र्जे नमो॑ वः पित॑रो रसा॒य ॥ ८१ ॥

नमः॑ । वः॑ । पि॒तरः॑ । ऊ॒र्जे । नमः॑ । वः॑ । पि॒तरः॑ । रसा॒य ॥ ८१ ॥

नमो॑ वः पित॑रो भा॒माय॑ नमो॑ वः पित॑रो म॒न्यवे॑ ॥ ८२ ॥

नमः॑ । वः॑ । पि॒तरः॑ । भा॒माय॑ । नमः॑ । वः॑ । पि॒तरः॑ । म॒न्यवे॑ ॥ ८२ ॥

नमो॑ वः पित॑रो यद् घो॒रं तस्मै॑ नमो॑ वः पित॑रो यत् क्रू॒रं तस्मै॑ ॥ ८३ ॥

नमः॑ । वः॑ । पि॒तरः॑ । यत् । घो॒रम् । तस्मै॑ । नमः॑ । वः॑ । पि॒तरः॑ । यत् ।

क्रू॒रम् । तस्मै॑ ॥ ८३ ॥

नमो॑ वः पित॑रो यच्छि॒वं तस्मै॑ नमो॑ वः पित॑रो यत् स्यो॒नं तस्मै॑ ॥ ८४ ॥

नमः॑ । वः॑ । पि॒तरः॑ । यत् । शि॒वम् । तस्मै॑ । नमः॑ । वः॑ । पि॒तरः॑ । यत् ।

स्यो॒नम् । तस्मै॑ ॥ ८४ ॥

1 S' अवाहता०. 2 S' °त्युत्तरस्य समवधूय for °त्युत्तरसिचम् अवधूय.

नमो वः पितरः स्वधा वः पितरः ॥ ८५ ॥

नमः । वः । पितरः । स्वधा । वः । पितरः ॥ ८५ ॥

एते मन्त्रा निगदव्याख्याताः । एतैर्मन्त्रैः पितॄणां नमस्कारः प्रतिपाद्य-
ते । “नमस्कारोति । नमस्कारो हि पितॄणाम्” इति श्रुतेः [तै० ब्रा० १.
३. १०. ८] । नमस्कारस्य फलप्रतिपादकानि ऊर्जे इत्यादीनि । यद्वा
पितृभिर्युष्माभिर्दीयमानाय ऊर्जे नम इति । एवम् उत्तरत्र । ऊर्जे अ-
न्नाय रसाय अन्नरसाय ॥ भामाय । ॥ भाम क्रोधे । अस्माद्
घञ् ॥ क्रोधाय । अत्र पितृसंबन्धी क्रोध एव नमस्कार्यः । तथा अ-
न्यत्र समाम्नायते । “नमस्ते रुद्र मन्यवे” इति [तै० सं० ४. ५. १. १] ।
मन्युः मानसः क्रोधविशेषः ॥ घोरम् अहितकारिणां भयंकरं रूपं तस्मै
नमः । क्रूरम् हिंस्रं रूपं तस्मै नमः ॥ शिवम् मङ्गलं रूपं स्योनम्
सुखप्रदं तस्मै च नमः नमस्कारोस्तु ॥ हे पितरः वः युष्मभ्यं नमः ।
हे पितरः वः युष्मभ्यं स्वधा स्वधाकारेण इदं हविर्हुतम् अस्तु ॥

षष्ठादिमन्त्रपाठस्तु

येत्र पितरः पितरो येत्र यूयं स्थं युष्मांस्तेनु यूयं तेषां श्रेष्ठा भूयास्य ॥ ८६ ॥
ये । अत्र । पितरः । पितरः । ये । अत्र । यूयम् । स्थ । युष्मान् । ते । अ-
नु । यूयम् । तेषाम् । श्रेष्ठाः । भूयास्य ॥ ८६ ॥

य इह पितरो जीवा इह वयं स्मः । अस्मांस्तेनु वयं तेषां श्रेष्ठा भूयास्य ॥ ८७ ॥
ये । इह । पितरः । जीवाः । इह । वयम् । स्मः ॥ अस्मान् । ते । अनु ।
वयम् । तेषाम् । श्रेष्ठाः । भूयास्य ॥ ८७ ॥

१ B येत्र पितरं पितरो येत्र यूयं स्थ । A येत्र पितरः पितरो येत्र यूयं स्थ । K K̄ येत्र पितरः
पितरो येत्र यूयं स्थ । C येत्र पितरः पितरो येत्र यूयं स्थ । R येत्र पितरः पितरो येत्र यूयं स्थ । Dc
येत्र पितरः पितरो येत्र यूयं स्थ corrected to येत्र पितरः पितरो येत्र यूयं स्थ । Cp ये । अत्र । पि-
तरः । पितरः । ये । अत्र । स्थ । युष्मान् । ते । अनु । यूयम् । तेषाम् । श्रेष्ठाः । भूयास्य । We with
the Panchapatalikā and the Sarvānukramanī. २ So we divide with A B K̄ C R.
See R.w. Dc वयं स्मः corrected to वयं स्मः । ३ Cp ते ।

1 S' नमस्कारोति.

अत्र अस्मिन् पिण्डपितृयज्ञे ये पितरो यूयं स्य देवतात्वं प्राप्ताः स्य ।
 तादृशं व्यतिहारेण पुनर्वचनम् । युष्मान् अनुसृत्य ते अधिकत्वेन प्र-
 सिद्धाः पितरो वर्तन्ते । तेषां यूयं श्रेष्ठाः प्रशस्यतमा उपजीव्या भूयास्य
 भवत । युष्मत्प्रसादात् तेषां पिण्डांशभागित्वात् ॥ इह अस्मिन् यज्ञे [ये]
 पितरः पितृत्वेन संभावितास्तेषां श्रेष्ठा भूयास्येति संबन्धः । इह अस्मिन्
 लोके वयं पिण्डदातारो जीवाः जीवनवन्तः आयुष्मन्तः स्मः । अस्मान्
 अनुसृत्य ते प्रसिद्धाः समानवयोवंशविद्याधना वर्तन्ते । तेषां श्रेष्ठा भू-
 यास्म । इति पिण्डेष्ववाहितान् पितॄन् उपतिष्ठेत ॥

आ त्वा॑म॒ इ॒धीम॒हि द्यु॒म॒न्त॑ दे॒वा॒जर॑म् ।

यद् घ॒ सा ते॒ पनी॑यसी॒ समि॑द् दी॒दय॑ति॒ द्यवि॑ ।

इष॑म॒ स्तोतृ॑भ्य॒ आ भ॑र ॥ ८८ ॥

आ । त्वा । अ॒ग्ने । इ॒धीम॒हि । द्यु॒म॒न्त॑म् । दे॒व । अ॒जर॑म् ।

यत् । घ॒ । सा । ते॒ । पनी॑यसी । समि॒द् । दी॒दय॑ति । द्यवि॑ ।

इष॑म् । स्तोतृ॒भ्यः । आ । भ॒र ॥ ८८ ॥

नवमी ॥ हे देव द्योतमान हे अग्ने द्युमन्तम् दीप्तिमन्तम् अजरम्
 जरारहितं त्वा त्वाम् आ इधीमहि समिधा अभिमुखं समिधीमहि दीप्या-
 मः । ॥ इन्धेल्लिङि बाहुलकात् श्रमो लुक् । “अनिदिताम्०” इति धातु-
 नकारलोपः ॥ यत् । ॥ सुपो लुक् ॥ यस्य ते तव । घेति
 पूरणः । सा प्रसिद्धा पनीयसी । ॥ पनतिः स्तुतिकर्मा ॥ स्तुत्यतरा
 समित् सम्यक् प्रकाशिका दीप्तिः द्यवि । ॥ द्योशब्दाद् ओकारान्तात्
 सप्तम्येकवचनम् ॥ दिवि अन्तरिक्षे दीदयति दीप्यते । ॥ दी-
 देतिर्दीप्तिकर्मा ॥ हे अग्ने समिधा समिध्यमानस्त्वं स्तोतृभ्यः स्तुति-

१ B R त्वा॑ अ॒ग्ने०. Dc त्वा॑ अ॒ग्ने० changed to त्वा॑म॒न्त॑. We with C V Dc. २ B द्यु॒म॒न्त॑.
 We with C K R V Dc. ३ BC समि॑द् दी॒दय॑ति. We with K R V Dc. ४ So we divide
 with A B C K R V Dc and the *Sarvānukramanī*. ५ Cp अ॒जर॑म् ।

1 S' तत्र. 2 S' दैवतात्वे. 3 S' विद्याना for विद्याधना.

कारिभ्यः अस्मभ्यम् इषम् इष्यमाणम् अन्नम् इष्टं फलं वा आ भर
आहर देहि । ॥ “हग्रहोर्भः०” ॥

चन्द्रमा अप्स्व^१न्तरा सुपर्णो धावते दिवि ।

न वो हिरण्यनेमयः पदं विन्दन्ति विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥८९॥ (२८)

चन्द्रमाः । अप्सु । अन्तः । आ । सुऽपर्णः । धावते । दिवि ।

न । वः । हिरण्य^२नेमयः । पदम् । विन्दन्ति । वि^३द्युतः । वित्तम् । मे ।

अस्य । रोदसी इति ॥ ८९ ॥ (२८)

दशमी ॥ अत्र शाठ्यायनिन इतिहासम् आचक्षते । एकतो द्वितस्त्रित
इति पुरा त्रय ऋषयो बभूवुः । एते कदाचिद् मरुभूमौ अरण्ये वर्त-
मानाः पिपासया संतप्तगात्राः सन्तः एकं कूपम् अविन्दन् । तत्र त्रिताख्य
एको जलपानाय कूपं प्राविशत् । प्रविश्य स्वयम् अपः पीत्वा इतरयोश्च
कूपाद् उदकम् उद्धृत्य प्रादात् । तावुभौ तद् उदकं पीत्वा तं त्रितं
कूपे पातयित्वा तदीयं धनं सर्वम् अपहृत्य कूपं च रथचक्रेण पिधाय
प्रास्थिषाताम् । ततः कूपे पतितः स त्रितः कूपाद् उत्तरीतुम् अशक्नुवन्
सर्वे देवा माम् उद्धरन्तु इति मनसा सस्मार । अथ स त्रितो रात्रौ
कूपस्य अन्तश्चन्द्रमसो रश्मीन् अपश्यन् अनया ऋचा परिदेवयत् इति ॥
अस्या ऋचः अयम् अर्थः । अप्सु आन्तरिक्षासु उदकमये मण्डले अ-
न्तः मध्ये । यद्वा आप इति अन्तरिक्षनाम् । तत्र मध्ये वर्तमानः
सुपर्णः शोभनपतनः । यद्वा सुपर्ण इति रश्मिनाम् । सुषुम्नाख्येन
सूर्यरश्मिना युक्तश्चन्द्रमाः चन्द्रम् आह्लादं सर्वस्य जगतो निर्मिमीत
इति चन्द्रमाः । ॥ “चन्द्रे माडो डित् [३०४.२२७] इति
असुन । दासीभारादिषु पाठात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ आह्लाद-
कारी सोमो दिवि द्युलोके आ धावते शीघ्रं गच्छति । ॥ स्र गतौ ।

१ B धावते. We with K R V. २ B विन्दन्ति. A K विन्दति. Cp विन्दति । P वन्दति ।
P विदन्ति । ३ R B विद्युतो. We with K V Dc. ४ Cp विद्युतः । ५ Cp अस्य ।
६ P Cp रोदसी इति०.

1 S' आन्तरिक्षासु. 2 S' om. °चन्द्रमाः.

...

[अ० ४. सू० ४.] ५४४ अष्टादशं काण्डम् ।

२४७

“पाप्रा०” इत्यादिना वेगितायां गतौ धाव् आदेशः । व्यत्ययेन आत्मनेप-
 दम् ॥ । तादृशस्य चन्द्रमसः संबन्धिनो हे हिरण्यनेमयः सुवर्णसदृशप-
 र्यन्ता हितरमणीयप्रान्ता वा हे विद्युतः विद्योतमाना रश्मयः वः युष्माकं
 पदं पादस्थानीयम् अग्रं न विन्दन्ति मदीयानि इन्द्रियाणि कूपेन आवृतत्वाद्
 न लभन्ते । न पश्यन्तीत्यर्थः । अतः इदम् अनुचितम् । तस्मात् कू-
 पाद् माम् उत्तारयतेत्यर्थः ॥ अपि च हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ मे मदी-
 यम् अस्य इदं स्तोत्रं वित्तम् जानीतम् । ॥ विद ज्ञाने । लोटि अ-
 दादित्वात् शपो लुक् । पादादित्वात् “तिङ्ङितिङः” इति निघाताभा-
 वः ॥ । यद्वा [मे मदीयं] कूपपतनरूपं यद् दुःखं तद् अव-
 गच्छतम् । मदीयं स्तोत्रं श्रुत्वा मदीयं दुःखं ज्ञात्वा अस्मात् कूपाद्
 माम् उत्तारयतम् इत्यर्थः । ॥ अस्येति । “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्”
 इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । “ऊडिदम्०” इति विभक्तेरु-
 दात्तत्वम् ॥

चतुर्थेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

अनुवाकश्च समाप्तः ॥

श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहर-
 महाराजकारिते सायणाचार्यविरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे

अष्टादशकाण्डं समाप्तम् ॥

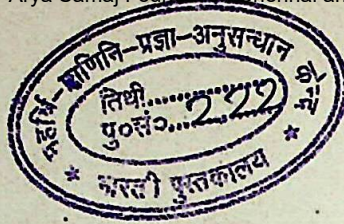

६ ६००

